



Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository



Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

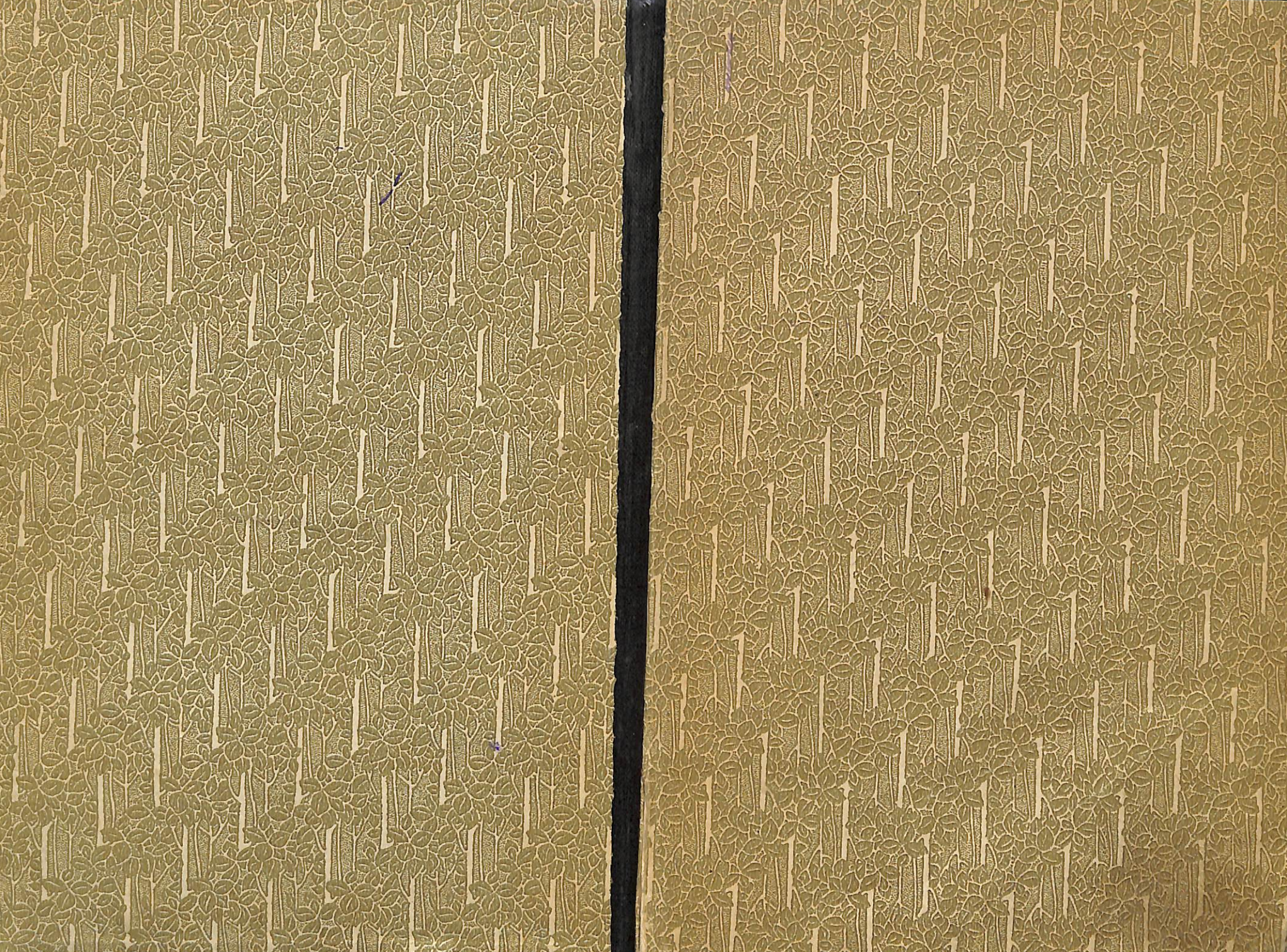
You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ՀԱՔԱՐԻԱ ՀԱԳԵՑՈՒ ՕՐԵՐԸ





334

334 368

6 NOV

ՀԱՔԱՐԻԱ ՀԱԳԵՅՈՒ ՕՐԵՐԸ

891.99

Պատմ. գէպ. (849—889)

100-27

u w

1 28

1001
1929

200



ԼԵԻՈՆ ԽՈՆՍՈՆՈՄԵՐՆ

Հրատ Ստ. Պողոսեան

06.05.2013

Handwritten signature

3406



Սիրասնունդ և բաղդրանոյշ

ԱՐՏԱԻԱՂԻ

Անգին զաւակս,

Այսօր, երկար անխոնջ աշխատութիւնից յետոյ, հազիւ կարողացայ վախճան տալ այս պատմական առաջի վէպիս՝ «Զաքարիա Զագեցու օրերը», որը տառապեալ հայրդ քեզ է նւիրում. այո՛, միայն քեզ, որը միայն կարող է որոշակի դպալ հոգեւանջ հօր մօռալ հոգու անհուն վերքերը: Օ՛հ, այդ դաժան վերքերը, զիտե՛ս, ի՞մ սիրատունկ զաւակ, որքան խոր խոցեր են բացել տարաբաղդ հօրդ կրծքում. զիտե՛ս, որքան արիւն-արտասուք են քամւել նրա մեկամաղձոտ աչերից, երբ նա տոչորւած իր տարաբաղդ հայրենիքի դառնազին անցեալով՝

Дозволено цензурою, С.-Петербургъ, 20 Октября 1904 года

գրի էր առնում այս վէպը, ուր անվերջ վոյում են սուգ ու շիւտնի, լաց ու հառաչանքի և խռովայոյզ կեանքի աղեսարշ հեծեծանքներ...

Քանի՜ երկար օր ու գիշերներ եմ անքուն անցկացրել, մինչև կարողացել եմ թոյլ ոյժերիս այս արդիւնքը քեզ համար պատրաստել: Եթէ ոչ դու՝ ո՞վ կարող է այնքան հասկանալ ինձ, բմբռնել ինձ: Ձէ՞ որ այն սիրար, որը երկա՛ր-երկա՛ր նւիրական բաբախմունքներով էր երերւած, երբ գրի էր առնում այս վէպը, այժմ քո մատաղ կրծքումն է կատարւում կեանքի խորհրդաւոր բաբախմունքները: Մի՞թէ ի՞նչ վսեմ զաղափարներով, ի՞նչ երազելի բաղձանքով և վեհ զգացմունքներով տողորւած՝ մօտիկ ապագայում, երբ դու քայլես դէպի կեանքի խորհրդաւոր սեամբ, չը պիտի նրանք մրրկայոյզ ալիքներով ծփան քո մատաղ կրծքում և անվերջ ալէկոծութիւն ու տազնապալի խռովութիւն առաջ բերեն անյտեղ, բարձրացնելով նրա խորշերում հուժկու փոթորիկների ահազնազորդ մի շփոթ: Այո՛, հաւատաշատ եմ, որ այդ բոլորը կը լինեն, որովհետև այն արիւնը, որը այժմ հոսում է տառապեալ մարմնիս բիւրաւոր անկիւններում, վաղում է և քո փափկասուն երակներում:

Եւ այսպէս, զաւակս, իմ հոգու հատոր, դու պարտական ես, և դու պիտի զգաս հօրդ: Գրելով «Զաքարիա Զաղեցու օրերը», ես ցանկութիւն չեմ ունեցել մի առ մի նկարագրել այդ ժամանակների— 849—889 թ.—բոլոր աչքի բնկնող և խռոր պատմական անցքերը, այլ աշխատել եմ կարելիին չափ

Թռուցիկ ակնարկով ըմբռնել այն անցքերի մի մասը և տալ նրանց թողած տպաւորութիւնը: Այո՛, միայն տպաւորութիւն... Անցնում ենք ահա՛ ամբարտաւան ձեռքերով քայքայւած, աւերւած և մոխրի կոյտեր դառած մի գերեզմանոցի աւերակների մօտով՝ մի՞թէ մեր բոլորիս սրտերը այդ ժամանակ մի և նոյն և միաչափ զգացմունքներով են բռնկւում և երերւում: Իսկ ռբբան առաւել հայրենի երկրի աւերակների մօտով, որոնք անլեզու արձաններ են, բայց անսասան վկաներ խուժադուժ ժամանակների, որոնք լեզու են առնում այդ ըուպէներին իւրաքանչիւր անհատի կրծքում: չէնց այդ լեզւի ձայներն եմ ես արձանագրել այստեղ, սիրելի Արտաւազդ, լսի՛ր դրանց:

Հազարացին կողոպտել, սպանել, աւերել, թալանել, տանջել, այրել, առեւանգել, բռնաբարել, իսլամացրել, բանտել, կապել, կաշկանդել է. սակայն բացի պատմական մի քանի չոր ու ցամաք տողերից և կործանւած աւերակներից մեզ հասել են նրանց պատճառած այդ անթիւ չարեաց մրմունջները, որոնք, չեմ սխալւում, եթէ ասեմ, որ այդ ժամանակներում արձագանք առած՝ Թնդացրել են հայրենի երկրի սար ու ձորը, գար ու դաշտը, քար ու թուփը:

Չէնց այդ մրմունջներն եմ ես ըմբռնել...

Անցնել այդ ժամանակների առօրեայ նիստ ու կացը, մշտօրեայ կենցաղը, բնակարանների մուտքը, նրանց մանրամասն նկարագրութիւնը, ժողովրդի վարք ու բարքը՝ դուրս են եղել իմ նպատակից և

բարձր իմ ոչժերից: Այդ թողել ենք աւելի ձեռնա-
հաս անհատներին: Եւ ի՞նչպէս կարող էին դրանք
ժամանակի անխախտ կնիքը կրել իրանց վրայ, երբ
այդ տարաբաղդ ժամանակներից զրեթէ ոչինչ չէ
մնացել մեղանում, երբ դրանք զրեթէ զուրկ պիտի
լինէին ժամանակի անխախտ դրոշմից. այդ պատ-
ճառով էլ անուշադիր են առնւած:

Բուդան, հապարացու այդ բնորոշ տիպարը,
այս ու այն կողմն է շարժել իմ ամբարտաւան և
անարգ մանդաղը մեր ահաւոր հայրենիքում առանց
աշ ու անհակ զիտելու և ամենուրեք ներկել է այդ
հողը նրա հարազատների արիւնով՝ առանց խնա-
յելու ոչ ցեղի, ոչ սեռի, ոչ հասակի, ոչ իշխանի
և ոչ հողեօրականի: Նա իր արիւնաներկ սրի
գորութեամբ մեր թշւառ հայրենիքում նոյնիսկ
ամենահեռաւոր և ամենախուլ վայրերումն էլ
բացել է իր համար ասպնջականութեան դռները.
բայց թէ ռքան են պղտորւել նրա անթիւ
զոհների անբիծ սրտերը տանջանքների բո-
ւով, ինչ աւանդ են լժողել նրանք մեզ. դրա
մանրամասն նկարագիրը մեռել է ժամանակի սև
փոշիների մէջ:

Ահա այդ փոշիներն ենք մենք ձգտել բարձ-
րացնելու:

Բաղրատունի սպարապետ իշխան Խոստովա-
նողը, իբրև հայր, իբրև ընտանիքի և հայրենիքի
զլուխ՝ հրաժեշտ է տալիս իւրախիճներին իբրև ծնող
և երկրի պետ և աճապարում է Բուդայի

բանակը, իսկ այնտեղից զէպի Բաբիլոն, ամիրապե-
տի դիւանը ու բանտը: Բայց ի՞նչ է զգացել նրա
հայրենասէր հոգին այդ սրտառու և տեսարանների
ժամանակ. չրկաչ նրա զգացմունքի մանրամասն
նկարագիրը. մենք փորձել ենք մանել նրա կուրծքը
իբրև ծնողի, մենք փորձել ենք մուտք գործել նրա
արաբական սև ու մութ նկուզը և երկար, շատ
երկար լսել նրա դառնագին ողբը և խուլ հեծե-
ծանքը, որոնք խառն հողեղմալ ապաշաւանքի հետ
միայն ու միայն լսելի են եղել բանտի յաւերժ քա-
րասիտ և անմռունչ պատերին:

Սլացիւր և դու, զաւակս, զէպի Բաբիլոնի բո-
ցակէզ տափարակը՝ զէպի կալանաւոր Բաղրա-
տունին:

Տարիների ընթացքում ուսումնասիրելով մեր
զիւզական աշխարհի արդի հոգեկան ձգտումները,
ես որոշակի տեսնում էի, որ այդպեղ ոչ մի
զրւածք այնքան սիրալիր ընդունելութիւն չի
գտնում, որքան պատմական զրւածքները: Մեր
ժողովուրդը պատմական ժողովուրդ է և իր հոգու
բոցավառ տենջանքներով ձգտում է զէպի այդ
պատմութիւնը: Չմեռւան երկար գիշերները նա
խմբւած այս ու այն սաքում մի նախանձելի եռան-
դով կարդում է այս ու այն պատմական զրւածք-
ները:

Հէնց այդ սիրելի գեղջուկի համար է
զրւած է «Զաքարիա Զագեցու օրերը»: Այո, հէնց
այդ գեղջուկի համար, որը ներդրածութեամբ կը
վերաբերւի զէպի մեր թերութիւնները:

Սիրիւր և զու, զաւակս, աչգ զեղջուկի
կնձոռաած դէմքը և եղիւր նրա նման ներողամիտ
դէպի թույլը և ընկածը:

17 օգ. 1904

Երանոս. Նոր-բայազ.
գաւառ:

Լ. Խանասանձեան

I.

«Իսկ ընակիչը Սիմ լերին, որը Սասուն
կոչին, իմացեալ զվտարանդութիւն Բագա-
րատայ կապականօք ի գուռն, բորբոքեցան
անհնարին սրամտութեամբ չոյժ և համա-
գունդ ի մի վայր գումարեալ, բանս եղին
ի մէջ իւրեանց՝ սպանանել զոստիկանն
Ապուսէթ...»

Զանգեան

849 Թւականն էր: Տիգրիս գետը՝ կատաղի
փրփուրներ արձակելով և չարադուրակ բուի վաչ-
վուլք մրմնջալով իր ափերին՝ զլուխ կարցրած զա-
գանի նման ածապարոււմ էր ժամ առաջ իր սրտի
թախիժը թափելու իր քօյր Եփրատի առաջը: Նրա
ափերը աչգ որը չուղելու չափ ճնշումներ էին կործ-
ղնում նրա վրայ, և նա առանց ուշքի առնելու
թէ՛ ի՞նչ է կատարուում իր շուրջը՝ չորձանք տա-
լով շօրօրում էր և առաջ ընթանում:

Նրա ափերին վխտում էին և՛ ոչխարների հօ-
տերը և եղջիւրաւոր կենդանիների նախիրները և
արարական նժուգների ջոկերը, որոնց վրայ զուար-
ճանալու հաճօքով բռնկւած՝ ցնցում էր Բագդա-

տի իսլամի զաւակը, որը Տիգրիսի ափերին պսր-
զած՝ իր միջօրէի նամագն էր կատարում:

Գետի ընդարձակ և լայնատարած ձախ ափե-
րին սփռւած էր Բաղդատը, Բաբելոնի թաղուհին:

Օրւայ այդ պահուն ծուխի գորշագոյն քու-
լաները՝ ոլորուն պտոյտներ կազմելով նրա վրայ՝
անթիւ ու անհամար օղակներով բարձրանում էին
դէպի կապոյտ եթերը, իրանց ետեից թողնելով
բազմաթիւ շարժուն սիւնեակներ, որոնք հոսող զե-
փիւռի չուշիկ շուրջներից անզամ երերւում էին օդի
մէջ և մարգակեր վիշապների կերպարանք ստա-
նում: Այդ շարժող սիւնեակների հետ գրեթէ հա-
մաչափ բարձրութեան միջից նշմարւում էին մի
այլ խաչաբաղկաւ սիւների հազարաւոր զլուխներ,
որոնց ոչ այդ երկրի զեփիւռը, ոչ հուժկու հողմե-
րը և ոչ կատաղի փոթորիկները կարող էին շար-
ժեցնել. դրանք Բաղդատի մինարէնների սիւներն
էին, որոնց շէնքի փառահեղութեան համար ոչինչ
չէր զլացել նրա շատագով և մոլեռանդ երկրպա-
գուն:

Սրանցից ոչ պակաս ցցել էին երանգ-երանգ
իրանց սաղարթները բիւրաւոր հսկայամարմին ծա-
ռեր, որոնք ասեա իրանց փարթամ տերևներով ձրգ-
տում էին ծածկել քաղաքի շէնքերը նայողի աչ-
քերից:

Հեռւից քաղաքը գրեթէ դիւրին չէր տես-
նել. նրա փոխարէն ձեր աչքի առաջ տարածւում
էր սաղարթախիտ կանաչների լայնարձակ մի ծով,
որը տեղ-տեղ ընդգծւում էր նեղ ու բարակ շաւիղ-

ներով. դրանք քաղաքի փողոցներն էին, որոնք ան-
նշմարելի կերպով անչափում էին միմեանցից կա-
նաչների զլուխները, ծառերի կատարները և քա-
ղաքի շէնքերը:

Այդ ընդհանուր կանաչագոյն ովկիանոսի մէջ՝
քաղաքի եզերքին՝ աչքի էր ընկնում արաբական
ճաշակով զարդարւած մի հոյակապ շէնք, որը ու-
ղիղ նայում էր Տիգրիսի վրայ: Դա Բաղդատի
ամիրապետի ապարանքն էր, որը բաժանւած էր
մի քանի մասերի, որոնցից ուշագրաւ էին դիւանը,
բանար և հարեմը: Սրանք միմեանցից ոչ հեռու
շրջապատւած էին յաւէժ բարձր պարիսպներով
իրանց հազարաւոր ելեէշներով, որոնցից իւրաքան-
չիւրը ունէր իր առանձնակի նշանակութիւնը: Այս-
տեղ դարձեալ ամեն ինչ թաղւած էր արևելքին
յատուկ փարթամ բուսականութեան գրկում, ուր
ծփում էր բաղմերանգ ծաղիկների հրաշագեղ բուր-
մունքը, որոնք ապշեցնում էին և եթերային ցնորք-
ների աշխարհը տանում հասարակ մահկանացունե-
րին, եթէ մի օր նրանց առաջ բաց անէր իր դժգոյն
երեսը նրանց սև բաղդը և իր գեղահրաշ ժպիտը
նրանց ցոյց տար, և նրանց վիճակւած լինէր իշ-
նել այդ միջավայրը: Թէ՛ դիւանի, թէ՛ հարեմի և
թէ՛ միւս շէնքերի ընդարձակ բազերում կանաչ-
ներից և հազարաւոր ոլորուն ծաղիկներից կազմած
էին զանազան ձևի և տարբեր մեծութեամբ օղա-
կառուց կախաղանաւոր պարտեզներ, ուր օրւայ
հոգսերից ազատւելուց չկտոյ, պատասպարւում էին
նրանց տէրերը և տիրուհիները Բաղդատի կիզիչ ճա-

ոսգայթներին, որպէս մի ժամանակ պատասխարուած էր արեւելքի արփունին՝ Շամիրամը:

Այս հանգստավայրերից մէկում յենւած բարձերի վրայ երևում էր մի միջին տարիքաւոր մարդ: Նրա արտաքինը զրաւիչ չէր. սակայն այդ օր նա սովորականից աւելի մտաւոյց էր: Մի քանի ամիս էր, ինչ նա ցնծութեամբ ընդունել էր հաշագգի Բազրատ Բազրատունուն, որին իր աւագ եղբայրը, Մաւուն, *) սպարապետ Սմբատ Բազրատունուն (Արշարատի, խոստովանողի) թաղանձանաց զիջելով, պատրիկ էր կարգել հայերի վրայ և որին Ապուսէթ օստիկանը շղթայակապ Բաղդատ էր ուղարկել: Այս Բազրատը Սմբատի աներծափն էր:

Այդ միջին տարիքաւոր մարդը Ապուշաֆար (Մաքսամ) ամիրապետն էր՝ Բաղդատի տէրը, որի առասպելական պատիժների սարսափի տակ պարիկ Բազրատ Բազրատունին ուրացաւ իր նախահայրերի հաւատը և ընդունեց իսլամի կրօնը:

Այդ երանելի օրից յետոյ, ամիրապետ Մաքսամը ոչ մի տեղեկութիւն չունէր Ապուսէթ օստիկանից, որը ուղարկւած էր Հայաստան: Թէև ստէպ-ստէպ հրէշաւոր լուրեր էր նա ստանում նրա մասին, բայց այնքան էլ չերմ հաւատ չէր ընծալում նա այդ լուրերին, երբ տեսնում էր, որ նրանք ոչ մի հաստատուն աղբիւրից չեն սկիզբ առնում:

Եւ այժմ էլ հաղարաւոր բուրմունքներով, շրջապատած ծաղիկներով, լի այդ հանգստավայրում

*) Վ. Թալի:

նա ընկղմւած էր այնպիսի մաշոգ խոհերի գիրկը և յուսահատութեան դառնութեամբ լցւած մերթ ընդ մերթ չզածգակտն շարժումներ էր գործում, բազմած տեղից ոտքի էր կանգնում, թեթեակի մի քանի քայլ ետ ու առաջ պտոյտներ գործում, տպա կանգնում կանաչեայ պատերի առաջ, երկու ձեռքով անշատում իրարից այդ ոլորուն կանաչների տերեւները, անփոյթ աչքերով դուրսը նայում և իր մաշւած, խորրնկած թշերը ուռցնում ու մի արտասովոր մազձոսութեամբ փնջում, տպա դարձեալ իր նախկին տեղը վայր ընկնում:

Մինչ սա այսպիսի խռովւած տաղնապի մէջ էր դանւում, ներս մտաւ նրա սպասաւորներից աւագագոյնը, մի քանի անգամ երկրպագութիւն արեց նրան, ապա դռան մօտն կանգնեց:

Ամիրապետի գէճքի կնճիռները մի վայրկեան կորան անհետ, երբ նա դարձաւ գէպի սպասաւորը, բայց շուտով նա վերստին իր մտաւոյցը կերպարանքը ստացաւ, որից սպասաւորը քարացաւ տեղն ու տեղը: Սակայն իսկոյն նա սթափւեց, երբ ամիրապետի խռովւած ծայրը իր սուր շեշտերով կրկնեց նրան առաջարկած հարցը մի քանի անգամ:

— Էլ ի՞նչ կայ...

— Տէ՛ր իմ, այս բոպէիս Հայաստանից, ձեր ուղարկած զնդերից, մարդիկ են եկել և խնդրում են ձեզ տեսնել: Նրանք վտղուց է սպասում են, և ես, վերջապէս, սիրտ արեցի ձեռք՝ իմ երկրիս տիրոջ, հանդիսար խանդարելու. — կցկտուր և երկչու

ծախնով պատասխանեց նրան սպասաւորը, շարու-
նակելով իր երկրպագութիւնները:

— Կանչիր նրանցից մէկին իմ անդարուն,
ահա ես զնում եմ:

Սպասաւորը, խոր դուլի տալով, դուրս զնաց.
նրա ետեւից դուրս զնաց և ամիրապետը:

Ընդունարանը, ուր զնաց ամիրապետը, ծր-
փում էր արաբական նոխութեան մէջ. թանկագին
գորգերով պատած դահաւորակները, որոնց զանա-
զան կողմերում զրած էին կերպասներով զարդար-
ւած բարձերը, զետեղւած էին նրա վերեւի մա-
սերում, ուր բազմում էր յաճախ ամիրապետը:
Յատուկ պատած էր ասրեայ և մետաքսեայ գոյն-
զգոյն օթոցներով: Նրա պատերից կախւած էին
զանազան ձևով դէնքերի մի քանի տեսակներ, որոնց
մէջ աչքի էին ընկնում տէգեր, նիզակներ, ջիւղաներ,
զեղարկներ, աշտէներ, զանազան լախաւեր, բոլորը
ոսկեհուռ քանդակներով կերտւած. իսկ զանազան
սրերը, թրերը, գաշոյները իրանց պատանանների ա-
կանակուռ շողերով զմայելեցուցիչ տեսք էին առ-
լիս այդ սենեակին:

Լուսամուտների կերպասեայ ծիրանագոյն վա-
ռագոյրները զարդարւած էին ոսկեթել ծոպերով
և ցած էին թողած:

Դահաւորակներից մէկի վրայ բազմեց ամի-
րապետը:

Նրա ետեւից մուտք գործեց և վերադարձած
մարդիկներից աւելի աւագագոյնը, որը սովորական

կերպով խոր երկրպագութիւն տւեց նրան և
կանգնեց:

— Վերջապէս, վերջապէս, ես տեսայ ձեզանից
մէկն ու մէկին: Սակայն տակաւին չեմ վստահա-
նում մանրակրկիտ հարցեր առաջարկելու քեզ. սիր-
տըս մի ինչ որ սե եմ թաղրութիւններով է բռնկ-
ւած: Սկսած այն օրից, երբ իմ աչ բազկիս ոյ-
ժը, Ապուսէթը, անջատվել է ինծանից, սե սե
ամպերի կուտակները յաճախակի ծածկում են իմ
սիրտը իրանց միզագոյն մշուշներով, և այդ սրտա-
մաշ մշուշների տակ, օ, դիտես, ի՜նչ է եղել իմ
օրը: Ես այդ մշուշների մէջ մոռացել եմ ինձ, ի-
ջել եմ իմ փառքի վեհ բարձունքներից և՛ ուշ ու
մտքով և՛ հոգոյս ամենաչերժ էութեամբ սլացել եմ
դէպի հե՛ռու, շատ հե՛ռու և ձեզ ընկերակցել ձեր
կատարած գործերի մէջ, ուր մեր նախնիքների վե-
հապանք անունն է փայլում: Այո՛, շատ տանջանք-
ների մատնվեցի... բայց այսօր, փառք Ալլահի
ողորմածութեանը, յոյս ունեւմ ավելի լավ, ավելի
պանծալին լսելու ձեր կատարած գործերից. վեր-
ջացրեց իր ասելիքը ամիրապետը, ուղղելով դէպի
նրան իր սևորակ աչքերը, որի մէջ նշմարվում էր
մի անբացատրելի վրդովմունք և կատաղի կրակ:

— Տէր իմ, մխիթական ոչինչ չ'ունիստե՛լու
քեզ քո ծառան. բայց եթէ իմ տէրը կը հրամայէ
ես կը պատմեմ նրան այն ամենը, ինչ տեղի ունե-
ցաւ սկսած այն օրից, երբ մենք թողինք Բաղ-
դատը:

— Պատմիր, պատմիր, — ճշաց իր ահեղ, ձայ-

նով ամիրապետը, որի մէջ որոշակի լսուած էր յուսահատութեան այն ծանրաշունչ նօտան, որը յատուկ էր նրա նախահայրերին:

Ահա, տէր իմ. մենք ձեր հրամանի համաձայն վաղվաղակի անցանք ձեր սահմանը և մտանք ուղղակի Տարօն, ուր գտնուած էր պատրիկ Բագրատը, որին ձեր ծառան, Ապուսէթը, զանազան, պատրուակներով հրաւիրեց իր մօտը, ապա շղթայակապ ձեզ ուղարկեց: Այստեղ մենք ձեզ աւելի քան ապահով էինք համարուած, որովհետեւ այլ ևս ոչ ոք չէր կար մեզ խանգարելու: Սակայն այդպէս չեղաւ Մի գիշեր, երբ Ապուսէթը հանգստանում էր Սիմ լիւան կողմերում, և մենք անվրդով գիշերալին հանգիստ էինք վայելում, ձեզ վրայ արձակւեցին այդ լիւան բնակիչները և՛ չարաչար սպանեցին Ապուսէթին և՛ օրախօսող կոտորեցին ձեր զօրքը ու ցան ու ցրիւ արեցին ձեզ...

— Այս ի՞նչեր են լսում. մի՞թէ այդ շները այգքան յանդուգն են եղել: Եւ նրանք ստահակութիւն են ունեցել սպանելու նրան, որին ես որդու չափ սէր էի ցոյց տալիս: Ես նրանց այդ թանկ նօտացնել կը տամ: Նրանք համարձակւել են ձեռք բարձրացնել իրանց ախրոջ վրայ: Շուտով, շուտով նրանք կը ստրչանան, կը սթափւեն. սակայն այդ արդէն ուշ կը լինի իրանց թեթեամտութիւնը ուղղելու: Եւ սիրտս ապարդիւն չէր երեւում. նրա իւրաքանչիւր ծայր այսուհետեւ պարտուպատշաճ յարգանք կ'ունենայ իմ առաջ, նրա իւրաքանչիւր բարախմուկըր մեզ շատ բան է շնչում. բայց մենք

զոցում ենք ձեր ականջները նրա առաջ և յամառ անտարբերութեամբ անսալու հանուածիւն անգամ երեւան չենք հանում: Հեռացի՛ր, հեռացի՛ր. ծանր է ինձ այսուհետեւ ձեզ դիտել: Թողէ՛ք այժմ ինձ միայնակ. իսկ մի երկու ժամից յետոյ, կանչիր այս տեղ իմ ընդօժիններից մէկին, աւելի յարմարագոյն է Բուղան, որին ես պատւէրներ ունեմ հաղորդելու:

Զինուորականը մինչև յատակը խոնարհելով, երկրպագեց նրան ու դուրս եկաւ: Մնալով միայնակ ամիրապետը լռիկ սկսեց ծրագիրներ կազմել՝ աւերելու Հայաստանը, որին զայրոյթով լի բօնմունքներ էր կարգում իր մտքում և սրտատրոփ աշխատում էր՝ իր կործանիչ թոյնով ողողել այն հողը, որի վրայ թափւել էր Ապուսէթի արիւնը: Այդ արեան իւրաքանչիւր կաթիլի փոխարէն նա վճռում էր անթիւ ու անհամար արիւններ թափել և նրանցով ներկել այն հողը, որի ստահակ զաւակները ձեռք էին բարձրացրել իր դէմը. նա վճռում էր այդ զաւակների արիւնից գետեր կազմել տալ և նրանցով լւանալ այն արատը, որին ինքը ենթարկւել էր Ապուսէթի սպանութեամբ: Նա ընդօստախօս և ընդունաչնապարժ անհատներից չէր:

Մի երկու ժամից յետոյ, նրա մօտ մուտք գործեց Բուղան և, խոր երկրպագութիւն անելով, կանգնեց ու նրա հրամանին էր սպասում: Տեսնելով իր ախրոջ այլալուծ տեսքը և նրա մօռալու երեսը, նա ծանրաբերձ ահ ու դողով լցւեցաւ և

չը գիտէր՝ ինչպէս ոտքի վրայ պաշտպանէր իրան: Ամիրապետը լուռ էր, և այդ լուռութիւնը ծանրա-տաղտուկ էր նրա համար:

Վերջապէս, նա իր խռովագին ծայնով բնդ-հատեց այդ լուռութիւնը:

— Կիտէս, Բուդա, ի՞նչ չտրաշունչ գոյժ է հասել այսօր մեզ. զի՞տես, որ Ապուսէթը սրախո-ղող է արւած. զի՞տես, Դիքեր են եղել նրա սպա-նողները: Գի՞տես, որ մի քանի լեւնական տւաղակնե-րի է նա զոհ գնացել: Աստ, աստ, տեսնե՞մ՝ ի՞նչպէս թափենք մենք մեր վրէժխնդրութեան ծարաւը նրանց վրայ:

— Այդ բոլորը, տէր իմ, քո ստրուկը գիտէ. գիտէ և իր սրտի անհուն դառնութեամբ ողբակից լինել հայրենիքի կրած տանջանքներին և վրէժ-խնդրութեան անյաղ ծարաւով լցւած՝ սպասում է իր տիրոջ հրամանին միայն: Մեր հայրենիքը այդ պահանջում է մեղանից:

Հրամայի՛ր միայն, տէր իմ, և ես այդ լեւ-նական զաղիր կինճերին և տիրադրուժ շներին տոռնած տարածել տամ ձերդ վեհութեան զարշա-պարի տակը: Հրամայիր միայն, և ես պեղազօսնե-րի անյատակ դառնութիւններ բաց անեմ նրանց առաջ, ուր նրանք ո՛չ աչ և ո՛չ անհակ կտրողանան շարժել և միայն մոլորւած մնան իրանց թշւա-ռութեան մէջ: Յամեցնելու կարիք էլ չը կայ, տէր իմ, և ի՞նչպէս կարելի է յամբոյր թողնել այդ՝ Այս, կրկնել համարձակում եմ, տէր իմ, որ չը

պէտք է յապաղել, եթէ ոչ նրանք առաւել ևս երես կ'առնեն:

— Ո՛չ, ո՛չ, ես այս օրւանից սկսած հանգիստ ու դադար վայելել անկարող եմ՝ մինչև որ նրանց թշւառութեան բաժակը լցնել չը տամ: Ես քեզ հրամայում եմ զօրաբանակ կազմել մեր անթիւ ու անհամար ընտիր կտրիճներից, որոնք ծովի աւազի և երկնքի աստղերի նման թող սփռւեան մեր թշնամիների երկրի վրայ և թող բնաջինջ անեն նրանց զարշահոտ հետքերը աշխարհի երեսից:

— Չեր հրամանը սրբութեամբ կը կատարւի. տէր իմ:

— Եւ ես քեզ վերստին պատւիրում եմ՝ բը-նաջինջ անել թշնամու երկիրը. նրա աէրերին և իշխաններին ընդհանրապէս բռնել և չարաչար կա-պանքներով ինձ առաքել. իսկ այն ամենայն հասա-րակ մահկանացուները, որոնք ընդունակ են զէնք կրելու և մարտնչելու, կոտորել անխնայ՝ առանց նայելու նրանց սեռի և հասակի վրայ: Իսկ եթէ նրանցից մէկն ու մէկը ուրանայ իրանց բրիստո-նէական օրէնքները և թողնի իր նախահայրերի այդ սին հաւատը ու դարձ գաջ մեր գինին և ըն-դունէ մեր կրօնը, այդպիսիներին քեզ հետ կ'առ-նես ու կը վերադառնաս այստեղ, ինձ մօտ. միայն թէ դրանք լինեն քաջ, կամ գեղեցկատեսիլ. իսկ եթէ ոչ՝ չը խնայել և այլպիսիներին՝ վախկոտներ և զարշիլի կերպարանքով անհատները արժանի չեն ոտնափոխութիւն՝ զործելու մեր հաւատի սեամի մէջ: Իսկ մնացած անպաշտպան ռամիկների, կա-

նանց և երեսներին, որոնք անմուռնչ դառներին
նման կը կատարեն մեր հրամանները, եթէ կը ցան-
կանաս, կը թողնես անվնաս. իսկ եթէ ոչ, կարող
ես մահացնել. այդ թողնում եմ քո բարեհայեացո-
ղութեանը: Չը ճոռանալ և մի բան, այն է՝ ամեն
տեղ լինել փութկոտ և հաւատի ամենաթեթեւ նշոյլ
անգամ չ'ընծայել նրանց, եթէ ոչ այդ խուժադուժ
ամբոխը կարող է օգտւել ձեր դիւրահաւատու-
թիւնից և դարձեալ վրէժխնդիր լինել:

Այս բոլորիս դուրս կ'ելնես և իմ հրամանը
կը ծանուցանես բոլորին ու անհրաժեշտ պատրաս-
տութիւնների ձեռք կը զարկես՝ վաղվադակի ճա-
նապարհ ընկնելու դէպի Հայաստան, իմ տւած
պատուէրները ամենաճշտիւ 'ի կատար ամէլու,
այնպէս որ հետեւեալ տարին դուք այդ երկրում
պիտի լինէք և դորձի պիտի կպչէք եռանդադոյն
ջանասիրութեամբ:

— Այդ բոլոր ձեր հրամանները, տէր իմ, ձեր
ստորուկը աւելի քան ջանասիրութեամբ կը կատարէ
և բոցախառ ճաճանչներով լի գափնիներով կը պսա-
կէ ձեր փառքը: Ինքնագովելու հարկ էլ չը կայ,
այդ շուտով մօտալուտ ապագան կը պարզէ: Սա-
կայն աւելորդաբանութիւն թող չը լինի, որ ինքս
վստահագոյն քաջերով հէնց աշտմանից կ'աճապա-
րեմ կարգի բերելու մեր զօրադունդերը և կը մեկ-
նեմ առանց յապաղելու դէպի այն հողը, ուր ա-
րեան գետեր հոսեցնել կը տամ թշնամու արիւնից:
Ես վստահ եմ: Մեծ է Մուհամէտը: Մեծ է նրա
անկաղթ խալիֆը:

— Եւ թող Ալլահը օրհնէ քեզ, Բուղա, և
յաղթութեամբ պսակէ քո սուրբ:

Բուղան, խոր երկրպագութիւններ անելով ա-
միրապետին, դուրս ելաւ նրա մօտից: Մի քանի
օրից յետոյ, հաղարայոց անթիւ ու անհամար զօ-
րագունդը՝ Բուղային իրան զլուխ և ոստիկան ու-
նենալով, ճանապարհ ընկաւ դէպի Հայաստան:

II.

«Եւ չայսմ վերջին պատերազմի զօրաց-
եալ Բարկէնի՝ ոսկան զԳրիգոր Սուփան,
և ինքն, որ Սիսականի տէր էր, եղև և
տէր բովանդակ երկրին սխնեաց...»

Չաճէան

Այն ժամանակ, երբ հեռաւոր հարաւում Հայ-
աստանի համար պատրաստուում էր մի անեղ փո-
թորիկ, որը զալու էր տակն ու վրայ անելու և
խորտակելու նրան հիմնադատակ. այն ժամանակ, երբ
Բաբելոնի հօրիզոնում մրրկածուփ խռովայոյզ ա-
լիքները ահազնադորդ կոհակներով խշշում էին և
դէպի Հայաստանի լեռնալանջերը ու նրա սիրտը
թռչում՝ հեղձելու նրան իրանց ծանրաշունչ ալե-
կոծութիւններով, այդ ժամանակ Հայաստանի մի
քանի կէտերում թաղաւորում էր կատարեալ խռո-
նաշփոթութիւն և ներքին խռովութիւն, որոնք
իրանց կործանիչ հեղեղներով գալիս էին նրա վիշ-
տը, նրա տառապանքը առաւել ևս բարդելու, ա-
ռաւել ևս խորացնելու նրա վերքերը: Ինչպէս միշտ,
այնպէս և այս նուազ անմիութիւնն էր արմատա-

խիլ անուժ, ջնջում, կործանում հայրենի օջախը,
արիւնով ներկում նրա իւրաքանչիւր քար ու թուփը
և ամեն տեղ իր սև հետքերը թողնում: Եւ այդ
տարաբաղդ երկիրը երբ է այնպիսի չարաբաստիկ
հանդամանքներից զերծ եղել: Նրա պատմութեան
ո՞ր սև էջերը վերցնէք, որ ձեզ որոշակի չ'ասեն թէ՝
այդ սևաւոր հողի վրա ներքին երկպառակութիւնը
և խուլ կոիւր չարատե ասպանչակութիւն են զը-
տել և տակաւին պիտի գտնեն: Նրա ո՞ր էջերը
թերթելու լինէք և սրտի լի թախծով ու անհուն
դառնութեամբ չը տեսնէք, որ հարազատը անտար-
բեր սառնասրտութեամբ թափում է իւր հարա-
զատի անմեղ արիւնը և այդպէս ներկում հայրենի
հողը իր հարազատների անմեղ արիւնով:

Եւ քանի՜ այդպիսի անմեղ արիւններ են թափ-
ել հարազատների անարգ ձեռքերով, որոնք մի
առանձնակի զոհուեակութեամբ չազուրդ են տւել
իրանց արիւնռուշտ, իրանց վայրագ կրքերին: Այդ
պատմութեան ո՞ր անձայն խուլ ու մութ անկիւնը
բաց անէք, որ նրանք լեզու չ'առնեն և՛ աշուղ չը
դառնան և՛ հայրենի դաւադրութ, ազգութաց, դա-
ւաճան-մատնիչների ողբերը չը մրմնջան ձեզ: Եւ
այդպէս ամեն ժամ...

Այդ պատմութեան ո՞ր թերթը վերցնէք, որ
ձեր առաջ չը ցցեն Մեհրուժանների ազգութաց
ողինները: Այդ պատմութեան ո՞ր երեսը զիտէք, որ
Վասակների, Վահանների, ազգային փառք ու պար-
ծանք կազմող Մամիկոնեանների, Սիւնիների տոհմը
արատաւորող, այդ ստրկահողի դաւաճանների ու-

Արաբներ

Շեքարա - Զոք

Վախճան

ողտականները երեւան չը գան իրանց վարչապոյն զի-
սակներով: Եւ այդ պատճառով թիւեր միութարական
և սփոփիչ օրօրներ սակաւ կը շնչայ ձեռ:

Այսպէս էր և այժմ: Հայաստանի երկու անկող
սիւնները, փոխանակ միութեան դաշն կոչուելու, փո-
խանակ ձեռք-մեռքի, թիկունք-թիկունքի տւած՝
պատանէշներ կազմելու գալոյց անհաւիրքի, անեղ փո-
թորիկի առաջ առնելու, իրանք անսահման դառ-
նութեամբ լցւած միմեանց դէմ, իւրաքանչիւրը
լարեց իր դոյութեան բոլոր զերծանները մահառիթ
վէրք, սպանիչ հարւած հասցնելու հակառակոր-
դին:

Սոցանից մէկը՝ Սիսականի տէր Բաբէկէն էր,
միւսը՝ Սիւնեաց իշխանը՝ Գրիգորը, որին Սուլիան
էլ էին կոչում: Եւ այսպէս, Հայաստանի այդ եր-
կու հզօրապոյն նախարարների մէջ օրէցօր տարա-
ձայնութիւնը մինչ աչն աստիճան զօրեղացաւ, մինչ
աչն աստիճան սուր կերպարանք ստացաւ, որ
նրանք ստիպւած էին զէնքով լուծելու իրանց
խճճուած հարցերը: Եւ այդպէս էլ եղաւ, այդ եր-
կու կողմերի մէջ ծագեց եղբայրասպան անարդ
կռիւր:

Թէպէտ եղան հայրենիքի անձնազօհ, նախա-
ձայնդիր զաւակներ, որոնք լարեցին իրանց ճիգե-
րը՝ խանդարելու այդ կռիւր և հաշտութիւն ու
խաղաղութիւն վերականգնելու երկու կողմերի մէջ:
Բայց եղան և բազմաթիւ խօչընդոտներ, որոնք ու-
րանալով իրանց խղճի խթանը և ոտնակոխ անելով
հայրենիքի պաշտպանի անձուրաց աւանդը, ջանքեր

Թափեցին առաւել ևս դժգոհութեամբ նրանց միմեանց
դէմ, և այդ վերջինները, տարաբանաբար, տարա-
յաղթական փառքը:

Եւ կռիւր սկսեց:

Երկու կողմերն էլ բազմաթիւ զօրքերով պա-
տերազմի դաշտը իջան, և եղբայրասպան, դարձան-
քով լի զրոշմած մանգաղը անխնայ, առանց աչ ու
անեակ, յետ ու առաջ դիտելու՝ սկսեց կատարել
իւր դերը: Օրէցօր երկու կողմերի կոտորածների
թիւը աճում էր ու սաստկանում, կռիւր աւելի
ցնցող կերպարանք էր ստանում և երկարում: Այս
տակաւին բաւական չէր լցնելու այդ նախարարնե-
րի արեան ծարաւը. նրանցից իւրաքանչիւրը իր
բարկութեան կրակը, զայրույթով լի բաժակը սկսեց
թափել թշուառ, անպաշտպան ժողովրդի վրայ:
Սկսեցին ասպատակել, աւարի առնել միմեանց
զիւղեր, շէներ, աւաններ, այրել, կրակի ճարակ
գարծնել նրանց և այդպէս ամաչացնել երկիրը, դե-
րի վարելով բազմաթիւ կանանց և մարդկանց,
որոնց շատերին ծայրակտուր էին անում և նման
զազանարարոյ դործերով չազուրդ տալիս իրանց
անսահմ կրքերին: Այս բոլորից յետոյ, ճակատամարտը
վերստին տեղի ունեցաւ, և այս նւագ յօդուտ Բաբէկէն
Սիսականի, որը աւելի հզօրացաւ այդ կռիւի ժա-
մանակ: Այս կռիւն մասնակցում էր և Սիւնեաց
Գրիգոր—Սուլիանի որդի Վասակը, որին անւա-
նում էին Գաբուռ, մի կողմից. իսկ միւս կողմից՝
Բաբէկէն Սիսականի երկու որդիները՝ Աշոտը և Վա-
սակը: Կռիւր տեղի ունէր Սիւնեաց լեռներում,

1001
1001



որտեղից պարզ նշմարուծ էր այլևոր Մասիսը և Արագած լեռան սպիտակ լանջերը: Վասակ-Գաբու-ռը այսանդ՝ կռւի դաշտում, տեսնելով լեռների կա-տարները, իր հոգու ամբողջ ուժով մի առանձնակի ինքնուրոյն թափով սաւառնեց դէպի այն կողմերը, ուր ժպտում էր նրան կեանքը իր սիրաշունչ կեն-սատու գոյներով: Այգտեղ՝ Արագածի լեռնալան-ջերի ստորոտերում, Ախուրեանի հովասուն ափե-րում, նա թողել էր իր սիրտը և հոգին. այգտեղ էր սպարապետ Սմբատ Բագրատունու գեղազան թուռը, Աշոտ առաջնի չնաշխարհիկ դուստրը՝ Մա-րեմը, որին նա սիրում էր իր սրտի խորին բա-բախմունքով: Նա տեսնում էր իր հայրենի երկրի մրրկայօյզ զրուծիւնը: Նա գիտէր, որ իր հայրենի լեռների իւրաքանչիւր քար ու թփի, իւր ու քանչիւր ծառ ու ճիւղի ետեւում մի-մի մարդ է դարան մը-տած, և իր ու իրայինների վիճակը վտանգի մէջ է. գիտէր այդ, բայց և այնպէս կտրել չէր կարող իր հայեացքը այն կէտերից, ուր գտնւում էր սիրած արարածը, ուր իր համար մի գեղեցկափայլ չաս-տուածունի էր սնւում՝ իր ապագայ երջանկու-թիւնը կատարեալ դարձնելու համար. գիտէր, բայց անկարող էր շեղելու իր հայեացքը այն կէտերից: Եւ ռթբան նա նայում էր այդ կէտերին և ռթբան իր շուրջը ահ ու սարսափ էր տեսնում, այնքան առաւել նա ուրախանում էր, այնքան առաւել նրա սիրտը լցւում էր մի անսահման երանութեամբ: Նրա սիրտը սէր ու գլանք էր տենչում, ահ ու սարսափ արհամարում էր նա իւր հոգու մեծու-

թեամբ. ծնողքը տւել էին նրան այրական անվախ կրթութիւն, և նա իր ռազմիկ քաջութեամբ ա-ռաջին տեղ ունէր բռնած իր հօր զինուորների շար-քում: Նա ոտքից ցզլուխ դիւնւած էր, և այդ զի-նավառութեան ու սիրած արարածին տեսնելու տենչով, բռնկւած ըոպէներում ահ ու դող էր սփռում իր շուրջը:

Մինչ սա այսպէս քարացած մեխել էր իր հայեացքը դէպի Ախուրեանի կանաչագարդ ափե-րը, նրա ականջին զարնեց իր հօր աղիոյորմ ճի-չը, որը երերեց, տակն ու վրայ արեց նրա սիրտն ու հոգին, և նա վայրկենաբար սթափւեց իր ցը-նորքներից, ուշքի եկաւ ու դէպի հեծող հայրը սլացաւ սրարշաւ: Անբաղդ հայրը մեռնում էր: Բաբ-կէն Սիսականի անշեղ նիզակը ճեղքել, անցել էր նրա կուրծքը: Վէրքը մահացու էր: Շանթահար զազանի արագութեամբ նա վայր թռաւ իր նը-ժոյգի վրայից և երկու ձեռքով զրկեց հօր զանգը-րահեր գլուխը և ծածկեց նրան իր որդիական սրտառուչ համբոյրներով: Դեռ ուշքի չ'եկած, թէ ի՞նչ է կատարւում իր շուրջը, երկու ուժեղ բազուկներ ամուր կերպով իրանց մէջն առան, և մի ակնթարթում նա շղթայակապ ընկաւ հո-գեվարքի տազնապի մէջ գալարւող հօր կողքին: Տեսարանը ցնցող էր: Գաբուռը զլուխը բարձրացը-րեց և ի՞նչ--իր կողքին կանգնած էր Սիսականի իշխանը՝ Բաբկէնը՝ իր առնական տեսքով:

— Տե՛ս, ահա, Սիւնեաց երկրի շառաւիղ, քո կեանքն էլ այժմ իմ ձեռքումս է. սակայն ես չեմ

ցանկանում վերջ տալ այդ դեռափթիթ կեանքին, որից հայրենիքը թերևս մեծ բարիքներ է սպասում: Խղճա՛ եթէ ոչ քեզ, գոնէ մեր տաքաբաղդ հայրենիքին և անձնատուր եղի՛ր ինձ: Ես իշխանական խոստում եմ տալիս՝ քեզ դարձնել քո փառքի մէջ պահելու և երբէք, երբէք չը գրկելու քեզ քո իշխանական շուք ու զօրոյից, յարգ ու պատւից և տիրական գաւազանից:

— Այդ բոլորը չեն կարող շլացնել ինձ. ես միայն այս եմ տեսնում. ես միայն այս եմ լսում, որ այդ բոլորը իմ հայրասպանի, իմ դուռ թշնամու ձայնն է շշնջում ինձ, որից ես ոչ մի երանութիւն չեմ կարող սպասել, և նրա տւած, նա պարզեած կեանքը թանկ չէ ինձ համար: Սիւնեաց արի զաւակները ոչ մի ժամանակ կեանք չեն խնդրել իրանց թշնամիներից, Սիւնեաց ռազմիկ որդին յաւերժ բաց է պահել իր կուրծքը թշնամու նետերի առաջ և այդ կրծքով էլ պաշտպանել է իր հայրենիքի պատիւը: Ես ոչ վերջինն եմ այդպիսիներից և ոչ առաջինը. եթէ մեռնեմ, Սիւնեաց աշխարհը կորած չէ. նրա իւրաքանչիւր ժաշո ու լեռուր, իւրաքանչիւր քար ու թուփը, զար ու զաշտը զիտէ նոր ռազմիկ ուժեր կազմակերպել և այդ նոր ուժերով իր դուռ թշնամու ճակատը պատռել:

— Լսի՛ր ինձ, այս սպիտակ վարսերս շատ բան են տեսել. ես Սիւնեաց արիաջան զաւակների մասին աւելին չգիտեմ. ես յարդել զիտեմ այդ ռազմիկ զաւակների ոգին: Առաջարկելով քեզ լինել անձնատուր, ես չեմ սարսում քեզանից և Սիւնեաց

զաւակների կտրին ասպարներից, այլ ցանկանում եմ, որ դու, Սիւնեաց տէրդ, խղճաս թէ՛ քո և թէ՛ Սիսականի՝ իմ զաւակների անմեղ արեանը, որոնք ահա քանի ժամանակ է՝ սպարդիւն թափում ենք և նրանցով ներկում հայրենի լեռները: Բաւական է քո մի թեթեւակի հրամանը, և Սիւնեաց կտրին զաւակները վաչր կը գնեն իրանց զէնքերը, և վրէժխնդիր չեն լինի իրանց իշխանի մահաւանը: Ահա, ռո՛ն է գլխուորը: Նախքան պատերազմը՝ այդ է եղել իմ միակ ցանկութիւնը և է այժմ: Զգաստացի՛ր, խոհուն աշարջութեամբ բաց երեւակայութեանդ աչքերը, անցի՛ր նրա խուլ ու մութ խորշերը և գտա՛ր անկողմնապահ արգարադատութեամբ՝ թէ ի՛նչ է մեր դործածը: Զէ՞ որ մենք ինքներս ենք շլատում մեզ այս եղբայրասպան ճակատամարտերով: Զգաստացի՛ր, իմ շրթունքներով խօսում է քեզ հետ համայն ազգութիւնը, իմ շրթունքներով բողբոջում է քեզ և պահանջ է յայտնում այդ հայ աիկնանց, հայ մանկահասակ սուար խուժանը, որը շնորհիւ այս պատերազմի՝ այրիների և որբերի սգաշղարշներով է սքօղել իր անտէր գլուխը և սևազգեստներով է պատել իր մերկութիւնը ու նողկանքի անհուն գառնութեամբ լի նզովք է կարդում ազգակործան այդ անարգ սկզբունքին:

— Սիսկանի տէ՛ր, տեսնում եմ, այժմ է հայրենիքի պաշտպան նախանձախնդիր ոգին կենդանութեան թռիչքներ գործում ձեր մէջ. տեսնում եմ, այժմ է զարթնել նա իր յսրատե մշուշախոր մրափից և մեզ մղում դէպի մեր անբաղդ ազգի ջա-

տաղովներն շարքերը: Տեսնում եմ, այժմ է ոտքի կանգնել ձեր խղճմտանքի ահաւոր խթանը և իր սուր-սուր ծայրերը դէպի ձեր կուրծքը ուղղել: Այո, ձեզ ասնչում են. ձեզ հանգիստ ու դադար չեն տալիս ձեր անմտութեան անթիւ ու անհամար զոհերը, որոնց արդար արիւնը ոռոգում է իր վերան երկրի հողը և հեծում է ու բողբոջ չալտնում տիեզերքի անեղ Աթոռի առաջ: Այո, նրանց անմահ հողիներն են հալածում ձեզ. նրանց ուրուականներն են հրէշներ ու վիշապներ դարձել և ամենուրեք հետեւում են ձեզ: Իրանք ձեր քմահաճոյքի զոհերն են: Այժմ, երբ այլևս չը կայ Սիւնեաց երկրի գլուխը. այժմ, երբ նա մրափում է յաւիտենականութեան մրափով, աժմ է զարթնել ձեր մէջ անմահ Վարդանների, Պարթևների, Ներսէսների հողիները և, կշտամբական նախատինք տալով, ուշքի բերում ձեզ, հա՛:

— Խօսի՛ր, ենթադրիր, դատի՛ր, որքան ցանկանում ես. սակայն զիտցի՛ր, որ ժամ է վախճան տալու մեր սկսած այս անարդ ճակատամարտերին, եթէ ոչ...

— Եթէ ոչ, ի՞նչ. ի՞նչ էլ հօրս հետ յաւիտենականութեան աշխարհը կ'ուղարկէք. ես ձեր անողորմ հանկերումն եմ...

— Այդ է ճակատամարտների նպատակը՝ սպանել, կոտորել, աւերել, ասպատակել, այրել, երբ հակառակորդը խելքի չէ ուղում զալ բառերով: Ահա և իմ սուրը...

Վերջին բառերի հետ Սիսական իշխանի սուրը

մի առանձնակի շառաչով դուրս բերեց պատեանից և իր տիրոջ հուժկու բազուկների հետ, բարձրանալով դէպի վերը՝ անդրադարձ շողերով սփռեց իւր շուրջը պոպպատի շլացուցիչ փայլը իր երանգերանց հաճանչներով, և մի վալրկեան ևս...

Սակայն պոպպատի կուրացուցիչ փայլը, սուր շաչիւնը և Սիսականի տիրոջ ահաղնադղորդ ծայնը իր անեղ ելեէշներով մի վալրկեան ուշքի բերին արեան մէջ թաւալւող Սիւնեաց վիրաւորւած առիւծին, և նա՝ օծալին պտոյտներ և զալարներ գործելով իր արեան մէջ՝ հազիւ կարողացաւ մրմրն, շալ. — Գարուռ, խնայի՛ր քեզ, խնայի՛ր քո Մարեմին՝ Բազրատունեաց հրեշտակին — ...

Այս էին անբաղդ իշխանի վերջին բառերը:

Սրեան մէջ գալարւող հօր արտասանած վերջին բառերը ուշքի բերին կալանաւոր որդուն. նա մի սուր ցնցում զգաց իր ամբողջ մարմնով, մի չերմագին զոդ անցաւ նրա երակներով, որոնք ի մի համախմբելով՝ զգաստացրին նրա թուլացած երեւակայութիւնը, և նա նրա սրաթախ թւերով սաւառնեց դէպի Սիսուրեանի սիգաւէտ և հովասուն ամերը, ուր իր Մարեմի հրեշտականման զեղանի պատկերը իր չնաշխարհիկ նազելի երեսով կանգնեց նրա առաջին, և նրա սևորակ աչքերը, նրա արծաթափայլ, հոլանի բազուկները, փարթամ՝ Բազրատունիներին յատուկ, թիկունքի վրայ ծփան երկայնաւուն վարսերը և գիսակները նրա մարմարին շրթունքների հետ ասես՝ անթիւ ու անհամար շնչում էին նրան. — Վասակ, իմ Գարուռ, ապ-

րի՛ր, ապրի՛ր ինձ համար. թանկ է քո կեանքը իմ
և հայրենիքի համար. ապրի՛ր... Ես այդ եմ ու-
ղում—...

Եւ անբաղդ կալանաւորը անզգայ կրկնեց մի
քանի անգամ նրա վերջին բառերը:

Այդ տեսաւ, տեսաւ ու հասկացաւ Սիսակա-
նի իշխանը և լուռ իր սուրբ վերստին պատեա-
նի մէջ թաղեց, ուխտելով՝ երբէք չը քանգել իր
աւած երգումը նրան, այն է տիրական դաւադան
տալ և իր դաւառներէից մէկի վրայ իշխան դարձ-
նել:

III.

«Ի ցեղէ քունմէ՛ (Սահակ Բաղրատու-
նի) թագաւորելոց են 'ի հայս...»

Խորհրդացի

Նորշակունեաց հարստութեան անկումից 456
տարի չետու, սկիզբն է դրուում Բաղրատունեաց
իշխանութեանը, որը տևում է 224 տարի (սկսած
Աշոտ առաջինի սպարապետութիւնից մինչև վեր-
ջին Գագիկի մահը.) կամ 186 տարի՝ (սկսած մի
և նոյն Աշոտի իշխան կարգւելուց մինչև վերջին
Գագիկի իր թագաւորութիւնից զրկւիլը):

Բաղրատունեաց հարազատ տանից հայաստա-
նը ունեցել է ինն թագաւորներ—Աշոտ առաջին՝
Սմբատ խոստովանողի որդին, 856—885 թ. կա-
տարում էր սպարապետութեան և իշխանաց—իշ-
խանի պաշտօն, իսկ 886 թ. թագաւոր է օծւում
և վախճանւում է 71 տարեկան հասակում՝ 889
թ.: Սրա որդի Սմբատ ա. 889—914 թ.: Սրա
որդի Աշոտ Բ. (Էրկաթ)՝ 914—928 թ.: Սրա եղ-
բայր Աբաս՝ 928—951 թ.: Սրա որդի Աշոտ Գ.

(ողորմած)՝ 951—977 թ.: Սրա որդի Սմբատ Բ. 977—989 թ.: Սրա եղբայր Գագիկ ա. 989—1020 թ.: Սրա որդի Յովհաննէս, որին Սմբատ էլ էին կոչում՝ 1020—1039 թ.: Սրա մահից չետոյ, Հայաստանը երկու տարուց աւելի առանց թագաւորի մնաց. իսկ երբ յոյները սկսեցին ջանքեր դործել Անիին տիրանալու, այդ ժամանակ մի քանի նախարարներ միանալով Պետրոս Գետադարձի հետ՝ Յովհաննէս թագաւորի եղբայր Աշոտի որդի Գագիկին (երկրորդ), որը այդ ժամանակներում մօտաւորապէս 17 տարեկան էր, թագաւոր օծեցին Անիում 1042 թ., որը չորս տարուց չետոյ՝ (1046 թ.) ստիպւած եղաւ զնալ Կ.Պօլիս, ուր մի քանի տարի դեգերելուց չետոյ, սկսեց շրջել այստեղ—այնտեղ, յոյս ունենալով վերստին տիրանալու իր թագաւորութեանը. բայց 1080 թ. Սրծիասի Կիլիսաւայ ամրոցում սպանւեցաւ յոյն Մանտալէի որդիների զաւադութեամբ, որով և վերջացաւ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը. (856—1080 թ.)

Բագրատունեաց այս դահակայներից ոմանք զահ են բարձրացել իրանց նախորդների մահից չետոյ իսկոյն և էթ, կամ մի քանի ամիս և կամ մի քանի տարի չետոյ, բայց որովհետեւ նրանք իրանց նախորդների մահից չետոյ իսկոյն ձեռք են դարկել երկրի կառավարութեանը, ապա թագաւոր օծւել, այդ պատճառով էլ մենք նրանց իշխանութիւնը, ինչպէս և մեր պատմիչներից շատերը, հաշւել ենք իրանց նախորդների մահից չետոյ:

Ինչպէս վկայում են մեր պատմիչներից շատերը՝ այս հարստութիւնը առաջ է եկել Արքահամից, և այս ցեղի հիմնադիրը եղել է ոմն Շամբատ՝ Յուդայի ազգից, որը Նաբուպոլոնոսորի՝ Ասորոց արքայի՝ Երուսաղէմ գերելու ժամանակը գերի է վերցրնւում մեր Հրաչևայ թագաւորից 600 տարի Բ. ա.: Սա Հայաստանում աճում է և մեծ ազդ է դառնում:

Քրիստոսի զալուստից քիչ տարի առաջ մեր Արշամ թագաւորը ստիպեց նրանց ուրանալ իրանց հրէական կրօնը և ընդունել հայոց: Հայոց Վաղարշակ թագաւորի օրօք այս ցեղի մէջ երեւելի էր ոմն Բագարատ, որի անունով և նրա ցեղը անւանեցաւ Բագրատունեաց:

Երբ Վաղարշակը եկաւ Հայաստան թագաւորելու, այս Բագարատը առաջին ողջունողն էր նրան իբրեւ թագաւորի և բացի բազմազան ընծաներից՝ իր մէկ ու հար ազնիւ աղջիկն էլ կնութեան տրւեց նրան: Սրա փոխարէն թագաւորն իր աներ Բագարատին թագադիր և ասպետ ընտրեց հայոց մէջ, որը չետոյ տոհմական դարձաւ:

Այստեղ աւելորդ չի լինի յիշել Աստուծոյ աւած խոստումը Արքահամին.—[Թէ՛ թագաւորը՝ ի քէն ելցեն, ոչ միայն ի մէջ Իօրայէլի, այլև ի մէջ այլոց ազգաց.—(որպէս և ի Հայս)՝ նախ Աշակունիք՝ ի Քեսարայ և ապա Բագրատունիք):

Հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունու (խոստովանող, Աբլարաս) օրօք և չետոյ էլ նրա որդի Աշոտ իշխանը—ապա առաջին թագաւորը—

նստում էր մերթ Անի քաղաքում, մերթ Երազգա-
ւորս աւանում, որ է Շիրակաւան 'ի Շիրակ գա-
ւառի. իսկ թագաւոր դառնալուց յետոյ, փոխում
է արքայական գահը Ախուրեանի ավերում ընկած
Բագարան քաղաքը: (Երուանդ Բ. կառուցած):

Գորնանային զեղածիծաղ առաւօտներէց մէկն
էր: Շիրակին աչնքան յատուկ վաղորդեան հովա-
սուն զեփիւռը հանդարտ շււայով՝ թռչում անց-
նում էր Ախուրեանի սիգաւէտ և՛ երանդ-երանդ
հովիտներով և՛ չարագուշակ բուռի նման ինչ որ
շնչում իր ավերին. ապա ստահակ հոսանքով վեր
թռչկոտում, Բագրատունեաց ապարանքների հոյա-
կապ պատերին դարնում, մնչիկ հառաչանքներ ար-
ծակում, ներս վազում նրանց բազմաթիւ անցքե-
րից ու անհետ հալւում, կորչում նրա հազարաւոր
բուրմունքներով լի ծփացող միջավայրում: Ապա-
րանքներից մէկում մտայոյց լռութեամբ նրս-
տել էին երկու հոգի և Ախուրեանի պղտոր շրե-
րին ակնապիշ եղած՝ խորին թախծութեամբ մո-
ռացութեան էին տւել իրանց շրջապատը: Դրան-
ցից մէկը մի միջին տարիքաւոր մարդ էր, որի խո-
հուն և առնական զէմքը զգալի փոփոխութեամբ
կրում էր իր վրայ չարաբաստիկ ժամանակների
թողած հետքերը իրանց խորշոմադին ակօսներով.
նա ըստ երեւոյթին ամբողջ զիշերը ինչ-ինչ ծանրա-
շունչ խոհերով երերւած՝ այժմ տանջւում էր
քնէածութեամբ. մերթ-մերթ յօրանջում էր, երկու

թխամորթ ձեռքերով երեսը բռնում, տրորում, ապա
վերստին խորասուզում իր մտածութիւնների զիրկը:
Նա տակաւին չէր հաջնւած, այլ անտարբեր կեր-
պով սփածւած էր մի նուրբ վերարկուի մէջ, որը
գրեթէ աւելում էր յատակը, երբ նա վրդովազին
քայլերով շրջագայում էր սենեակի մէջ: Նրա կի-
սաւալեւոր դանդուրները անպարկեշտ ձեով սփռւած
էին նրա զօւնաթափ աչտերի վրայ և ծածանւում
էին մինչև հարուստ թիկունքի կէսը: Այս ճկոյթի
վրայ շողշոյում էր նրա իշխանական մասանին:

Դա Սմբատ Բագրատունին էր, հայոց սպա-
րապետը:

Նրանից ոչ հեռու շքեղազարդ գահաւորակի
վրայ բազմած էր մի առուջգ կաղմւածքով երիտա-
սարդ, որի արտաքինը շատ նման էր առաջինին:
Նրա բարձրահասակ և վայելչակազմ իրանը, սեռ-
րակ աչքերը՝ սև զիսակների, նրա թարմ և վար-
դագոյն երեսի հետ մի անջրպետ էին կազմում հօր
և որդու մէջ:

Դա Աշոտ իշխանն էր՝ Սմբատ Բագրատունու
որդին, որը նոր էր զարթնել և առանց հաղնե-
լու, սփածւած էր նոյնպէս մի նազուկ վերար-
կուի մէջ:

Որդու զէմքը նոյնպէս ներքին փոթորիկների
ալէկոծումից երերւում էր. աչքերը վառւում էին
յուսահատութեան բարկ կրակով, որը ասես մերթ
ընդ մերթ մարւում էր, ապա ներքին մրրկածուփ
ալիքների խռովացոյց ալէկոծութեան տակ՝ մի
առանձին թափով վերստին բռնկւում և խռովազին

կերպարանք տալիս նրա տանջող երեսին: Նրա հայրը այդ գիշերն էր հասել որդու մօտ այդ ապարանքը, որը Սնիի բարձրաւանդակներէ վրայ խնամատար աչքերով հսկում էր իր առաջ փռւած քաղաքի անթիւ ու անհամար շէնքերին: Դա Բագրատունեաց իշխանների, ապա զահակների պալատն էր, որի սենեակներից մէկում առանձնացել էին հայր և որդին: Սենեակը մի ընդարձակ առանձնասենեակի նմանութիւն ունէր, ուր կերպասեայ զահաւորակները ոսկեթել բարձերի և բազմածաւի դէնքերի հետ ուշադրաւ տեղ էին բլուրում. ամեն ինչ ծփում էր փարթամութեան մէջ և շլացուցիչ տպաւորութիւն թողնում նայողի վրայ: Սակայն այդպէս չէր այդ օրը. այդ օրը սև թախիծի վշտաբեկ կնիքը մի առանձնակի գոյնով նըշմարւում էր և նրանց տէրերի և նրանց միջապայր կազմող իրերի վրայ: Վերջապէս, հայրը դարձաւ գէպի որդին մի այնպիսի ծայնով, որի խոփած ելեէշերի շեշտերից լսւում էին միայն ու միայն տրտմադին նօտաներ:

— Գիտե՞ս, Աշոտ, երբ այդ խուժաղուժ բանակը ոտք է կոխել մեր անբաղդ հայրենիքը և ամեն տեղ իր աւերիչ սուրն է շարժում, մեզ ի՞նչ է մնում անել:

— Հայր, ձեր այսօրւայ այդ լուրը միանգամայն տակ ու վրայ արեց իմ սիրտն ու հողին և ես տակաւին նրա մասին եմ խորհում ու տանջւում. իսկ թէ ի՞նչ պիտի անել մեզ. — զրա վրայ ժամանակ էլ չեմ ունեցել ուշ դարձնել անգամ:

— Այդպէս, զաւակս, ապարդիւն տանջանքներ, մտայնող խոհեր մեզ աժմեան պայմաններում նպաստեցուցիչ ոչինչ չեն կարող տալ: Գիտե՞ս, որպի՞սի սոսկալի եղերնագործութիւններ են կատարել նրանք Տարօնի գաւառում: Երբ յիշում եմ այդ, ամբողջ էութիւնս փշաքաղւում է:

— Ես տակաւին ճշգրիտ տեղեկութիւններ չունեմ Բուդայի կատարած զազանութիւնների մասին, սակայն ենթադրում եմ թէ՛ ի՞նչի է ընդունակ գործելու մի խուժաղուժ ազգի, նոյնքան խուժաղուժ առաջնորդի ըմբոստացած ոգին:

— Նա սրախողող է արել Սիւ լերան այն խաղաղ բնակիչներին, որոնք բնակւում էին այդ լերան դիւրամատչելի լանջերում. ամբողջ այդ երկիրը ասպատակել, հրի և սրի ճարակ դարձրել, իսկ պատրիկ Բագրատի որդիներին՝ Աշոտին և Դաւիթին՝ Մամիկոնեան Գրիգորի հետ շղթայակապ է արել և, ըստ երևոյթին, ամիրապետին պիտի ուղարկէ: Նրանց հետ շղթայակապ են արւած և Տարօնի երեւիլներից շատերը:

— Այո, հայր, ողբալի կը լինի մեր դրութիւնը, եթէ Բուդան իր զօրաբանակով առաջ խաղայ դէպի մեր երկիրը:

— Անշուշտ տւելի քան ողբալի կը լինի. սակայն ես խորունկ համոզւած եմ, որ դիմադրել մեր քայքայւած յոժերով՝ մենք անկարող ենք նրա բազմաթիւ բանակին, ուստի մեզ մնում է խորամանկ և ճարպիկ ձեւերով զրաւել նրա սէրը և հաճոյա-

նալ նրան, որով թերեւս փրկել կարողանանք մեր հայրենիքը մօտալուտ վտանգի սպառնալիքներից։

Մինչ հայրը և որդին այսպիսի խորհրդածութիւնների մէջ էին ընկած, ներս մտաւ մի մատաղահաս օրիորդ, որը սիգաճեմ քայլերով մօտեցաւ Բաղրատունեաց սպարապետին և նրա սարանոցով փարւեց։

— Սիրելի պապիկ, հէնց այժմ զարթնեցի և, լսելով ձեր ձայնը, տռանց պատշաճ կերպով թռայ ձեզ մօտ ձեր ձեռք համբուրելու. մի՞թէ զիշերն էք եկել։

— Է՛հ, իմ Մարեմ ջան, դու շատ վաղ ես զարթնել. երեւի Ախուրեանը իր միատեսակ խըշշոցով զիշերները անդորրութիւն չի տալիս քեզ։ Քնի՛ր, քնի՛ր, որ արագ աճես։— Այս ասելով Սմբատ Բաղրատունին գրկեց նրան և լի հայրական գուրդուրանքով համբուրեց նրա աչքերը։ Մարեմը մի գեղեցկատեսիլ չնաշխարհիկ յաւերժահարսի էր նրմանում, որը ասես դիտմամբ էր այդտեղ աճապարել սիրելի պապի և հօր վշտերը փարատելու։ Դա Աշոտ Բաղրատունու զուստըն էր, որը նոր էր մտել կեանքի դեռափթիթ շրջանը։— Նրա նոնի հասակը իր տարիքից վաղ էր աճել և իր վայելչազեղ կազմաւածքով և հրապուրիչ էր և՛ գեղանի։

Նրա բոցավառ և չքնաղ դէմքը պապի անակրնկալ գալստեան առիթով աւելի զուարթութիւն էր ստացել, թէև այդ հրեշտակային զուարթութեան մէջ նշմարւում էր մի ներքին կրակ, մի խուլ հնոց, որը օրէցօր այրում էր նրա սիրտը և որը

յատուկ է նրա հասակին և սեռին։ Աքօղել այդ կրակը նման ցնծութիւններով, որով այդ առաւօտ ծփում էր նրա սիրտը պապի գալու առիթով, յաճախ նա անկարող էր։ Նրա սևորակ և խոշոր աչքերը իրանց երկարաւուն թերթեւանութեամբ յահախ մատնում էին նրան. նրանց մէջ տռաջին սիրոյ հրաչին կնիքը թողել էր իր երկնային սրբասուն անջինջ հետքերը և նրանցից առաջ եկած լուռ ու մունջ վիշտը, որը զաղանի սիրոյ անբաժան ընկերն է նման սրտերի այս ու այն խորշերում թաղւած։ Եւ այդ սիրոյ ու վշտի ծանրազին հարւածների տակ զարծեալ հրաշազեղ էր Բաղրատունեաց տոհմի այդ չնաշխարհիկ արարածը, որը այդ երկու հակապատկեր զգացմունքների ալէկոծութեան րոպէներում մի խռովւած դիցուհու էր նմանւում։ Այո, գեղեցիկ էր Մարեմը։ Նրա սևուն և հարուստ զիսակները՝ զարդարւած դոյնդոյն զոհարներով և ոսկեհիւս թելերով՝ մի շլացուցիչ փայլ էին տալիս նրա ծփածփան վարսերին, որոնք սև-սև ալիքների նման անզադար երերւում էին նրա փարթամ թիկունքի վրայ և սքօղում յանդուզն հայեացքներից նրա մարմարեայ պարանոցը, որը սպիտակ ձիւնի նման՝ մերթ ընդ մերթ նշմարւում էր նրա սևաթուր զիսակների տակից, երբ նա շարժում էր իր գեղանի զլուխը։ Ոսկեայ գնդերը իրանց վառվռուն ակներով մի շրջացուցիչ կրակով մերթ ընդ մերթ ապշեցուցիչ փայլ էին տալիս նրա հրեշտակային երեսին, որին ոչ նւաղ նպաստում էր և փառաւոր կրծքի զոհա-

րազարդ մանեակր. հօլանի բազուկները աւելի քան զրաւիչ էին և զարդարւած ազգի-ազգի ականա-կուռ հուլուկներով: Նրա վարդազօյն վերնազգես-տը երկար և յուշիկ այլըստուր ծալքերով իջնում էր մինչև ոտները և ծածկում նրա ոսկէհիւս մա-շիկները:

— Այ, տեսնում ես, սիրելի Մարեմ, դու զարմանում ես իմ անակնկալ գալստեան և մեր շը-փոթութեան վրայ. բայց չէ՞ որ մեր հայրենիքը տալն ու վրայ է լինում հազարացիներից, որոնց հօրը զօրաբանակը առաջնորդում է Բուդա ոստի-կանը, իսկ եթէ ռքբան անողոք և ժանտաբարոյ է նա, այդ ցոյց են տալիս նրա կատարած գործերը:

— Սիրելի պապի՛կ, միթէ՞ հէնց դրա համար է ձեր շփոթութիւնը. չէ՞ որ հայաստանն էլ ունի իր կտրիչ զաւակները, որոնք հայրենիքի սէրը դե-րադասել գիտեն երկրային ամենաթանկագին վայելք-ներից, և հայրենիքի այդ արիագոյն զաւակները միթէ՞ անկարող են Բուդայի զօրութիւնը ջլատե-լու:

— Է՛հ, Մարեմ, ի՞նչ նոր գիւտեր ես անում ինձ համար, այո՛, եիշտ է՝ մենք ունենք քաջերի մի ստւար բազմութիւն. սակայն ցաւօք սրտի դրանք տակաւին չեն ձուլւած մի հողու և մի մարմնի մէջ: Դրանք չեն շնչում մի շնչով, դրանք չեն շարժւում մի հոգով: Այդ բաւական չէ. նրանք իրանք են իրանց ոյժերը ջլատում: Միթէ՞ քո լիշո-ղութիւնը դաւաճանել է բեզ՝ չէ՞ որ դեռ երեկ էր, ինչ մեր դժբաղդ հայրենիքի երկու հօրագոյն սիւ-

ները՝ Սիսականի և Սիւնեաց տէրերը՝ իրանց երկ-րի լեռներում արեան դետեր էին հոսեցնում հարա-դատների արիւնից. մի՞թէ չես լիշում, որ Սիւնեաց առիւծը՝ Գրիգոր—Սուփանը, զոհ դնաց այդ եղ-բայրասպան պատերազմներում, և նրա երկիրը նւա-ճեց Սիսականի տէրը՝ Բաբկէնը, կարգելով Սուփա-նի մեր Գաբուռ—Վասակին տէր իր Սիսական դա-ւառներից մէկում:

Մի՞թէ Վասակը կը մոռանայ իր հօր ողբեր-գական մահը. չէ՞ որ վաղը կամ միւս օրը դարձ-եալ կը բռնկւի մի և նոյն եղբայրասպան պատե-րազմը, և այսպէս անվերջ: Միթէ արական կը լի-նէր մեր վիճակը, եթէ միմիայն դրանք լինէին:

Մինչ պապը խօսում էր Վասակի մասին, Մա-րեմի սիրտը սուր-սուր բաբախումնքով սկսեց երերւել, և այնտեղ թաղւած վառ հնոցը բռնկեց այդ սրտերին յատուկ բոցերով, որը վայրկենաբար ալլալեց նրա չքնաղ դէմքը: Հայրը և որդին նշմա-րեցին նրա չղաձղական ցնցումները, բայց այդ վե-րադրեցին նրա զգայուն նիարդներին, որոնք իբր՝ անկարող եղան անտարբեր մնալ, լսելով հայրենիքի մօտալուտ վտանգը: Սակայն Մարեմի ներքին ալէ-կոծումը, նրա հոգեկան բարկ խռովութիւնը կապ-ւած էին նրա սիրելիի անւան հետ: Եւ այդ անունը բոպէաբար անցաւ նրա մարմնի ամեն մի երակով և մի սուր թափով տալն ու վրայ ա-րեց նրա հոգեկան աշխարհը, բարձրացնելով այն-տեղ հուժկու փոթորիկների ահագնազորդ մի ծը-փում: Եւ այդ խռովւած զիցուհին իր ամբողջ

էութեամբ սլացաւ զէպի իր Գարուօր՝ բայց անե-
լու նրա առաջ իր սրտի անհուն սէրը, որի առաջ
փշրուում է մարդկային հոգու արիութիւնը, որի
առաջ փշրուում է և ինքը՝ Մարեմը. բայց ճրքան
փշրուում էր այդ հրեշտակային հոգին, այնքան ա-
ռաւել անյաղ ծարաւ էր զգում այդ սիրոյ մէջը:
Եւ նա շնչում և ապրում էր այդ սիրով:

Այդ է անարատ և անկեղծ սիրոյ ջերմ պա-
հանջը

IV.

Բազմաթիւ զօրքերով Բուդա ոստիկանը նախ
իր սարսափի թոյնը թափեց Տարօնի բնակիչների
վրայ, որոնցից շատ քչերին յաջողեց փրկել իրանց
զլուխները: Իսկ մեծամասնութիւնը ընկաւ նրա
արիւնարբու սրից: Երկիրը ասպատակութեան են-
թարկւեց, նրա հրոսակախմբերը ամեն ինչ տակն
ու վրայ արին այդ տարաբաղդ երկրում: Բազրա-
տունի պարտիկ Բազրատի երկու որդիներին՝ Աշո-
տին և Դաւթին՝ Մամիկոնեան Գրիգորի հետ շրջ-
թայակապ ուղարկեց ամիրապետին:

Այսպիսի անողոք հարւածների ենթարկւե-
ցին և Սիմ լերան բնակիչները, որոնք սպանել էին
Ապուսէթ ոստիկանին: Սիմ լերան այդ անվեհեր
զաւակները, լսելով հազարացոց զօրքի զործած
սրտամաշ անգթութիւնների մասին, փութացին հա-
մախմբել իրանց կտրին բազուկները և լցւելով

այդ երկրի խուլ ու մութ կիրճերը, ամեն ռոպէ
և ամեն ժամ լարւած գրութեան և սարսափահար
տազնապի մէջ էին պահում հազարացոց վայրագ
զօրքերին, հարւածելով նրանց սոհպ-սոհպ իւրա-
քանչիւր բարեբաղդ ռոպէներում: Վերջապէս, նը-
րանք այնքան ստահակութիւն ունեցան, որ վճռե-
ցին իրանց ապաստանած խուլ ու անառիկ մութ
վայրերից վայր իջնել. այդ ժամանակ միայն հազա-
րացոց զօրքը կարողացաւ լուծել իր թունալի վրէ-
ժը. նրանք շրջապատեցին այդ երկրի, այդ ամենա-
յանդուզն զաւակներին և կոտորեցին նրանց ան-
խընայ, իսկ յովով երեւելիներին տոռներով կապած՝
տարան Բուդայի մօտ, որը նրանց առաւել աչքի
ընկնողներին և ամենազեղեցիկներին տւեց պա-
հեստի, որ ապագայում առաջարկի ընդունել իրանց
կրօնը: Եւ այսպէս ամենայն տեղ:

Հայոց նախարարներից մեծամասնութիւնը, որը
փութաց իր հլու հպատակութիւնը յայտնելու Բու-
դային, որը առանձնացաւ իւրայինների հետ իր ա-
նառիկ լեռների նոյնքան անառիկ ամրոցները և
անփոյթ անտարբերութեամբ զօցեց իր ականջները,
որ չը կարողանայ անսալ իր տարաբաղդ ժողովրդի
աղիողորմ մրմունջները, որոնք ամեն ժամ, ա-
մեն ռոպէ արծազանք էին տալիս հայրենի երկրի
անպաշտպան շէնքերից. որոնք զրեթէ լողում էին
արեան զետերի մէջ: Երկիրը անզուխ էր, և տանջ-
ւողը, տուժողը՝ թշւառ, անպաշտպան զեղջուկն էր,
որի սրտաշարժ ճիւղը, աղեկտուր մորմոքները յա-
ճախ ամենաթույլ վրդովմունքի նշաններ անդամ

էին առաջ բերում իրանց մի ժամանակ տէրերի դէմքի վրայ, որոնք միայն խաղաղ ժամանակներումն էին երևան հանում իրանց տիրական գաւազանը և նրա հուժկու շարժումներով մերթ դափում էին նրանց և մերթ նրա ապօրինի հարւածներով զգացրնել տալիս նրանց իրանց ոյժը և իրանց իշխանական իրաւունքը: Այժմ այդ բոլորը չքացել էր. այժմ բոլորը տեղի էր աւել մի աւելի վայրագ անգլթութիւններէ, ուր զազանացած ոյժը, արիւնձարաւ, անսանձ կիրքը առաջնորդող զեր էր կատարում:

Կային և այնպիսի նախարարներ, այնպիսի իշխաններ, որոնք իրանց հոգու անկեղծ էութեամբ ողբում էին հայրենիքի կրած ամենախորունկ վիշտը և սոսկալի տառապանքը. սակայն սրանք էլ իրանց քայքայւած ոյժերով միայնակ անկարող էին դէմ յանդիման կանգնել հազարացոյց զօրքի առաջ և ճակատ առնակաւ շարժել իրանց նիզակները: Այսպիսիները օժանդակիչ ոյժերի էին կարօտ զգում: Եւ այնպիսի ոյժեր բազում էին Հայաստանի այս ու այն ամենահեռաւոր վայրերում. տարաբաղդարար, սրանք էլ օգնութեան ձեռք մեկնել չը զոտէին միմեանց:

Այստեղ էլ հային չատուկ անմիութիւնն էր իր ալլանդակ գլուխը ցցել: Եւ այսպէս, հազարացիք՝ շնորհիւ երկրի այգպիսի անիշխանութեանը առանց արգելքի ողողեցին այդ տարաբաղդ երկիրը իր հարազատ զաւակների արեան մէջ:

Երբ այս լուրը ամենացնցող փութկոտութեամբ

տարածւեց Հայաստանի խորքերը և հասաւ Վասպուրականի Սրժրունի Սշոտ իշխանի ականջին, նա կատաղեցաւ զարոյթի դառն կրակով և պատրաստւեց իր զօրքերով դէմ յանդիման ելնել Բուղային և իր ու իր կտրիճների բազկի ոյժերով պաշտպանել հայրենիքի ոտնակոխ արւած պատիւը:

Այդ ժամանակաւ հայկազն իշխանների մէջ Սշոտ Սրժրունին պատկառանքով տեղ էր վայելում և ունէր քաջ և ռազմիկ զինւորի բազմահար համբաւ, որի անունը յաճախ ահ ու դող էր ազդում իր հակառակորդների վրայ: Բուղան իր ժիրաբ անունով զօրապետին ուղարկեց այս Սշոտի վրայ, որը իր նախարարների հետ ամրացաւ Նկան ամրոցը:

Երբ նրա նախարարները ստուգ ըմբռնեցին Սշոտի դիտաւորութիւնը, հրաժարեցին օժանդակութիւն ցոյց տալ նրան. և ծածուկ թուղթ զրեցին Բուղային. բայց սա պահանջեց, որ Սշոտին կենդանի իրան յանձնեն: Իսկ ինքը Սշոտը միայնակ իր ոյժերով անկարող եղաւ հազարացոյց առաջ ելնել: Դտնւելով այգպիսի անելանելի դրութեան մէջ, նա լցւեց անհուն դառնութեամբ. նրա հպարտ, Սրժրունիների տոհմին չատուկ վսեմ հոգին, ընկճւեց չարաբաստիկ հանդամանքների առաջ, և նա բարեչառող ելք էր փնդում փրկել իր երկիրը թըշնամու աւերածութիւններից: Երկար նա այս ու այն տեղ ընկաւ՝ փոքր ինչ նպաստեցուցիչ միջոցներ ձեռք բերելու և ժամանակ գտնելու, սակայն

բոլորն էլ ապարդիւն. ոչ ոք չէր ցանկանում օգնութեան ձեռք տալու նրան, և նա, ինչպէս և շատերը, վճռեց հնազանդութիւն ցոյց տալ նրան: Այդ պատճառով բազմադան թանկագին ընծաներով և զրաւիչ պարգևներով ուղղւորւեց Բուդաշի բանակը: Մի քանի տիւ ծանրատաղտուկ ճանապարհորդութիւնից յետոյ, վերջապէս, նա հասաւ այն տեղ: Բուդան իսկոյն և եթ հրաման արժակեց իր առաջ բերել նրան:

— Վասպուրականի տէր, այս ուր էիր. մի՞թէ այժմ լսեցիր մեր դալուստը. չէ՞ որ ահա մի տարի է ինչ ես և իմ անյաղթ զօրքը արիւն ենք հոսեցնում ձեր երկրում. մի՞թէ դուք այդքան բուժ հոտոտելիք ունէք, որ չէք զգացել այդ արեան գարշահոտ ճենձերոցը. մի՞թէ ձեր տկանները այդքան խուլ են, որ ձեր հայ կանանց և մանկանց ճիչն ու աղաղակը չեն հասել ձեր ողորմելի ուղեղին: Բայց չէ. այդ բոլորը դուք դիտէիք, միայն ցանկանում էիք ձեր բազուկներով վախճան տալ այդ բոլորին. թերեւս այդպէս էլ լինէր, եթէ ձեր նախարարներն էլ ձեզ նման անխելք յանդգնութեան հետևէին: Իսկ այժմ, երբ ամեն տեղից չիմար. գոյն յոսող արուած է, կամեցար այս ընծաներով որսալ իմ հաւատը. ոչ, այդ պարգևներիդ շողերը շլացնել անկարող են Բաղդատի գաւազների փարթամ հողին: — Նկատեց նրան Բուդան արհամարական ժպիտը երեսին: Աշտ իշխանի համար անսպասելի էին այդ հարցերը: Նա իսկոյն ըմբռնեց Բուդաշի հարցերի իմաստը և պատասխանեց նրան:

— Բուդա, ես, այո, ճիշտ է, գիտէի ձեր գալստեան մասին, գիտէի, որ եկել էք ձեր վրէժը լուծելու. սակայն այդ ոչ մի առնչութիւն չ'ունէր ոչ իմ և ոչ իմ երկրի հետ: Եթէ ես հաւատացած լինէի, որ դուք բացի Սիմ լեռնից՝ զայրացած էք և մեր երկրի գաւառների մէկն ու մէկի վրայ, առաջինը կ'աւազարկէի ձեր բանակատեղին ձեր հզօր սիրտը մեղմելու: Իսկ թէ ես միտուծներ եմ ունեցել իմ նախարարների հետ դէմ յանդիման ելնել ձեզ, մի՞թէ, այդ արհամարանքի է արժանի. չէ՞ որ իւրաքանչիւր իշխան պարտական է հոգալ իր հրպատակների մոտին այնպէս, ինչպէս հարադատ որդեսէր հայրը՝ իր գաւազների մոտին: Իմ ընծաներով ես ցանկութիւն չ'եմ ունեցել շլացնելու ձեզ, այլ իմ յարգանքը արտայայտելու, նոյնպէս և իմ հնազանդութիւնը:

— Այդ բոլորը այն ժամանակ միայն պարտ ու պատշաճ նշանակութիւն կ'ունենար իմ առաջը, երբ դուք զիմած չըլինէիք որոգայթների, որոնց կամենում էիք լարել իմ դէմ: Սակայն մեծ է Ալլահը. նա գիտէ փրկել իր գաւազների և զօրքի պատիւը: Դու ինքդ ես կրկնում ինձ երես առ երես թէ՛ իւրաքանչիւր իշխան պարտական է պաշտպանել իր ժողովրդի և իր երկրի շահերը: Մի՞թէ դուք ինքներդ յարգում էք այդ ժողովրդի շահերը: Ո՛չ և ո՛չ...

— Բուդա, ես կրկնում եմ վերստին, որ եկել եմ հնազանդութիւնս ձեզ յայտնելու և ցանկութիւն էլ չ'ունեմ մեր տարաբաղդ երկրի և ժողո-

վրդի շահերի մասին խոկալու, երբ այդ արդէն ուշ է: Եթէ անգուծ ճակատագիրը մեզ ժպտար, մենք կանխապէս հոգած կլինէինք այդ բոլորը և այն ժամանակ...

— Այն ժամանակ արդելքնե՞ր կը լարէիք մեր դէմ ձեր երկիրը մուտք չը գործելու համար. չէ՞ ինքզ ցանկութիւն չ'ունես խոկալու այժմ ձեր երկրի շահերի մասին, սակայն ես կը հարկադրեմ ձեզ այդ ասելու: Սիրո՞ւմ էք այդ ժողովրդի, այդ երկրի շահերը:

— Անշուշտ, սիրում եմ:

— Շատ բարի, եթէ սիրում էք, ես յանուն այդ ժողովրդի շահերի պաշտպանութեան առաջարկում եմ ձեզ՝ ուրանալ ձեր կրօնը և դարձ գալ մեր դինին: Եթէ ոչ, այդ երկրում, որի անունից խօսում եք, քար-քարի վրայ չի մնայ: Ընտրեցէ՛ք երկու չարեաց փոքրագոյնը՝ կամ ուրանալ ձեր սին կրօնը և ընդունել մերը, կամ զոհել ժողովրդի շահերը:

— Բուդա, ես այդ երբէք չ'էի սպասում ձեզանից. սակայն այժմ էլ թէեւ ականջներս լսելու դժբաղդութիւն ունեցան, բայց և այնպէս հաւատալ անկարօղ եմ և նայում եմ ձեր առաջարկութեան վրայ իբրեւ լոկ փորձութեան վրայ:

— Ես երեխաներին փորձել չը գիտեմ. նրանց ես միմիայն խղճահարել և ճշմարիտ ուղին ցոյց տալ կարող եմ, որը և այժմ անում եմ ձեզ հետ: Վասպուրականի իշխանի աչքերում փայլատակեց բարկութեան ահեղ հուրը, և նա ուղիղ ուստիկանի

աչքերին յառելով իր զայրոյթով լի հայեացքը, պատասխանեց նրան:

— Բուդա, ես այժմ ձեր անողոք ճիրաններումն եմ. սակայն երբէք միամտութիւն մի՛ ունեցէք, որ ես թույլ կը տամ ձեզ վարւելու հետս ըստ ձեր կոյր հայեացողութեան և խլելու, չափշտակելու ինձանից այն, որը մահից յետոյ էլ կարող է անբիծ և անարատ կերպով պաշտպանել իմ իշխանական պատիւը: Իմ ժողովրդի շահերի համար ես չեմ խնայի նրան կեանքս անգամ. սակայն, եթէ այդ չարատաւոր է Արծրունեաց տոհմի անունը և քարշ չը տայ իր ետեից Վարսպուրականի ամբողջ խուժանը: Այո՛, եթէ ես, այդ դժբաղդ երկրի տէրրս, ուրանամ իմ նախնիքների հաւատը և դաւաճանեմ նրա նւիրական սրբութիւններին, այն ժամանակ համայն Վասպուրականը և թերեւս մեր դրացի ազգայինները հետեւն իմ օրինակին: Դուք շատ խելացի էք ըմբռնել ձեր դերը՝ գլխիցն էք բռնում ձեր նպատակին հասնելու. սակայն այդ զուխն էլ այնքան թեթեւբարոյ չէ՛ նա գիտէ, որ իր ետեից մի ամբողջ մարմին կայ, որին և անհրաժեշտ է փրկել: Եթէ ես հաւատացած լինէի, որ իմ մահովը իմ պաշտած հայրենիքը փրկւած կը լինի, ոչ մի վայրկեան անգամ չ'էի չապաղել այդ ի կատար ածելու: Բայց ուրանալ հայրենի սրբութիւններն՝ ես անկարող եմ:

— Շուտով դու խելքի կը գաս և կը ստորջանաս քո յամառութիւնների մէջ. հագարացոց եր-

կաթի շղթանները բեղ զգաստացնելու ընդունակութիւն կունենան. նրանք քո փակւած աչքերը բաց կ'անեն՝ հարկ չը կայ աճապարելու:

— Ձեր մանկական բոհմունքները անկարող կը լինեն ձեզ, Բուդա, ձեր լպիրշ և անարդ նպատակներին հասցնելու: Արծրունեաց զաւակները իրանց հայրենիքի շուք և պարծանք կազմող վաղեմի աւանդութիւնները չը դիտեն ոտնակոխ անել. այդ հինաւուրց աւանդութիւնների իւրաքանչիւր քար ու թուփը կրում է իր վրայ նրանց նախնիքների նիրական հետքերը, որոնք հազարաւոր խուլ ու մութ անկիւններից լեզու կառնեն՝ անէծք և նզովք շնչալու մեզ, եթէ երբ և իցէ մենք ուրանանք նրանց դարաւոր անբիծ պահւած սրբութիւնները: Ծանր է ինձ համար մտնել «գաւաճանի» անարգ անւան տակ:

— Կապեցէք, տղայք, այդ յողորմախօս ցնորւածին:

Վայրկենաբար նրա հրամանը կատարւեց. նոյն վիճակին ենթարկւեցին և նրա կինը, որդիները և աղգականները, որոնց նոյնպէս շղթայակապ հրամայեց առանց յամեցնելու առաքել ամիրապետի մօտ: Եւ այսպէս, տարաբաղդ Վասպուրականի տէրը իր զերդաստանի հետ շղթայակապ եղած՝ սրտի խորին դառնութեամբ թողեց հայրենի երկիրը, ուր նրա իւրաքանչիւր քար ու թուփը սերտ կոպերով էր կապւած նրա վաղեմի չիշողութիւնների հետ:

Սրանից չետոյ Բուդան լի կատաղութեամբ

իր զօրքերով առաջ խաղաց և անցաւ Վասպուրականը, ուր հրամայեց շղթայակապ անել ամեն մի զէնք կրող ընդունակ անհատի: Ձերբակալւածներին քստ պատուիրանի Բուդայի՝ հազարացիք բաժանեցին մի քանի մասերի, որոնց աւելի վաշելագել կերպարանք ունեցողներին և քաջերին անշատելով միմեանցից՝ շղթայակապ պահեցին. իսկ մնացած հասարակներին, որոնց թիւ ու համար չը կար, սրի ճարակ զարծեցին, որոնց դիակներով գրեթէ լցւեցան Վասպուրականի խոր-խոր ձորերը, և հեղեղի նման հոսող արիւնք, զետեք կազմելով, ոռոգեց այդ դժբաղդ հողը:

Ապա սկսեցին կայսնաւորներին բռնադատել, որ նրանք դառնան իրանց օրէնքից: Երբ այդ դրժբաղդները հետեւեցին իրանց իշխանի օրինակին և հաստատակամ մնացին իրանց հաւատի մէջ, նրանք սկսեցին տանջել նրանց և սրախողող անել: Եւ այսպէս, զաղտնացած ոչժը ամենուրեք իր բռնապետական իրաւունքները առաջ տարաւ, կործանելով այն ամենը, ինչ խօչընդոտ էր հանդիսանում իր վայրագ ճանապահի վրայ: Մի քանի այսպիսի աղեկաւոր տեսարաններից չետոյ, ամեն տեղ տիրեց մեռելային լուսթիւնը: Սակայն մերթ-մերթ այս ու այն հեռաւոր խուլ լեռնալանջերից և մշուշապատ խոր-խոր ձորերից լսում էին հեծկտանքի մրմունչներ. դա այն կենդանի մնացածների հառաչանքներն էին, որոնք արձագանք առած՝ ողբում էին իրանց տարաբաղդ հայրենիքի խորագին վիշաք: Հայրենի երկրի կիրճերը, խաւարապատ խոռոչները սիրա-

լիւր ասպանչակութիւն էին տւել իրանց հարազատ և տարագրեալ զաւակներին, որոնք մի կերպ փրկել էին իրանց անտէր զլուխները թշնամու սրից:

V.

Մռայլ միգաշաղ թուղպերով սփածւած էր ծերուկ Մասիսի զազաթը: Հայաստանի վաղանցուկ փառք ու պնդանքն, ծով ալեկտուր վշտերի և ծանրաշունչ զաժանաղին անցքերի անսասան վկան այդ օր ասեա անփոյթ անզգալութեամբ սքօղել էր իր խորշոմախոր, արծաթափայլ երեսը, և ծանրատաղտուկ լուութեամբ գոցելով իր վշտալի աչքերը, մրափում էր խորագին մշուշով: Չընայած, որ Արարատեան դաշտին յատուկ հրաշունչ արևը արդէն զգալի բարձրութեամբ արտաքս էր բերել իր ոսկեճանանչ դէմքը Գեղամայ լեռներից, սակայն այդ երկրի յարատե պահապան ծերուկը տակաւին չ'էր ստահակում բաց անել իր դժգոյն երեսը և զորովագութ մօր նման զիտել թէ՛ ինչ է իրազործւում իր ստորոտներում: Նա անաւարակոյս զիտէր այն ամեն չարաբաստիկ եղելութիւնները, որոնք սառնարիւն փութկոտութեամբ և եղերական անխնայ հարւածներով կտտարւում էին դժբաղդ հայաստանի հողի վրայ: Նա զիտէր, որ այդ հողը զազանային լի հակուճներով բռնկւած պիղծ ձեռքերով ոռոգւում է ծալք 'ի ծալք իր հարազատների անմեղ արիւնով: Նա զիտէր, որ այդ անմեղ զոհների լնացած

արիւնը շառագունած ալիքներով ծփում է թշւառ հայաստանի սեւաւոր հողի վրայ և ամենուրեք ըշտի արցունքներ է քամում իր հարազատ զաւակների աչքերից: Անտարակոյս՝ նա զիտէր այդ ամենը, սակայն նրա վիրաւոր սիրտը այլևս անկարող էր դիմանալ այդ բիւրաւոր ողբերգական տեսարաններին, որոնք ցնցող տպաւորութիւն էին գործում նրա վրայ: Իսկ գեղարքունեաց աշխարհի հովասուն զեփիւռը իր միապաղաղ մեղմագին շոյով ասեա խորունկ վշտի օրօրներ էր մրմնշում նրան և առաւել ևս տիրապետող զարժնում Մորփէոսի կապանքները, որոնց սրտամաշ օղակները կոշտագին ընդգրկել էին նրան իրանց թմրեցուցիչ ճիրաններում: Մերթ ընդ մերթ նրա նազելի հոսանքին ընդխառնւում էին Շիրակի լեռների ցրտաբեր հողմերը, որոնք խափանածոյ ճշոցով խանդարում էին նրա օրօրների ներդաշնակ մրմունչը և զինարբու կատաղութեամբ զարնում նրա ալեւոր զազաթին, որից լետոյ վիրաւոր ծերուկը վայրկենաբար բաց էր անում իր խռովւած դէմքը, մի քանի նւագ թարթում իր քնէած աչքերը և վերստին փակում ու նիրհում իր սև վշտի մշուշով: Անցան մի քանի ծանրատաղտուկ ժամեր: Յանկարծ Արագածը զղրդաց մի հոռի և փութկոտ թափով և նրա շրջակայքը ալէկոծ, եց լի խառնաշփոթ փոթորիկներով, որոնք թնդացրին օդը իրանց ահագնազդորդ կատաղի ոռնոցներով և զէպի Մասիսը սլացան: Ծերուկը սարսափահար եղածի նման փոքր ինչ սթափւեց, բուռն երկիւղածութեամբ

նայեց մռայլ թուղպերի շարքերից և մնաց տեղն ու տեղ քարացած՝ Դուինի լայնատարած տափարակը ծածկեալ էր հազարացոց անթիւ ու անհամար զորքերով, որոնց կեդրոնում Դուինը ահ ու դողով պաշարած՝ ասես չէր համարձակուած աներկիւղ շնչել։ Այստեղ էր Բուդա ոստիկանի ապարանքը՝ պաշարուած նոյնպէս հազարացոց զինուորներով, որոնք անդադար անց ու դարձ էին տնում նրա շուրջը և աշալուրջ հսկում իրանց աիրոջ հանգիստը։ Ապարանքից փոքր ինչ հեռու մի ընդարձակ հրապարակի վրայ գետնատարած շղթայակապ բնկած էին մի քանի հարիւր զանազան հասակի և սեռի անբալկներ։ Դրանք այն հայ կալանաւորներն էին, որոնք ուխտել էին չը դաւանանել հայրենի երկրի սրբութիւններին և կրօնին։ Սրարատեան դաշտն էլ Տարօնի և Վասպուրականի նման աւեց իր բազմաթիւ զոհերը, որոնց արիւնը անխնայ թափւեց և ժողովեց իրանց վերան երկիրը։ Իսկ աւելի երեւելիներին և վայելչահասակներին շղթայակապ խառնեցին այն նախկին կալանաւորների հետ, որոնք իրանց հետն էին բերել Տարօնի և Վասպուրակաւնի գաւառներից։ Վերջապէս, շրջապատած իր թիկնապահների սուար բազմութեամբ՝ զուրս եկաւ Բուդան։ Դա թխամորթ դէմքով, նենգամիտ հայեացքով և բարակ ու երկար հասակով մի մարդ էր, որի խորշոմած ճակատին ցոփ կենցաղը և անպարկեշտ անցեալը թողել էին իրանց անշնչելի հետքերը։ Նրա նւազ կազմածքը և առօրեայ նիստ ու կացը շնչում էին աղետարշ և սոսկալի անգթութե-

թիւններով, որոնց նա անխնայ գործ էր դնում իւրաքանչիւր քաջափոխում դժբաղդ հայատաւանի զաւակների վրայ։

Թաւ արտեւանուների տակից անդադար վառվում էին նրա գազանաբարոյ խօհերով լքւած աչքերը։ Այսպէս նա անցաւ հրապարակով և մերձեցաւ կալանաւորներին ու բազմեց իրան համար պատրաստուած փարթամ բազմոցի վրա, որի շուրջը սրերը ձեռքերին կանգնեցին նրա թիկնապահները։

Դժբաղդ կալանաւորները անդիտակցաբար բարձրացրին իրանց գլուխները, նողկանքով լի արհամարանքով նրա դէմքին նայեցին և, անէծք ու նզովք մրմնջալով բռնակալական անարդ սիլբուռնքին, վերստին կորացրին իրանց գլուխները։

Բուդան խոժոռւեց և դարձաւ դէպի նրանց իր խորհրդակիր ծայնով։

— Լսեցէ՛ք դուք, ճիշտ անմիտ և մոլեռանդ թշուառներ, այժմ տարակոյս չունեմ, որ համոզւեցիք թէ՛ ինչ փոթորիկներ են մոնչում ձեր երկրի նոյնիսկ հեռաւոր ծայրերում։ Այժմ տարակոյս չունեմ, որ ինքներդ ձեր կոյր աչքերով տեսաք, թէ ինչ մրրիկներ են ծփում ձեր աշխարհում, որոնք, ինչպէս և լինի, պիտի կերպարանափոխեն այս հողի սին կրօնը, որ ինչ—ինչ չարաբաստիկ հանգամանքների շնորհիւ ոտք է կոխել այս հողի նոյնիսկ խուլ ու մութ վայրերում։ Այժմ հասել է ժամը՝ ջնջել նրա սին հետքերը այդ վայրերից, և Ալլահը իր անհուն ոգորմածութեամբ մեզ է բնարել ի կատար ածելու իր սրբա-

զան պատւէրները: Ուստի խելքի եկէ՛ք և ձեր օրինակով յորդորներ կարգացէ՛ք ձեր բազմաթիւ ամբօխին, որը, ահա տեսնում էք, ակնապիշ եղած՝ ձեզ է սպասում: Բաւական է, որ դուք այստեղ, հրապարակով, խոստովանէք Մուհամէդի օրէնքը, և նրանք առանց տատանելու ձեռք կը մեկնեն ձեզ և կը հետևեն ձեր օրինակին: Դէ՛հ, ձեր խոհուն առաքինութեամբ փրկեցէ՛ք թէ՛ ձեր և թէ՛ նրանց կեանքը: Յիշեցէ՛ք, որ դուք զաւակներ ունիք. չիշեցէ՛ք, որ ձեր սիրելիները սրտառուչ իղծերով տոգորւած՝ ձեր վերադարձին են ակնկալում: Տակաւին ուշ չէ յայտնելու ձեզ ձեր ապաշաւանքը: Խղճացէ՛ք ձեր սիրասուն զաւակներին, խղճացէ՛ք ձեր փափկասուն տիկիներին և հարձերին. մի՞թէ քարից է կազմւած ձեր սիրտը. մի՞թէ այնտեղ անկարող են մուտք գործել նրանց լալազին մըրմունջները. մի՞թէ նրանց բոցակէզ սէրը և սրտագին համակրանքը ընդմիշտ լռել են, ընդմիշտ մեռել են ձեր կրծքերում: Բաց արեցէ՛ք ձեր կրծքերի փականքները, յուշիկ հետամտութեամբ անսացէ՛ք ձերացնոց ճիւղը ու հառաչանքը, որոնք երբեք չեն նոյնիսկ տարակալ մարդկանց նիարդալին համակարգութիւնը. մի՞թէ նրանց սուգ ու շիւանը, լաց ու հեծեծանքը, վիշտ ու տառապանքը, հոնգուր-հոնգուր մըմունջները իրանց դառնազին վայ-վռչով չմ'ն շարժում ձեր գութը. չէ՞ որ ձեր կրծքում բաբախում է հարազատներին յատուկ բուռն զգացմունքներով լի սիրտը, որը կեղծելու անընդունակ է իր դաւա-

նանքը: Դուք անտարակոյս խոհուն շրջանկատ աչքերով կարող էք որոշել չարը բարիէն. ուստի յամեցնել անկարող եմ՝ ընտրեցէ՛ք այս երկուսից մէկը՝ կամ դարձը դէպի մեր սուրբ կրօնը, կամ եթէ ոչ՝ սուրբ...

— Սուր, սուր, Բուզա, ի՛նչ տղայամիտ քաւորոցներ էք կարգում մեզ. մի՞թէ այսքան ժամանակ չը կարողացաք ըմբռնել, որ ձեր անարգ առաջարկութիւնները լոկընդունաչնախօսութիւններ էին Այո՛, մենք խորին թախծութեամբ ողբում ենք մեր տաւաբաղդ հայրենիքի վիշտը, որը ծովածուփ ալիքներով յուզում է մեր սեւաւոր հողի նոյնիսկ հեռաւոր վայրերը: Սակայն եղէ՛ք աներկբայ՝ որ նրանք իրանց ահագնազղորդ և խռովազին ծայնով կարող հարւածներ չեն հասցնում մեզ, որ մենք դաւաճանք մեր հայրենի սրբութիւններին, և եթէ նրանց տւած հարւածները նոյնիսկ խորունկ խոցեր բաց անեն մեր սրտերում, դարձեալ անկարող կը լինեն մի շիւղի չափ անգամ խախտելու մեզ մեր դաւանանքի մէջը, թող թէ մոռացնեն մեր աւանդապահ հոգին, թող թէ ջնջեն, ինչպէս կուրօրէն հաւատացածէք, մեր այդ հոգու զգացմունքները: Այո՛, մենք մեր օրինակով յորդորներ ենք կարգում մեր ապագայ սերունդին՝ անսասան ջատագովներ լինել հայրենի վաղեմի և նւիրական սրբութիւններին և փառ պահել նրանց անմահ յիշատակները իրանց սրտերում՝ հաղորդելու այն սերնդէ սերունդ: Թող կորչի, թող անարժան զաւակ լինի մեր յետնորդներից այն մոլորամիտ անհատը, որը յանդգնէ դրժել իր

նւիրական ուխտը, երգումը դէպի իր հայրենի եկեղեցին ու կրօնը: Թող ջնջւի այդպիսիների անարդ անունը հայութեան պատմութեան էջերից: Մենք սրտի խորին բաբախմունքով չիշում ենք մեր սիրելիներին. նրանց լալազին հառաչանքը երերում, տակն ու վրայ է անում մեր հոգեկան աշխարհը, խոր խոցեր է բաց անում մեր սրտերում. սակայն երբէք, երբէք կարող չէ այն խախտել մեզ մեր դաւանանքի մէջ: մենք հաւատի բուռն զգացմունքով զիտենք, որ շուտով վերստին կը տեսնենք նրանց հետ և անվախճան բոցակէզ համբոյրներով կը լրացնենք մեր մշտավառ տենչանքները:— Դողդոջիւն ծայնով աւարտեց իր ասելիքը երանելի Ատովմը, որը իր վեց նոյնպէս երեւելի րնկերների հետ հեծում էր Բուղայի կապանքներում: Սա Աղբակ զաւառի Որսիրանա գիւղիցն էր, որի աննման զեղեցկութիւնը իր դարձածին դէմքով, վաշելուչ հասակով և ընդհանրապէս հրաշատիպ արտաքինով զմայլեցուցիչ տպաւորութիւն էր գործել հազարացոյց վրայ և որին Բուղան չէր յանդգնում տանջել, այլ ջանքեր էր գործ դնում, ինչպէս և լինի, դրաւել դէպի իրանց կրօնը. մի խօսքով, նրա հրեշտականման զեղեցկութիւնը կապել, կաշկանդել էր Բուղայի ոտքերը ու ձեռքերը, և նա սիրելու չափ համակրում է: սրան:

— Ատովմ, մի՞թէ տակաւին ցնորքներդ չեն հրաժեշտ տւել քեզ. մի՞թէ տակաւին չես զգաստացել: Ինչո՞ւ թէ՛ քեզ և թէ՛ այս թշուառներին չա-

ւիտենական կորստի ես մատնում քո վայր 'ի վերոյ խորհրդածութիւններով. չէ՞ որ դու ինքդ մոլորութիւնների մէջ ես ընկղմւած և այդ քեզ լղկալի չէ, երբ ինքդ այդքան յափշտակւած ես ձեր հաւատի սին ուսմունքով, այն էլ առանց հաւաստի տեղեկութիւնների, առաջ ես ընթանում քո դատողութիւնների մէջ: Երբ ես այսքան ուշադիր եմ դէպի քեզ, այդ միմիայն նրա համար, որ սիրելու չափ յարգանք եմ տածում դէպի քեզ. ինչո՞ւ դաւաճանել իմ այդքան ջերմ հաւատին: Թող այդ ամբարիշտ ուղին, որը կարող է խորտակել քո և բոլորիդ կեանքը: Ամեն բան իր չափ ու սահմանը ունի. այդպէս և իմ համբերութիւնը. մի՞ լցրու այդ բաժակը, որը կարող է աղեկաւոր վախճան ունենալ ձեզ համար: Ասա՛, Ատովմ, մի՞թէ բաւական չէ իմ մի թեթեակի ակնարկը, որ դուք և ձեր համայն երկիրը տակն ու վրայ լինէք. իսկ ես այդ չեմ անում միմիայն քեզ համար: Զէ՞ որ ինքդ էիր ականատես, թէ ի՞նչպէս իմ արիագոյն զինուորները հաւերի ծագերի նման խողխողում էին ձեր Վասպուրականի յանդուգն մոլորեալներին. իսկ քեզ և քոյիններին, որ տակաւին չենք ենթարկել այդ աղետարշ վիճակին, միմիայն նրա համար՝ որ ինձ ցանկալի է ձեզ Մուհամէդի զրկում տեսնել:

— Բուղա, ես, ահա՛ մի քանի ամիս է, ինչ ձեզանից միեւնոյն անարգ առաջարկը լսելու զրգադրութիւնն ունեմ: Սակայն, եթէ համայն Արաբիան իր ճարտարախօս զաւակներով ոտքի կանդնէ, զարծեալ անկարող կը լինի մեզ շեղել մեր հայ-

րենի կրօնից, որի անմահ յիշատակները իւրաքան-
չիւր քաջափութում նւիրական աւանդների տեղ ու-
նեն բռնած մեր հոգու ու սրտի խորշերում: Կրշ-
տամբում էք ինձ, որ ես չորդորում եմ իմ եղբայր-
ներիս մեր հայրենի սրբութիւններին չը դաւա-
ճանել. սակայն այդ չէ յուսահատեցնում ինձ՝
թող զգաստանան, թող խորունկ ըմբռնեն իմ վի-
ճակակից քրիստոնեայ զժբաղի եղբայրներս, որ
արդարեւ, եթէ մեր երակներում հոսում է մեր հայ-
րերի արդար և անարատ արիւնը, մենք պարտա-
կան ենք այստեղ ապացուցելու, որ հարազատ դա-
ւակներ ենք Վարդանների, Ղևոնդների, որոնք խաչը
և սուրբ ձեռքերին՝ ընկան թշնամու պատերազ-
մում. այժմ սուրբ խլած է մեղանից. բայց խաչը,
այն խաչը՝ զժբաղի հայրենիքի նւիրական աւանդը,
խոր արմատներ ունի ձգած մեր երակներում, և
կ'անցնեն տակաւին դարեր՝ իրանց ետեւից ջախջա-
խելով ազգերի և ձեր գահակալների թուլած անբար-
տաւան հետքերը. իսկ խաչը կ'անցնէ սերնդէ սե-
րունդ և ծալք է 'ի ժայր կ'ողողէ համայն տիե-
զերքը իր լուսափայլ ճաճանչներով, երբ մարդկու-
թիւնը այլևս գրկւած կը լինի իր արդի զազանա-
լին անյազ հակումներից և անաստան անաչառու-
թեամբ կը կատարէ խաչի պատէշները: Եւ այդ
խաչը խլելու, լափշտակելու զիտաւորութիւնը
ողալամիտ ցնորք է:

— Ատովմ, վերջին անգամ կրկնում եմ այն,
որը միմիայն կարող է փրկել ձեր կեանքը, թողէք
ձեր սին հաւատը: Ես իմ պարզեանքիս առատագոյն

դռները բաց կանեմ ձեր առաջը. ահա՛ այն ոսկու,
արծաթի, թանկագին ակների քսակները, որոնք
ձեզ համար եմ պահպանել. եթէ այդ բաւական չէ,
ընտրեցէք զիւղեր, աւաններ, գերդաստաններ, և ես
երկուում եմ Մուհամէդի տրեւագոյն օրէնքով, ձեզ
բաշխել այդ բոլորը. եթէ այդ էլ հերիք չէ, ես ձեզ
իշխանական բեհեզների արժանացնեմ, իշխանական
դաւազաններ և մատառներ շնորհիմ ձեզ. և դուք
յաւէրժ տէր և զլուխ լինէք ձեր ընտրած զաւառ-
ներին: Իսկ եթէ ոչ, այն ժամանակ լցւած կը լի-
նի համբերութեանս զաւաթը:

— Այդ պարզեանքիցդ և ոչ մէկը չէ կարող
չլացնել մեզ. նրանց փայլը, նրանց շողերը իրանց
տէրերի յարաբորբոք ճառերի հետ՝ միմիայն խղճա-
հարութիւն են զարթեցնում մեր մէջ դէպի ձեզ.
այո՛, դէպի ձեզ, որ յանդգնում էք այդ երկրալին
մանկամիտ խաղերով նւաճել մեր սիրտն ու հոգին
իրանց նւիրական վայելքներով և քաղցր յիշատակ-
ներով: Դուք, հազարացիք, խարխափում էք ման-
կական կուրութեան մէջ, եթէ ոչ՝ չէիք այսքան
ձանձրոյթ պատճառի մեզ ձեր ընդունալնախօսու-
թեամբ: Դուք մանկական միամտութեամբ փորձում
էք վաճառել տալ մեզ մեր սիրտն ու հոգին. չէ՞ որ
նրանց մէջ է ամփոփւած հայրենի կրօնը իր վաղե-
մի քաղցր յիշատակներով: Մենք ընդոստախօսներ
չենք, և դուք շուտով կը համոզւէք, որ մենք յամ-
բոյր աչքերով յաւէտ պիտի նայենք ձեր մանկական
անարգ առաջարկների վրայ: Դուք ցանկանում էք,

որ մենք տեղ բռնենք Մուհամէդի դրկում. սակայն հաւատացած եղէք, որ Մուհամէդը իր անեղ զօրութեամբ երբեք արժան չի լինի մեզ իր անբարտաւան դրկում տեսնելու. մենք նողկանքի դառնութեամբ ատում ենք նրա սին և զազանաբարոյ ուսմունքը:

— Դուք, յամառ կիներ, խաչի մահով պիտի կնքէք ձեր վախճանը: Այդ խաչը թող ցոյց տայ ձեզ իր անեղ դօրութիւնը:

— Տիեզերքի փրկիչն էլ այդ մահով մեռաւ, — միաբերան ծայնակեցեցին տարաբաղդ կալանաւորները:

— Այդ դուք կը զգաք վաղ առաւօտեան, — մի չրտեսնած կատաղի փրփուր բերանին՝ նկատեց նրանց Բուղան, որը իսկոյն և եթ հրաման արժակեց՝ խաչեր պատրաստել. իսկ նախքան նրանց պատրաստ լինելը, սկսեցին աննկարագրելի տանջանքների ենթարկել այդ տարաբաղդներին: Որի դէմքը՝ ողողած արեան մէջ՝ չէր կրում իր վրայ մարդկային կերպարանքի ամենաթույլ հետքերը անգամ. քիթը՝ կտրւած էր, աչքերը՝ հանած, կաշին՝ քերթած, շրթուները՝ նոյնպէս հատած էին. սակայն, այդ խուժաղուժ ամբոխի, այդ անբաղդ զոհերը չէին դադարում փառարանել իրանց Տիրոջ: Բուղան առաւել ևս կատաղեցաւ, երբ տեսաւ, որ տանջանքները ուշքի չեն բերում նրանց և նոյնիսկ արհամարում են, ուստի հրամայեց այրել նրանց կրակի բոցավառ հնոցի մէջ ոչ թէ միանգամայն, այլ

տոկաւ-տակաւ: Այսպէս նահատակեցան մօտաւորապէս հարիւր չիտուն հոգի:

Նետեալ առաւօտ Դուինի հրապարակի վրայ նրկում էին եօթն խաչեր, որոնց վրայ անմռունչ գամւած էր երանելի Ատովմը իր վեց համախոհ ընկերների հետ: Նրանց հոգեկան ապշեցուցիչ անդորրութիւնը և անխռով տեսքը յուսահատութեան մէջ էր ձգել Բուղային, որը անտարակոյս ենթադրում էր, թէ նրանք հրապարակաւ պիտի յայտնեն իրանց ապաշաւանքը: Ոչ մի ցաւ, ոչ մի մրմունջ չէր լսում նրանց շրթուներէրից. ընդհակառակն, նրանց կերպարանքը արտայայտում էր հոգեկան վառ յորդորանք դէպի հայրենի եկեղեցին ու կրօնը՝ նրանք աւելի քան անյողդողութիւն և անսասան հաւատ էին օփռում իրանց նայողի վրայ: Հոգեկան անալլալ տեսքը և անդորրութիւնը ահ ու դողով էր սլաշարել հաղարացոյց բանակը, որ ահաբեկող մի արտասովոր երկիւղածութեամբ էր լցւած այդ պահուն: Նրանց թւում էր, իրանց շրջապատը իր դար ու դաշտավայրերով, բարձրաւանդակներով ու աննման փողոցներով՝ ծաղր ու ծանակ են տնում իրանց քսոմների գործողութիւնները: Վերջապէս, Ատովմը մի քանի ջղածական շարժումներ գործեց խաչի վրայ: Բազմութիւնը իր ուշադրութիւնը յառեց դէպի նրա կողմը: Նա խորունկ թախծութեամբ իր մտախոհ աչքերը ամբարձեց դէպի կապոյտ եթերը և, շեշտակի Բուղայի ապարանքը դառնալով, խօսեց այսպէս.

— Բուղա, փարթամ բազմոցի վրայ կոթնած

շոյում ես քո վայրագ հաճոյքը: Սակայն դիտենալ պէտք է, որ երկարատե չէ կարող լինել այդ մենք բոլորս տարակալ մարդիկ ենք այս վերան աշխարհում, բայց այն, ինչ թողնում ենք մեզանից չեւոյ, այն ապագայ սերնդի համար կեանքի մեծ դասեր են կազմելու: Մեր հայրենիքի, մեր կրօնի և մեր ազգային նւիրական չիշատակների անաղարտ և անխախտ սկրք մեզ խաչ հանեց քո ամբարիշտ ձեռքերով: Թող մեր ապագայ սերունդը խրախուսւի մեր ողբերգական մահով և անսասան հաւատով ընդդրկէ իր նախնիքների թողած պաշտելի աւանդը: Թող մեր եղերական մահը վրէժխնդրութեան ծաւառով լցնէ մեր ապագայ սերնդի սրտերը, և նրանք հայրենիքի բուռն անհանգստեան ոգևորւած մահ ու կեանքի զնով մարտնչել կարողանան իրանց գոռ թշնամիների հետ: Թող հայրենի ասպատակած, աւեր դարձրած հինաւուրց սրբավայրերը՝ վրէժխնդրութեան բոցակէզ կայծերը յարատե բորբոքւած պաշտպանեն մեր ապագայ սերնդի կրծքում, որ նրանք ձեր անամօթ գործերի փոխարէն քրիստոնէական նախանձախնդրութեամբ վարձահատոյց լինեն ձեզ: Անիրաւ, ըմբռնում ես քո կատարած գաղաւթութունների աշխանակ ահուելիութիւնը: Դիտես արդեօք, որ մի անպաշտպան ժողովուրդ հլու հնազանդութեամբ և անմոռնչ շրթունքներով ընկնում է մեր արիւնարբու սրերից և ժամերով, օրերով լողում է իր սեփական արեան մէջ, արձակելով կիսակենդան շրթունքներից անխելի մրմունջներ, սրբաւամաշ հառաչանքներ, որոնք արձագանք առած

թնդայնում են հայրենի երկրի սար ու ծորը, դաշտ ու մարգագետինը և թռչում—անցնում են հեռու, շատ հեռու դէպք՝ մեր հարազատ լեռների գագաթները ու բարձրաւանդակները, ուր աղեխարշ սուղ ու շիւանը, լաց ու կոծ և անվերջ հեծեծանք իրանց դառնագին վայ—վոյով ասես պղծում են հայրենի անարատ լեռների ահեղ կատարները... Անիրաւ, արդեօք, երբ կը լռէ քո մէջ այն դազանային հակումներով բռնկւած անսանձ կիրքը, որը ռանատակ արեց մեր սեւաւոր աշխարհում մարդկային նոյնիսկ ամենատարրական իրաւունքը: Երբ կը դադարէ գործերուց քո մէջ այն դիւային ոգին, որին անխնայ զոհ զնացին մեր հարազատ աշխարհի բաղձաթիւ շատագուցները, որոնց ուրուականները, հաւատացած եմ՝ մեռնում, օծ ու վիշապ դառած՝ ոչ մի վայր հանգստութիւն ու դադար չը պիտի տան քեզ: Բայց, բայց, կոյր աչքերդ և տես՝ յորան խոր է քո բայած՝ վերքերը մեր դժբաղդ հայրենիքում: Ի՞նչ հիմնադատակ կործանեցիր մեր սրբավայրերից շատերը, դու քո պիղծ ոտքերով մոտաք գործեցիր մեր հինաւուրց վանքերը ու մենաստանները և կողոպտեցիր ու աւերակ դարձրիր նրանց: Ի՞նչ լռեցրիր այդ սրբավայրերում հնչող քրիստոնէական այն անուշ և քողցրահնչիւն մեղեդիների ծայները: Ի՞նչ անգուց գողոգութեամբ լցւած ոտնակոխ արիւր մեր խաչն ու աւետարանը: Ի՞նչ ջրնչեցիր մեր իշխանագուն շառաւիղներից շատերը, որոնք՝ հաւատալով քո անբարտաւան կոչին և խար-

գախ հրաւերին՝ միամտութեամբ քո լարած որդի-
պաշտներին մէջ ընկան: Լսիր, Բուդա, այդ բոլորը
դու գործեցիր մի կոյր նպատակի հասնելու համար.
սակալն զիտցիր, որ այն հողը, ուր դարերի ընթաց-
քում ծնւել-սնւել է մեր տարաբաղդ հայրենիքի
չատագովների սուար անծնագոհ ոգին, այն հողը
վերստին կը ծնէ իր կրօնից առաւել անծնանէր
զաւակներ, որոնք նրա քար ու թուփը, դար ու
գաշտը տւելի եւ տմուր կը սեղմեն իրանց ա-
պառաժ կրօնին այնպէս, որպէս ես եմ աշխատ-
թեւերիս վրայ ամբարձած այս հայրենի թողած սրբա-
զան տւանդը՝ խաչը: Ո՛հ, հայրենի անբաղդ լեռներ,
անմեղ արեան մէջ ծփացող հայրենի նւիրական վայ-
րեր, կարօտադին տենչով պապակւած շրթունքնե-
րովս տալիս եմ ձեզ վերջին համբոյրներս եւ մեռ-
նում եմ ձեր անսահման սէրը հետո յաւի-
տենականութեան ահեղ Աթոռի առաջ տանելով:
Ձեր սուրբ սիրովն եմ կնքում իմ վախճանը:—

Այս եղաւ դժբաղդ խաչեցեալի վերջին բառերը:
Խաչեցեալից ոչ հեռու տրամութեան կնճիռ-
ները երեսին պատած՝ մտախոհ յոյզերով բռնկւած՝
կանգնած էր Սմբատ Բագրատունին, հաշոյ սպա-
րապետը: Նա մի երկիւղոտ եւ գաղտնագողի հայեացք
ուղղեց դէպի խաչեցեալը, մի խոր հոգոց հանեց
այնպէս, որ ոչ ոք չը լսեց, ապա դողդոջուն շար-
ժումներով ձեռքը դէպի գրպանը տարաւ, դուրս
հանեց իր մետաքսեայ թաշկինակը եւ փութկոտ
կերպով սրբեց իր սևորակ արատաւութիւնը աչքերը:

Սակայն նրա գաղտնագողի շարժումները եւ ար-

տասուքի խոշոր կաթիլները ըմբռնեց միայն մի
նենգամիտ հայեացք: Դա Բուդայի հայեացքն էր,
որը տեսաւ եւ իսկոյն հասկացաւ հաշոյ սպարապե-
տի գաղտնի արտասուքների շարժառիթը:

— Համբերիր, ծեր աղուէս, ես շուտով քո
երկղիմի քողդ էլ պատուել կը տամ: Ես քաջ զի-
տեմ, թէ ինչ քաղաքականութեամբ ես դու շնչում.
— փնթփնթում էր իր մտքում զոռոզ ստիկանը:

VI.

Հայրենիքի անձնէր նախարարների հայրենասէր
սիրտը լցւեցաւ խորին թախծի դառնութեամբ,
երբ նրանք իմացան հազարացոց զորքերի գործած
աննկարագրելի անցքերի խստութիւնը ու զարհու-
րանքը: Դեռ հայրենիքին գալուց արհաւիրքի եւ ցրն-
ցող աղետի սկզբին նրանք իրանց գերզաստաննե-
րով, սիրելիներով եւ ազգականներով ամրացել էին
անմատչելի ամրոցներում եւ անառիկ ծածկափայրե-
րում: Միայն նրանց զժբաղդ ժողովուրդն էր իր
չարքաշ պարանոցի վրայ կրում թշնամու խուժա-
յուժ ոճիրների ծանրութիւնը ու զարհուրանքը:
Եւ այսպէս, ամեն տեղ միայն նրանց տարաբաղդ
ժողովուրդն էր ընդգրկել իր հայրենի օջախը եւ իր
անմեղ արիւնով ներկում նրա միջավայր կազմող
սիրելի մթնոլորտը: Միայն այդ ժողովուրդն էր ան-
շահասէր ու անկեղծ սիրով կապւած իր աղքատիկ
խրճիթի հետ եւ անձնագոհ համբերութեամբ հե-
ծում նրա նւիրական աւերակների վրայ: Նա հա-

բազատի անկեղծութեամբ և խորին դառնութեամբ բորբոքւած՝ ողբում էր այդ աւերակների վրայ հայրենիքի կրած սոսկալի աղետը: Նա բազմաթիւ քաղցր չիշողութիւններով կապւած էր այդ հայրենի իւրաքանչիւր քար ու թփի հետ, որոնք ամեն անգամ չուշիկ մտախոհութեամբ զարթեցնում էին նրա մէջ իր վաղեմի անցեալի անմոռանալի չիշատակները: Նա իր ամբողջ էութեամբ էր կապւած այդ անտէր աւերակների հետ, որոնց մէջ ծնել, սնել էր և անջինջ չիշողութիւններով աճել ու անցկացրել իր կեանքի քաղցրիկ ժամերը: Այդ անտերունջ աւերակների տակ էր նա սրտի խորին դառնութեամբ թաղել իր սիրելիների, իր հարազատների անմեղ դիակները: Այդ անտէրունջ աւերակներին էր հպել թշնամու ապականիչ ծեռքը և հիմնայատակ կործանել նրանց իրանց ամբողջ կազմով: Լրբ ինքը սրտի ահ ու դողով պաշարւած սրտառուչ պալարներ էր զգում նրա իւրաքանչիւր հպումից: Եւ այսպէս, ինքը քաղցրիկ խօհերով մշտնջենապէս կապւած կար այդ թէ և անդիդու, բայց և շանթալից կրակով լցւած անխօս ողբացող աշուղների հետ: Անշատել նրանցից ոչ մի ժամանակ նա չէր յանդգնում. այդտեղ էր նրա անմեղ մանկութիւնը իր վառ կերպարանքը ծածկել նրանից և իւրաքանչիւր քայլափոխում քաղցրաշունչ խօհերով խօսում նրա հետ: Այդտեղ էին նրա վերաւոր սրտին մօտիկ սիրելիները օրհնել նրան և օգտի տիրական բանալին իրան յանձնել ու ընդմիշտ կնքել իրանց մահկանացուն: Այդտեղ էին նրա սի-

րելիների անթիւ ու անհամար շիրիմները: Եւ վերջապէս, այդտեղ էր հայրենի սրբավայրը, ուր ինքը բազում անգամ աղօթել էր և այդպէս դօրացել քրիստոնէական ուսմունքի մէջ: Եւ այսպէս, ինքը յարատե անբաժան ընկեր էր իր անտէրունջ աւերակներից, որոնց վշտերով և շնչում էր ալժամ ինքը:

Սակայն այդպէս չէր իշխանագունք և նախաւարներ կազմող դասակարգը: Նրանք իւրաքանչիւր հանդերձ ծածկւել էին թշնամու նենգամիտ հայեացքից հայրենի անդնդախոր ձորերում և կիրճերում և այդպէս անառիկ դիրքեր բռնած՝ սրտամորմոք հայեացքով դիտում էին, թէ ի՞նչ է կատարւում հայրենի հողի վրայ:

Վերջապէս, նրանց կրճբումն էլ խօսեց հայրենիքի վրէժխնդրութեան ոգին, և նրանք՝ իրանց յանձնելով Աստուծոյ ամենակարող զօրութեան և յօյսները դնելով իրանց ջլուա բազուկների պաշտպան անշատ աջի վրայ, լարեցին իրանց լայնալիճ աղեղները, լցրեցին իրանց վաղեմի կապարճները լի նեաերով, սրեցին տապարները երկաթեայ երկար կոթերով, հազան իրանց սաղաւարտները և զրահները գործած մանր օղակներից և, վերցնելով իրանց բազմազան երկսալրի, մի սալրի սրերը, թրերը, դաշոյները՝ դարունակալ եղան այն խոր-խոր ծմակներում և խուլ ու մութ կիրճերում, որտեղից թըշնամին պիտի անցնէր դէպի Սիսականի և Սիւնեաց կողմերը:

Բուզան, տեսնելով, որ ոչ ոք չէ կարող դէմ յանդիման կանգնել իր ահաւոր զօրութեան առաջ,

վնոց տիրապելու և Սիսականի ու Սիւնեաց աշխարհները: Այդ պատճառով նա՝ ընտրելով իր իր բանակից մի սուտար զօրամաս, առաքեց նրան այդ կողմերը, պատահելով գերի վերցնել և շղթայակալ իրան հասցնել Սիսականի տէրերին՝ Բաբկէնի երկու որդիներին՝ Վասակին և Աշոտին, և անխնայ ասպատակել նրանց աշխարհները: Մինչ հազարացիք անվրդով շարունակում էին իրանց ճանապարհը, հալ դարանակալ խմբերը լցւած անհուն վրէժխնդրութեան ծարաւով, որը բորբոքում էին նրանց առաջնորդ իշխանները՝ Յակեան տոհմի հայրենասեր Գէորգը և Գաբէլէնի աանից երանելի Խոսրովը, որոնք իրանց ոգելից ներբողներով անրնդհատ խրախուսում էին նրանց մեռնել հայրենիքի փրկութեան համար:

— Տարաբաղի հայաստանի անձնէր կարիճ գաւակներ, մեծ է հայրենիքի փոթորիկը, ահագնապոռիկ են նրա անվերջ վայ-վուչով ծփացող ուղիքները, որոնք օր ու գիշեր անպաղար ալէկոծում են մեր դժբաղի հողը: Թշնամու պատճառած չարիքը անհուն է, մեծ է, և ո՛վ հայրենասէր գաւակի անկաշառ ուղով բմբռնում է այդ չարիքի խորութիւնը, նրա ահագին մեծութիւնը, նրա էլ սեպուհ պարտականութիւնն է ընդգիծալիք ոյժեր կազմել ջարդ ու փշուր անելու նրա զարհուրանքը, նրա նրա ապօրինի արծաալը: Հայրենիքը ակնապիշ եղած սպասում է այդ իր հաւատարիմ գաւակներից. այդ հայրենիքի գերագոյն նւիրական սէրը ոյժ և կարողութիւն կը

առաջ մեր յաղթանդամ բազուկներին և դուք յաղթական փառքով կը խորտակէք, կը փշրէք թշնամու անամթ և ամբարտաւան կապակները, և նա կորազուլ կը լինի: Ոգևորեցէ՛ք, յարեցէ՛ք մեր ռազմիկ անվեհեր ոյժերը և զրոհ տւած մտէ՛ք մեր թշնամու անարգ շարքերը՝ ջնջելու նրանց կործանիչ զոյութիւնը մեր տարաբաղի աշխարհից: Հայրենի սգով լի աշխարհը կանչում է մեզ. մեռնենք նրա սիրոյ փրկութեան համար: Մեր արդար արիւնով լւանանք այն արատը, որը մեր ամբարտաւան թշնամին բերեց իր հետ մեր դժբաղի հայրենիքը և նրանով դրոշմեց մեր ճակատները: Մեր հելոսական մահով ցոյց տանք ամբողջ աշխարհին, համայն մարդկութեանը, որ մեր երակներում տակաւին հոսում է մեր պանծալի նախնիքների ջերմ արիւնը, որը հաւատացած եմ, այժմ եփ է գալիս, եռում է մեր երակներում և վրէժ է պահանջում ձեզանից: Այդ վրէժխնդրութեան անյադ ծարաւով բռնկւած վստահ եմ, նոյնիսկ բարձրագագաթ լեռները կը սարսափեն մեր կարող բազուկներից: Ձեռք-ձեռքի տւած ապաւէն ընտրեցէ՛ք մեր հայրենիքի յաւերժ պաշտպան խաչը, որը այժմ կործանւած է, գետին տարածւած և ոտնակոխ է արւած թշնամու խարդախ ձեռքերով: Թանկ գներով ծախեցէ՛ք մեր քաղցր կեանքը, երբ վաստակած կը լինեն մեր չլուտ բազուկները: Հաւատացած եղէք, որ թշնամին յանդուգն համարձակութեամբ մուտք է գործել մեր աշխարհը բազմադիմի ազգակործան տենչաքներով և նպատակներով:—

Նա նպատակ է ընտրել՝ աւերել, ասպատակել, տակն ու վրայ անել հայրենի հողը, բնաջինջ անել նրա դաւակնների ռազմիկ ուժերը, սոււար հայկազն իշխանազունք խմբերով լցնել արաբական սե ու մուժ բանտերի խորշերը, մեր գեղազան օրիորդներով ու հարսներով զարդարել Բաղդատի հարեմական տափանքով լի կեանքը, ջնջել, կոտորել մեր մատաղ սերունդը և արմատախիլ անել մեր երկրի երեսից մեր հայրենի կրօնը իր քրիստոնէական սրբափայլերով: Ահա թէ ի՞նչ տենչանքներ ունի իր գազանաբարոյ սրտում մեր թշնամին: Ուստի կրկնում եմ թանկ ծախսեցէք ձեր կեանքը: Դէ՛հ, օն անդր առաջ... վերջացրեց իր ասելիքը Գէորգ իշխանը:

— Մեռնե՛նք, մեռնե՛նք, այդ է պահանջում հայրենի անաղարտ սէրը, — միաժայն թնդացրին օդը հազարաւոր բերաններ:

Մինչ հայրենիքի անդնդախոր ծորերում գաղտնի քարոզի ոգևորիչ ձայնն էր հնչում, թշնամին հաստատակամ շարժումներով մուտք գործեց այդ ծորերը: Տեսնելով, որ օրհասը մերժենում է, Խոսրով իշխանը դարձաւ դէպի իր խմբերը հետեւալ կոչով.

— «Միրասուն գաւալներ, ահա երեւցաւ թշնամու զօրութիւնը. ահա՛, տեսնո՞ւմ էք, նա մեր սեփական գրաստների վրայ կաշկանդած՝ դերի է տանում մեր հարս ու աղջկունքը, հայաստանի փափկասուն տիկիները: Ահա՛ այնտեղ, նրանց մէջն են թերեւս մեր մայրերը ու քույրերը. նրանց արտաս-

ւաթոր լալազին աչքերը ձեզանից փրկութիւն են հայցում: Մի խնայեցէք այդ նրանց... Եւ ես առաջինը թող լինեմ, հետեւեցէք ինձ:»

Այս ասելով, նա վէժխնդրութեան անյադ կրակով վառւած, սուրը ձեռին՝ գաղտնագողի անցաւ թշնամու թիկունքը, իսկ Գէորգ իշխանը իւրայիններով կտրեց նրանց ճանապարհը:

Սկսեց կատաղի կռիւը, և սարսափահար թշնամին, չ'իմանալով թէ՛ ում հետ գործ ունի, օժապտոյտ գալարներով մազլցում էր, չանդոււմ կիրճերի, ապառաժների երեսները և, դարանակալների անշեղ սլաքներից վիրաւորելով, դահավիժւում դէպի անդունդը, արձակելով գազանային մռնչիւններ և կրճտացնելով իր առամները. և այսպէս, թաւալելով իր արեան մէջ ու մրմնջալով անվերջ անէծքներ իրանց անյայտ թշնամու հասցէին, նրանք ընդմիշտ փակում էին իրանց աչքերը, ուր այնքան վառուն զոյներով փայլում էր վրէժխնդրութեան կրակը, որը այժմ տակաւ առտակաւ մարում էր և դերեզման գնում նրանց հետ:

Այսպէս շարունակելով իրանց գործը՝ դարանակալները շնորհիւ իրանց անվրէպ նետերին զգալի չափով թեթեւացրին թշնամու գործի առաջնակարգ ուժերը, ապա գազանային քրքիջներ արձակելով, դուրս վազեցին իրանց ծածկավայրերից և երկու կողմից նրանց գործ դրած սրերը ու տապալները լրացին նետերի սլաքների պակասը...

Հայ գեղազան օրիորդների և համեստազոյն հարսների սոււար բազմութիւնը փրկւած էր: Դա-

բանակալների առաջնորդները իրանց արիագոյն ոյժերի հետ փութացրին նրանց դէպի անառիկ ծածկավայրեր, ուր թշնամու ոտքը անկարող էր մուտք գործել: Սակայն վտանգը տակաւին չէր անցել: Այդ ժամանակ Բուղայի մի այլ զօրաբաժին անակնկալ կերպով օժանդակութեան եկաւ իրանց պարտւած ընկերներին, և մնացեալ զարանակալները իրանց անվեհեր առաջնորդների հետ գերի ընկան նրանց ձեռքը և առաքւեցին Բուղայի բանակը, ուր ըսկսեցին նրանց ողոքել, տանջել, որ խախտեն նրանց հաւատը և դաւաճանել տան իրանց կրօնին: Բայց հայրենիքի և հաւատի այդ անսասան սիւները հաւատարիմ մնացին իրանց ազգային սրբութիւններին և եկեղեցուն: Այդ պատճառով Բուղան լցւեց խիստ դառնութեամբ և հրամայեց հատանել նրանց զլուխները: Եւ այսպէս, անսասան համբերութեամբ կրելով բազմազիմի տանջանքներ Յակեանց Գէորգ և Գաբէշեանց Խոսրով իշխանները նոյնպէս ընկան ամբարտաւան Բուղայի անարդ սրից:

Սրանց հետ մի և նոյն վիճակին ենթարկւեց և մի հազարացի այլազգի, որը տեսնելով հայ նահատակների անխախտ և հաստատակամ հաւատը ու համբերութիւնը, բարձրաձայն աղաղակեց թէ՛ «ես էլ քրիստոնեայ եմ հէնց այժմեանից»: Այդ պատճառով Բուղան անողոր տանջանքների ենթարկեց նրան, որ նա չետ դառնայ իր մոլորութիւնից. բայց երբ նա անխախտ մնաց իր հաւատի մէջ, նրան էլ նահատակեցին:

VII.

Անթափանցելի խաւար ու մութ գիշեր էր: Երկինքն մթին էր տալիս: Սեւ-սեւ ամպերը լուծեամբ հապճեպ քայլերով լողում էին երկնակամարի վրայ և նրանց սևաթուր շղարշով ժամ առաջ անապարում էին սքօղել երկնքի երեսը: Ամեն ինչ գիշերային լուծեան մէջ հանդիստ էր վայելում: Ամեն արարած, սև սարսափի ահ ու դողով պաշարւած՝ վազուց էր ծածկւել իր յարկի տակին և ծանրատաղտուկ անժուժկալութեամբ ասես հաշւի էր առնում ժամերը՝ թէ ե՞րբ կը շողողէ վաղորդեան արշալոյսը իր շառագոյն ճանաչներով: Վախի ու արատսուքի օրեր էին. վախենում էին վայրի գաղանները, վախենում էին երկրի քար ու թուփը, դար ու գաշտը, վախենում էր և տարաբազդ հայ գեղջուկը, վախենում էին և հայ քաջազնական իշխանազունքը: Այդ ընդհանուր երկիւղածութեան մէջ ասես վախենում էին և երկնային մարմինները և ձգտում իրանց փայլուն երեսները խորասուզել սև-սև ամպերի նոյնքան սև շերտերում: Իսկ լուսինը մերթ-մերթ երկչոտ հայեացքով դուրս էր պրծնում ամպերի շերտերի միջից, խորին տրտմութեամբ դիտում էր իր քոյր երկրի վիճակը և վերստին կորչում տիրող խաւարի ու վիճակի մէջ: Եւ դարձեալ ամեն ինչ ընկղմւում էր թանձր խաւարի զրկում և գիշերային նիրհ վայելում:

Գիշերային այդ տաղնապալի պահուն միայն

մի ձայն էր լսուում, որը խորին թախծութեամբ ինչ որ է մրմունջներ էր կարդում նման ծանրաշունչ ողբերի և իր այդ դառնադին վայ-վուչով կարժես առաւելեւ սրտամաշ դարձնում տիրող խաւարի սարսափով լի գոյութիւնը: Նրա ազետալի մրմունջը նազելի էլեւէջներնով մերթ քնդ մերթ թեթեւակի խանդարում էր գիշերային այդ գերեզմանական լուութիւնը. ապա հալւում, կորչում էր խաւարի ուկիւնոսում: Եւ այսպէս անվերջ: Դա Ախուրեանի մեղմ ալիքներն էին, որոնք իրանց երկչոտ շարժումներով թեթեւակի ծփում էին իրանց լալագին ինքնորոշն ծայներով և ինչ որ փսփսում իրանց ափերին, նրանց հանդիստն խանդարում, գուրում-գուրգուրում իրանց հարազատ զետեղերքի քարերը, անվերջ սրտառուչ համբոյրներ դրոշմում նրանց այտերին, խորին դառնութեամբ հրաժեշտի մնաս բարեաւ շշնշում նրանց և ապա տխուր տրտում քայլերով տարակուսեալ զէպի առաջ շօրօրում:

Գետեգերքին բաղմամ Բագրատունեաց փառք ու պարծանքը Անին՝ վաղուց նոյնպէս մշշում էր գիշերային մրափով: Նա նոյնպէս թողեալ էր թանձրագոյն խաւարի թեւերի տակ: Միայն տեղ-տեղ աղօտ ճանաչներով տակաւին պլպլում էին նրա եկեղեցիների բաղմամ թիւ կանթեղները: Հազար ու մի էր նրանց թիւը, որոնք այդ գիշեր մի արտասովոր լոյսով, թւում էր, կուում էին տիրող խաւարի թանձրութեան հետ:

Միայն մի հոյակապ շէնքի լուսամուտներից

մարեող աստղերի նման մերթ բոցակէզ լոյսով նըշմարւում էին մի քանի ճրագներ, մերթ կորչում-անհետանում էին թանձր խաւարի մէջ ու աղօտ ճանաչներ արծակում: Դա Բագրատունեաց պալատներն էին, որոնք իրանց բաղմամ թիւ ներքին զաղտնի անցքերով միանում էին Ախուրեանի ջրերին և այս ու այն պաշարումների ժամանակը այդ անցքերով ջուր մատակարարում իրանց համար:

Պալատների սենեակներից մէկում կերպասեայ դորձեալներով զարդարած գահաւորակի վրայ մտայնող լուութեամբ բաղմել էր Սմբատ Բագրատունին: Նրանից ոչ հեռու նոյնպէս մի փարթամ գահաւորակի վրայ նստած էին երկու երիտասարդ իշխաններ՝ նրա որդի Աշոտը և Սիւնեաց Վասակ-Գարուռը: Սենեակի մետաքսեայ փարազոյրները իրանց ոսկեթել ծոփերով թողեալ էին. միայն մէկ լուսամուտի վարագոյրը, որ նայում էր դէպի Ախուրեանը, թողած էր:

Սենեակը ծփում էր արեւելեան փարթամութեան զրկում: Բաղմամ թիւ օթեակներ, գոյնգոյն դորդեր, ականակուռ, բաղմազան դէնքեր և արծաթեայ կանթեղը՝ քանդակած ժամանակի ողուն համապատասխան նկարներով՝ մի ապշեցուցիչ գեղեցկութիւն էին տալիս նրան: Գարուռը մտախոհ աչքերով մերթ նայում էր դէպի բաց լուսամուտը, մերթ Աշոտ իշխանի զեղանի իրանին և սիւնեցուն յատուկ անժուժկալութեամբ նեղսրտում էր ինքն իրան, թէ երբ կը խօսէ սպարապետը: Վերջապէս նա խօսեց:

— Իշխան, ահա՛ մի քանի օր է, ինչ մենք արժանացել ենք ձեր տեսութեան. սակայն երկրի խառն գրութիւնը այնքան է յուզում իմ մաքերը, որ ևս տակաւին չեմ կարողացել մի առ մի պատասխանել ձեր հարցերին և թւել թէ՛ ի՞նչ է մտադիր թերևս գործելու այդ անիրաւ ոստիկանը:

— Ես այդ նկատում էի, տէր սպարապետ,— պատասխանեց Գաբուսը:

— Այդ անիրաւը մտադիր է արշաւել Խաչենի Ատրնեքսէնի, Գարդմանաց Կտրիճ իշխանի վրայ, վճռում է արեան մէջ ողողել Ուտեաց ամբողջ աշխարհը, միևնույն վիճակին պիտի ենթարկէ Աղուանից աշխարհը և Տփլիսի սահմանները:

— Ամբարտաւան բռնակալ,— միաձայն կրկրնեցին Աշոտ և Գաբուս իշխանները:

— Ես տակաւին ոչինչ չեմ ասել Սիսականի և Սիւնեաց երկրների մասին:

— Սրանց վրայ առաւել ևս փրփրոտած է:

— Ես այդ նախատեսնում էի, այդ պատճառով էլ օր առաջ աճապարեցի ձեզ մօտ՝ խորհելու միօրեւ է հնարքով փրկել մեր զժբաղդ երկիրը նրա արիւնհարբու հանկերից: Եւ ես կը խնդրէի ձեզ, տէր սպարապետ, այդ զերը ինքներդ վերցնէիք ձեր վրայ: Բուդան համակրում է ձեզ և յարգանք է տածում. միայն դուք կարող էք փրկել իմ երկիրը եկող անխուսափելի վտանգից: Եւ ես վստահ եմ զէպի ձեզ: Տակաւին մեր թշուառ հողը, քար ու թուփը, զար ու դաշար չեն ցամաքել այն անմեղ արիւնից, որը թափւեց Սիսականի և մեր հակառա-

մարտներում: Ես այդ ժամանակ լսեցի ձեզ, վրէժ-խնդիր չեղալ զէպի իմ հօր սպանողը, համեստութեամբ ստանձնեցի Սիսականի զաւառների կռաւ-վարութիւնը...

— Եւ դու, Վասակ, սխալւած չես, որ որդիական խոնարհութեամբ կատարել ես իմ պատւէրները: Այժմ ես ջանքեր գործ կը դնեմ փրկել Սիւնիքը. իսկ Սիսականի իշխանները չարաչար կը տուժեն՝ քո հօր արիւնը ամենուրեք հալածում է իշխանասպան իշխանի որդիներին:

— Այդ ինձ անսահման տրտմեցնում է, հայր,— վրաբերեց Աշոտը:— Նրանք անձնէր հայրենասէրներ են և կտրիչ պաշտպաններ իրանց աշխարհին, մանաւանդ Վասակը, որը իր քաջարի ռազմիկ հանճարով իր հօր Բաբկէնին շատ է յիշեցնում: Իմ հողիս խորին դառնութեամբ խռովում է, երբ մեր զժբաղդ աշխարհը այդպէս դատարկում է իր արիաշունչ զաւակներից: Զէ՛ որ վաղը, միւս օրը այդ ամբարտաւան ոստիկանի սուրը զէպի ձեզ կարող է տարածւել, այն ժամանակ ի՞նչ կարող ենք մենք միայնակ անել, երբ երկիրը զրկւած լինի իր անձնէր զաւակներից: Այո՛, Սիսականի ալժմեան տէրերը՝ Վասակը և Աշոտը, արժանաւոր զաւակներ են իրանց հօր Բաբկէնի: Եւ դու, Վասակ, առաւել խելացի և խոհուն կը լինէիր, եթէ ընդմիջած ուսանայիր հօրդ վրէժխնդրութեան մասին. Քրիստոնէական ներողամտութիւնը ներկայ պարագաներում աւելի քան անհրաժեշտ է ձեզ:

— Ճիշտն ասած՝ այդ անիրաւ ոստիկանի վրայ այնքան էլ հաւատ չի կարելի դնել. նա թէև իմ իւրաքանչիւր խնդիրը յարգել զիտէ. սակայն ես չը գիտեմ՝ ի՞նչու ես ինձանից էլ երկնչում եմ: Ես տարակուսութեան մէջ եմ, թէ վաղը, միւս օրը ինձ էլ միւս իշխանների նման անակնկալ կերպով շղթայակապ անէ և Արաբիա աքսոր է: Գիտէ՞ք, որքան իշխաններ, իշխանազունք են հեծում նրա շղթաների օղակներում:

— Ի դուր կասկածներ են, տէր սպարապետ, — ասաց Վասակը, — նա ձեզ յարգում է. եթէ կեղծ լինէր նրա վերաբերմունքը դէպի ձեզ, նա այնքան ուրախութեամբ չէր կատարի ձեր խնդիրները:

— Իմ հայրս, գուցէ, այժմ պէտք է նրան: Ընդհանրապէս շան հետ ակամայից ընկեր լինես՝ չը պէտք է փախոր ձեռքիցդ վայր դնես: Վասակ, այդ խարդախ շներին չը պէտք է այնքան հաւատ ընծայել:

— Ինչ և իցէ, վիճակը ձգւած է՝ ես ընկել եմ նրա հանկերը, տեսնենք կը յաջողւի ինձ խոյս տալ նրանցից: Տակաւին ոչինչ սպառնական չի նրկատուում իմ դէմ, այլ միայն տեսնելով բազմաթիւ իշխանների թախծալի վիճակը, ես ակամայից կասկածների եմ ենթարկւում իմ վերաբերեալ: Այլոց փրկելու յոյս ունեմ, մի՞թէ անկարող կը լինեմ ինձ փրկել: Այժմ պիտի աշխատել, Վասակ, քո մասին: Ես թերեւս վաղը մեկնեմ նրա բանակը և զիտմամբ խօսք բաց անեմ ձեր երկրի մասին և ասելիքս կրկրնեմ նրան: Թէև մի քանի օր սրանից առաջ նա

ասաց. իշխան, արդեօք շուտ կը յաջողւի իմ զօրքերին տիրելու Սիսականի և Սիւնեաց աշխարհները: Այժմ ինձ մնում է փրկել վերջինիս կեանքը: Տեսնենք ի՞նչ է լինելու:

Արծաթեայ աշտանակի ճրագի լոյսը սկսեց աւելի և աւելի աղօտ կայծեր արծակել. նրա միջի ձէլքը զրեթէ մերձենում էր իր վախճանին: Դա նշան էր, որ գիշերից բաւականին անցել էր. այդ պատճառով իշխաններից իւրաքանչիւրը վերկացաւ և առանձնացաւ իր քնարանը: Ապարանքում տիրեց խորին լռութիւն:

Միայն Վասակ-Գաբուռն էր, որի ալրական կրծքից ստէպ-ստէպ լսւում էին ծանր հառաչանքներ: Իր երկրի դալոց արհաւիրքը և սիրող արարածին տեսնելու բոցակէզ տենչը այդ գիշեր հանդիստ չէին տալիս նրան, և նա տանջւում էր թէ մէկի և թէ միւսի անկեղծ սիրով: Երկու օր էր, ինչ նա Անի էր մտել և այդ երկու օրւայ ընթացքում նա չէր տեսել իր սիրած զիցուհուն: Տեսնելով երկրի տաղնապալի դրութիւնը, նա անբարեպատեհ էր տակաւին համարում օրինաւոր ամուսնական առաջարկներ անել նրան, չը նայած որ բոլորը նրա վրայ նայում էին իրրեւ ապագայ փեսայացւի վրայ: Յուսադրելով իրան, որ վաղը թերեւս կը յաջողւի իրան տեսնել իր պաշտած արարածին, նա տակաւ առտակաւ սկսեց մշտապէս կայն ներքին հոգեկան ցնցումներն երկար, շատ երկար հանգստութիւն չէին տալիս նրան և նա երազների զարհուրանքով լի աշխարհում էր: Նրա դող-

դռուէն շրթունքները սաէպ-սաէպ զառանցում էին, և զառանցելու միակ առարկան իր Մարեմն էր, որի անունը մի քանի անգամ արտասանել էին նրա անզգայ շրթունքներ լի տենդային սիրաբորբոք զգացմունքներով: «Ո՛հ, սիրելի Մարեմ, — զառացնում էր նա, — «դու իմն ես յաւիտեան... իմ վիրաւոր սիրտը հոգուս անեղ զօրութեամբ քեզ եմ նւիրել... տարաբաղդ հայրենիքիս գոռ թշնամու խստասրտութիւնը իրանց անուշի արգելքներով, անգութ աշխարհի վիշտ ու ցաւը չեն կարող ինձանից խլել այն, ինչ որ տւել է ինձ քո չնաշխարհիկ, հրեշտականման պատկերը... Թող իր անեղ մեծութեամբ շուրջս ծփայ աշխարհի փառքը, կախարդական փայլը, արքայական պալատների շուք ու զարդը, այդ բոլորը, այդ բոլորը, սիրելի Մարեմ, անկարող կը լինեն փոխարինել քեզ և զէթ մի վայրկեան սփոփել իմ աչքւած սիրտը: Դու, սիրելի Մարեմ, ինձ համար աշխարհի երջանկութեան հմայիչ վայելքների թագն ու պարծանքն ես... առանց քեզ ապրել անկարող է իմ հոգիս... երբ հոգիս անողորմ ճակատագրի անգութ հարւածներով մրրկայոյզ ծփում էր արեան մէջ թաւալող հօրս անհուն վշտի տակ, ես քո մէջ գտայ, սիրելի Մարեմ, սրտիս սփոփանք և խաղաղութիւն. քո գեղանի դէմքը, իր լուսապայծառ ճանաչներով, լուսաւորեց իմ մռայլւած երեւակայութիւնը և ապրելու հրաւիրեց միայն իր համար: Այո՛, քո մէջ գտայ ես իմ փրկութիւնը և կեանքը.

քո միակ անունը մի անգնադորդ հոսանքով երերում է միտքս ու հոգիս, և անմոռնչ գազանի նման լռում են իմ մէջ ծանրաշունչ վշտերը, փարատում է տառապանքս, և ես աշխարհի արարծններից ամենաերջանիկն եմ ինձ համարում: Դու ես իմ կեանք ու արեւը, Մարեմ, որ մի հուժկու թափով զեփում ես ինձ քո հրաբորբոք ներշնչութեամբ. երբ հոգիս մռայլում է, երբ կանխահաս յուսահատութիւնը քողարկում է իմ երեւակայութեան տեսանլիքները, երբ առօրեայ սգայի պատահարները ուժասպառ են անում ինձ իմ մեռած եռանդը և լքւած հաւատը քեզանով թե ևն առնում ու առաջ գնում դէպի երազածս վայելքների աշխարհը, ուր հասարակ մահկանացուները ուշացնոր են լինում և մեռնում: Սակայն այդտեղ էլ դու ինձ խնամք ես տանում և ողջ պաշտպանում: Ո՛հ, Մարեմ, այս բոպէիս, երբ մեր աշխարհը հարազատների արիւնով է ներկւում, երբ մեր ազգային սրբավայրերից լսւում է քաղցրաշունչ մեղեդիների անոյշ նօտան, երբ ամեն ինչ տակն ու վրայ է լինում, այդ օրհասական ճղնաժամին դու պահապան հրեշտակի նման ամենուրեք հետևում ես ինձ, արհամարելով հուր, արիւն, սուր, թուր... դու ինձ անձնէր պատէրների մէջ ես վարժեցնում... Մեր հակատագիրը կախւած է մեր տարաբաղդ հայրենիքի վեհակից՝ երբ նա կը թօթափէ թշնամու անարդ լուծը, երբ այնտեղ կը լռէ զէնքի շառաչիւնը, կը հաստատուի նախնի

օրէնքը... այն ժամանակ, օ, իմ նաղելի արարած, բաց քո մարմար կուրծքը և հանգիստ տո՛ւր քո անբաղդ սիրեկանիդ... այն ժամանակի հայրենիքի երջանկութեան հետ՝ երջանիկ կը լինեն և մեր սրտերը...»

Ամպերի ահագնադորդ որոտը ուշքի բերեց հոգեկմալ սիրահարին, նա զարթեցաւ: Երկինքը բաց էր անում իր երեսը: Ամպերը չքանում էին: Խաւարը հետզհետէ նսեմանում էր: Եւ այդ ընդհանուր մթութեան մէջ պարզ նշմարւում էր աբեղի շառագոռնած երեսը: Արշալոյսը բացւում էր: Մի ժամ ևս, Շիրակի ընդարծակ դաշտավայրը պիտի փայլէր իր երբեք անգ զոյներով արեւի ճառագայթների տակ: Սկսւում էր մի հովասուն առաւօտ:

Վասակ-Գարուռի բորբոքւած երեակայութիւնը ոտքի կանգնեցրին նրան. նա փութապէս հագնւեց և դուրս եկաւ դուռը: Պալատական սպասաւորները նայեցին նրան իրանց քնաթաթախ աչքերով և դարձեալ ընկան քաղցր մրափի տակ: Վասակը դուրս եկաւ և ուղղեց իր քայլերը դէպի Ախուրեանի ափերը: Սիւնեցու անդադար արիւնը հանգիստ և դադար չունէր, և նա սիրում էր շրջագայել երկար, շատ երկար, երբ գտնւում էր հոգեկան մտայնոյց և խռով դրութեան մէջ: Այսպիսի բոլորներում նա անզգայ թափառում էր դար ու դաշտերը՝ ասես աշխատում էր բաժանել իր ծով վիշտը իր առաջ սփռւած լայնածաւալ դաշ-

տավայրերի իւրաքանչիւր քար ու թփին, լեռ ու ձորին:

Մինչ սա այսպէս անցնում էր Ախուրեանի գետեզերքով՝ յանկարծ իրանից ոչ հեռու դիշերային յաւերժահարսերի նման սիգահեմ քայլերով նշմարւում էին մի քանի օրիորդներ: Դա Մարեմն էր, որը ըստ իր սովորութեան, փաղ առաւօտներ արեւից առաջ, այն ժամանակ, երբ խաւարը փոքր առ փոքր նօսրանում է երկրի երեսից, սիրում էր Անիի բարձրաւանդակներից իջնել Ախուրեանի ցուրտ ջրերի մօտ իր վաղորդեան զբօսանքը կատարելու, երբ տակաւին Անիի բնակիչները քնած էին լինում և երբ նա աւելի քան ազատ էր իրան համարում անհամեստ հետաքրքրութիւնից: Շրջապատած մի քանի զոյգ նոյնպէս գեղանի նաժիշտներով, որոնց մէջն էր ամենագեղեցիկ Երանեսակը, նա աւելի նմանւում էր մի յանդուգն դիցուհու, որը ասես եկել էր իր աստուածային անկէ մտրակի հարւածներով հալածելու խաւարի սրտամաշ իշխանութիւնը: Երկայն սեւթուր դիսակները ծփծփում էին նրա հարուստ թիկունքի վրայ և գրեթէ գուրգուրում գետեզերքի կանաչագարդ ափերը: Հոլանի բազուկները, սևորակ խոշոր աչքերը լայն ճակատի հետ՝ թւում էր, սէր ու գգնանք էին սփռում իրանց շուրջը:

Սիւնեցի ամեհի գաւակը տեսաւ իր դիցուհուն և ուղիղ նրա կողմը գնաց:

Բագրատունեաց հրեշտակը տեսաւ այդ և

ձեռքի մի շարժումով նշան արեց իր նաժիշտներին՝
փոքր ինչ հեռու գնալ իրանից։

Վասակը մօտեցաւ և խոր զլուխ տալով նրան՝
փոքր ինչ զսպաւած ձայնով նկատեց։

— Ո՛րքան երջանիկ եմ ես, որ օրւայ այս
պահուն, երբ երկնքի թագուհին տակաւին չէ ար-
ժանացել վայելելու այս օրւայ աշխարհիս սէր ու
վայելքները՝ ինձ վիճակուած է երես առ երես տես-
նել նրա հրեշտակներից մէկն ու մէկին, Բագրա-
տունեաց օրիորդին, որի չնարշխարհիկ պատկերը
ինձ քուն ու դադար չէ տալիս սկսած այն օրից,
երբ ոտք եմ կոխել այս ապարանքը։

— Վասակ, ինձ ամեն հասարակ մահկանացու
կարող է տեսնել օրւայ այս պահուն այս վայրե-
րում, եթէ յանդգնի շրջագայել գետի այս ափերում։
Ես իմ սովորութեան համաձայն ամեն օր այս պա-
հուն զբօսանք եմ կատարում Ախուրեանի այս ջրերի
ափերին։

— Եթէ ես այդ կանխապէս իմացած լինէի,
ամեն օր իմ սրաթուիչ նժուղներով կ'աշխատէի
խանգարել քեզ քո զբօսանքը. մի՞թէ Բագրատու-
նեաց մրայօն կոչար պիտի սրանդեր իմ այդ յան-
դուզն ձեռնարկութեան վրայ, — սրտի խորին բա-
բախմունքով և փորձառու նկատողութեամբ վրայ
բերեց Վասակը։

Մի զարթոյն ժպիտ անցաւ Մարեմի չքնաղ
դէմքի վրայ, և նա պատասխանեց։

— Էհ, ինչ. ինքներդ կը յոգնէիք, ինքներդ

կը վաստակէիք, ես ձեզանից խրանացողը չեմ, երբ
դուք այդ անէիք, ես ուրախ կը լինէի, չէ որ...

— Զէ որ «ես քոնն եմ», — ընդհատեց նրան Վա-
սակը, — երևի ա՛յդ էիք ուզում ասել։

Մարեմը ժպտաց և մնաց լուռ։

Վասակը շարունակեց։

— Սիրելի Մարեմ, զի՞տես, որքան տանջանք-
ների եմ ենթարկւում, որքան հոգեկան խռովու-
թիւններ են պաշարել ինձ՝ սկսած այն օրից, երբ
հայրս հայրենի պաշտպանի նախանձախնդիր ոգով
լցւած՝ զոհ գնաց իր տենչանքներին, երբ մեր ամ-
բարտաւան ռոսիս-թշնամին՝ Բուզան, իր կործանիչ
սուրբ տարածեց մեր տարաբաղդ հայրենիքի վրայ
և թերեւս պիտի տարածէ։ Իմ մենզավայրս էլ վը-
տանդի մէջ է այժմ։ Այդ ընդհանուր տաղնապների
մէջ միայն դու ես, որ պահապան հրեշտակի նման
ամեն տեղ հետեւում ես ինձ և մխիթարութիւն,
սէր ու խաղաղութիւն շնչում։ Սակայն ես տա-
կաւին անձեռնհաս եմ իմ հրեշտակին կրծքիս վրայ
հանդիստ տալու, այն, անձեռնհաս եմ, երբ տակա-
ւին մեր հայրենիքի հօրիզոնը չէ պարզւել թշնա-
մու սփռած սևադոյն թուղպերից, անձեռնհաս եմ,
երբ տակաւին հայրենի հօրիզոնը մռայլ մառախուղ-
ներով է պատած։ Երբ կանցնեն այդ բոլորը, մի,
իմ նազելի Մարեմ, մեզ այլևս աշխարհի հրեղէն
բոցակէզ սիւները անկարող կը լինեն բաժանել մի-
մեանցից։ Ո՛հ, ե՛րբ կ'անցնեն այդ փոթորկալի
օրերը։

— Շնորհակալ եմ, Վասակ, որ մեր տարա-

բազմ հայրենիքի սէրը առաւել տեղ ունի բռնած քո սրտում: Սիրածդ հակը այն ժամանակ միայն քեզ արժանի կանի իր սէր ու զգւանքին, երբ դու հայրենասէր ողով կ'աշխատես ամօքել մեր տարաբազմ հայրենիքի վերքերը:

Սրաի անհուն բազմութեամբ լսում էր Վասակը նրա նազելի շրթունքների արտասանած իւրաքանչիւր բառը և ցնծում աննկարագրելի բերկրութեամբ:

— Սիրելի Մարեմ, ռքբան այժմ ինձ ձգել է այնտեղ քո՝ անփոխարինելի ջերմ սէրը, այնքան առաւել հայրենիքիս փրկութեան տենչն է շտապեցրել անել այդ քայլերը: Քո պապիկդ խոստանում է իր միջամտութիւններով շեղել Բուդայի զօրքերի ընթացքը Սիւնեաց աշխարհից:

— Ո՞նձ է իմ հաւատը դէպի ճայաստանի Աստուածը, վերջապէս, նա էլ կը լսէ մեր սեւաւոր հողի իւրաքանչիւր անկիւնից հեծող հազարաւոր աղաղակները, դառնազին հեծեծանքը, անվերջ սուգ ու շիւանը, լաց ու կոծը...

Մարեմի բորբոքւած դէմքը այս պահուն մի գայրոյթով լի չաստուածունու էր նման, որը իջել էր ասեւ պատժելու աշխարհի վրայ տիրող ամբարտաւան սկզբունքները և ապօրինի գործողութիւնները:

— Ո՛հ, իմ նազելի արարած, խօսի՛ր, խօսի՛ր, քո իւրաքանչիւր բառը նոր հողի, նոր եռանդ է ներշնչում ինձ: Սիւնեաց աշխարհը երջանիկ է, որ

քեզ պէս մի թագունի է ունենալու: Եւ սակայն ե՞րբ կը հասնի այդ յաւերժական ուրախ ժամը:

— Թո՛ղ անցնեն փոթորիկները, Վասակ, ամեն բան արդէն վերջացած է իմ սրտում, ես քոնն եմ յաւիտեան:

— Այո՛, թո՛ղ անցնեն:

— Այժմ մնաս բարեաւ, արեւը իր ոսկեգոյն շողերը արդէն երևան է բերել մեր լեռների դալթներին:

— Ի՞մ միտքս ու հոգիս միշտ քեզ հետ են. դնաս բարեաւ: Նախնիների խումբը շրջապատեց Բագրատունեաց այդ գեղանի արարածին և ուղղւորեց դէպի իրան պալատները:

Ե՛րկար, շատ ե՛րկար Վասակը ակնապիշ եղած՝ ուշացնոր աչքերով հետևում էր նրա իւրաքանչիւր քայլերին, մինչև նա անհետ կորաւ նորա տեսութիւնից:

VIII.

Ծանրատաղտուկ խաւարը իր սեւթուր թւերի տակն էր առել Կոտայք դաւառը: Խաւարի այդ գերեզմանական լռութիւնը մերթ ընդ մերթ խանգարում էր Գեղամայ լճակը, որը յուսահատ սգորի նման բնդհատում էր տիրող լռութիւնը իր գառնազին հեծեծանքներով և անվերջ վայ-փուջով, որոնք արծազանք էին տալիս իւրաքանչիւր անգամ, երբ նրա համաչափ ալիքները իրանց մեղծ շրմփոցներով զարնւում էին լճի բիրտ ափերին և

հազար ու մի ողբադին ծախներ հանում, որոնք գիշերւայ աչդ պահուն մի ահաբեկող երկիւղ էին առաջ բերում: Ի՞նչ էին շնչում իրանց հարազատ ավերին աչդ խռովւած ալիքները: Ի՞նչ պահանջներ էին անում նրանցից—յայտնի չէր: Միայն նրանք իրանց աչդ ողբադին աղաղակներով առաւել ևս զարհուրելի էին դարձնում լնի ներկայութիւնը, որի խուլ հառաչանքը թռչում անցնում էր Կոտայք լեռների զազաթները՝ հազորդելով նրանց այն վիշտը, թախիծը, որոնք վարերի ընթացքում խորագոյն խոցեր էին բաց արել նրա ջրերի կրծքում: Խաւարի աչդ զարհուրելի թաղաւորութեան միջից, աչդ երկրի լեռները անմոռնչ հսկաների նման առաւել ծղւտում, երկինք էին բարձրանում, որտեղից զիւրին էր նրանց պիտելու լնի մելամաղձոտ կերպարանքը, որտեղից զիւրին էր նրանց փարատելու նրա վերքերը, որոնց ցաւի տակ նրա ազեխարշ մրմունջները ցնցող ապաւորութիւն էին դործում նրանց երակներում:

Գիշերւայ աչդ պահուն աչդ զաւառի Զագ գիւղում (այժմ Երանոս *) ձէթի աղօտ ճրաղը հեռւից թույլ բոցերով պլպլում էր և երկչոտ կերպով իր շուրջ սփռում լոյսի փախկոտ ճաճանչները: Զրազի մօտին, մի անշուք սենեակի մէջ, երկու հնամաշ օթոցների վրայ ծալապատիկ նստոտած էին երկու հոգի: Նրանցից մէկը չիսունին մօտիկ մի առողջա-

*) Յուշիկը հայրենեաց հայոց. հատոր ա. եր. 444:

կազմ մարդ էր, որի սպիտակ վարսերը, լի թախիծով լցւած դէմքը իր խորունկ կնճիռներով, աւելի քան մելամաղձոտ տեսք էին տալիս նրան: Նա լուռ նստած էր և խորին դառնութեամբ լսում էր խօսակցի պատմւածքը և ստէպ-ստէպ հարցեր էր առաջարկում նրան: Աչդ մարդը տան տէրն էր, իսկ միւսը՝ նրահիւրը: Սենեակի պատերին ամրացրած տախտակների վրայ դարսած էին բազմաթիւ մեծ ու փոքր դրքեր, որոնք ցոյց էին տալիս թէ աչդ մարդը գոադէտ է և սիրում էր ընթերցանութիւն: Աչդ մարդը բանիւրուն դպրի հոգակ ունէր և յայտնի էր իր բարեբարոյ կենցաղով, որի ընտիր վարք ու բարքը և լայն աշխարհահայեացքը ու ժամանակի ողուն համապատասխան դիտութիւնը՝ վաղուց իրանց վրայ էին գրաւել Բագրատունեաց տէրերի ուշադրութիւնը: Միւսը՝ փարթամ կազմւածքով մի երիտասարդ էր, որի առնական կերպարանքը ահ ու սարսափ էր տարածում իր շուրջը: Նրա անվեհեր ոգին վաղուց էր շարժել դէպի իր անձնաւորութիւնը ուշադրաւ պատկառանք: Նրա կրակոտ աչքերը ցնցող դոդ էին սփռում նայողի վրայ: Նա ոտքից գլուխ սպառազինւած էր. դէնքերը տակաւին չէր արձակել իր վրայից: Զգեստները կրում էին իրանց վրայ արեան հետքեր, որոնք իրանց շառագոյն ծալքերով բնորոշում էին նրա ռազմիկ ոգին:

Առաջինը Զաքարիա Զագեցին էր: Երկրորդը՝ Սիսականի տէրը՝ Բարկէնի որդի Վասակը:

— Այդպէս, Սիսականի տէր, ձեր անարատ

լեռներն էլ թշնամին ներկեց մեր հարազատների արիւնով:

— Այո՛, ներկեց. սակայն այդ շատ թանկ նստեց նրան: Մեր իւրաքանչիւր կաթիլ արեան փոխարէն նա տասնեակ դիակներ թողեց մեր անդրն-դախոր ձորերում: Սիսականի արիագոյն զաւակները թանկ ծախեցին իրանց կեանքը: Մեր լեռների իւրաքանչիւր քար ու թուփը զգալի հարւածներ աւեց մեր գոռ թշնամուն: Եւ այդ հարւածները աւելի քան զգալի կը լինէին, եթէ մեր երկրի տէրերը չաճապարէին թողնել իրանց երկիրը և չամբանային իրանց անառիկ ամրոցներում:

— Այո՛, տարաբաղդաբար, մենք բազմաթիւ այգալիսի իշխաններ ունենք, որոնք չը դիտեն մեռնել իրանց ժողովրդի հետ և ամեն անգամ, երբ հայաստանի այս ու այն ծայրերից խուժում է արտաքին թշնամու հոսանքը դէպի մեր երկրի ներսը, տուժողը մեր թշւառ և խաղաղ ժողովուրդն է լինում, իսկ նրանց տէրերը ամեն ինչ ճակատադրի քմահաճոյքներին թողած՝ իրանք միմիայն իրանց զլխի ճարն են անում: Եւ այսպէս, ամեն ժամանակ:

— Զգալով գալոց ահրաւիրքի ծանրութիւնը, ես շանքեր դործ զրեցի՝ ի մի համախմբել մեր ցրուած ոյժերը և լաւ ջարդ տալ թշնամուն: Սակայն դիւրին չէր ինձ խելքի բերելու մեր այդ ոյժերի առաջնորդների ըմբոստ ոգին: Մինչ այս, մինչ այն՝ ես ինձ պաշարւած տեսայ հազարացոց անթիւ զորքերով: Ի՞նչ էր մնում ինձ անել, եթէ ոչ փրկել իմ

զլուխը թշնամու սրից: Վերջապէս, ես կարողացայ փախուստ տալ թշնամու սրից և ահա՛ ձեզ մօտ եմ:

— Իմ անշուք տունը պատրաստ է միշտ անձկալի ապաստան տալու հայրենեաց անձնէր պաշտպաններին:

— Սակայն վաղը ես պիտի խոյս տամ այստեղից, որովհետեւ նենգամիտ թշնամին փնդում է ինձ: Մի՞թէ սակաւ է մեր դաւաճանների թիւը. չէ՞ որ նրանք վաղը, միւս օրը կարող են մատնել իմ ուր լինելը: Այն ժամանակ թէ ես և թէ դուք կորած ենք:

— Այո՛, անհրաժեշտ է խոյս տալ. սակայն դէպի ո՞ւր: Այժմեան չարաբաստիկ հանգամանքներում ամբարտաւանների թիւը շատ է, որոնք Բուղային հաճոյանալու համար, թերեւ կարող կը լինեն խախտել ասպնջականութեան սուրբ աւանդը և ձեզ թշնամու ձեռքը տան:

— Այո՛, ես դեռ երեկ ակնատես եղայ մեր թշնամու ամբարտաւան զազանութիւններին: Ներկելով հայրենիքիս ամեն մի քար ու թուփը մեր հարազատների արիւնով, խորտակելով և հիմնադատակ կործանելով ազգային սրբափայտների փառահեղ շէնքեր, նա այդ բոլորը բաւական չը համարեց, այլ ուժգին ճեպով սկսեց հալածել ինձ, շանքեր դործ դնելով բռնել ինձ: Սակայն այդպէս չեղաւ: Այն ժամանակ, երբ նրանք ծղատում էին իրանց որոգայթների մէջ զլորել ինձ—սիսական ազատ արիւնը վայրկենաբար եռաց երակներումս, և ես անտկնկալ շարժումով դարձայ դէպի նրանց. շողաց լեռնական

երկասյրի սուրս մի առանձնակի շառաչիւնով, և ինձ հալածող տասնից աւել հսկանները իւրաքանչիւր անգամ իրար յաջորդող շառաչիւնից յետոյ՝ մէկ-մէկ դիմաւալ եղան իրանց արեան մէջ: Տեսնելով իմ թիկնապահների յանկարծահաս մահը, նրանց զօրավարը ցանկացաւ փրկել իր կեանքը փախուստով: Բայց այդ ժամին սրաթռիչ նժուգովս վրայ հասայ, և սրիս մի թեթեակի շարժումով գլորեցի նրան դետին: Ես այդ յանդուգն զօրավարին գիտէ՞ք ինչ մահով սպանեցի.— ազնիւ կուռ սուրբ վերջ չը տւեց նրա անարդ կեանքին, այլ նժուգիս հուժկու սմբակների տակը նա կոխկրաւելով գտաւ իրան արժանի մահը: Մահաւն վերջին բռնկներին նա յայտնեց ինձ, որ իմ գլուխը արդէն վաճառւած է և հազարացոց ազան խուժանք իր անյադ ընչաքաղցութեանը յագուրդ տալու տենչանքով բռնկւած՝ ջանքեր կը դործ է ինձ որսալ: Ուստի ես վճռեցի անցանել դէպի արեւելք՝ Գարդմանաց աշխարհը, Կտրիս իշխանի մօտ:

— Միթէ՞ կարելի է այդքան հաւատ ընծայել Կտրիս իշխանին:

— Ես տարակոյս չունեմ, նա այնքան խարդախ չի լինի, որ խախտէ ասպնշականութեան սրբազործւած ասանդը: Չէ՞ որ նա ինքը լի առեւտրութեամբ է բորբոքւած դէպի Բուդան:

— Այդ ճիշտ է. սակայն, իշխան, ես տարակուսութեան մէջ եմ, թէ այդ մարդը ձեր եղբոր Սշոտի վրէժը ձեզանից առնէ. չէ՞ որ Գրիգոր Սուփանի զեղանի դուստրը՝ Զարուհին, ձեր եղբոր

Սշոտի նշանադրւած կինն է. իսկ երբ այդ անբաղդ օրիորդի հայրը ընկաւ ձեր հօր սրից, նրա եղբայր Վասակ-Գաբուռը դրժեց իր խոստումը, ցանկանալով այդ իր քոյր Զարուհին Կտրիս իշխանին տալ: Միթէ՞ չէք յիշում, ռապիսի որոգայթների էր դիմում ձեր եղբայր Սշոտը խանգարելու Գաբուռի այդ դիտաւորութիւնը: Միթէ՞ այդ ոխակալ և նենգամիտ դու իշխանը, Կտրիսը, մոռացած կը լինի ձեր եղբոր զործերը: Գոնէ ես նրա մասին տարակուսում եմ:

— Այդ Գաբուռը սկսած այն օրից, երբ հաւատացած եղաւ, որ Բաղրատունեաց հրեշտակաւորման օրիորդի, Մարեմի, սիրտը իրան է պատկանում և Հայոց սպարապետի ու նորա որդի Սշոտի նման պաշտպաններ ունի, կորցրեց իր նիստ ու կացի իշխանավայել չափը: Այո, այդ Մարեմը շատ բան արեց. նրա զեղազան պատկերը ուշացնոր էր արել երկու Վասակներին, որոնցից մէկին նւիրեց իր սիրտը, իսկ միւսը՝ յուսահատ զաղանի նման սուգ ու վշտով լցւած՝ միշտ խուլ հառաչանքների մատնեց: Եւ այդ տարաբաղդ հառաչողը՝ ես եմ, ես եմ, որի համար չաւիտեան կորաւ աշխարհը իր քաղցրաշունչ վայելքներով: Ես եմ, որի համար կեանքը ծանրատաղտուկ է և զարշէլի: Այո, ես եմ, որ այն օրից սկսած ապրում եմ միայն դատարկ շնչով՝ սիրտս մեռած է. նրա բարտխմունքը սկսած այն օրից՝ վշտի, սուգ ու շիւանի օրօրներ է մըմընջում ինձ: Այժմ այդ կեանքը այնքան էլ թանկ

չէ ինծ համար: Ես կերթամ Գարդմանաց իշխանի մօտ:

— Թո՛ղ Տէրը օգնական լինի ձեզ. ո՛ւր է կաթողիկոսը, իշխան, այս քանի ժամանակ է, ես նրա մասին ոչ մի տեղեկութիւն չունեմ:

— Նա շրջում էր իր տարաբաղդ հօտի մէջ և յորդորներ էր կարգում նրան՝ համատարիմ մնալ հայրենի կրօնին, հայրենի սրբութիւններին: Իսկ այս վերջերս էլ յողնածութիւնից, թէ ինչից, առանձնացել է Մաքիմեաց սրբավայրում, և ինչպէս պատմում էին, տկարացել է:

— Տարաբաղդ աղգ, եթէ այս խառնաշփոթութեան մէջ նա էլ կնքէ իր մահկանացուն, ո՞վ գիտէ ի՛նչ է լինելու մեր դժբաղդ ժողովրդի վիճակը, որը ներկայ տագնապալից բոպէներում հողեկան մխիթարութեան է կարօտում:

Երկար այսպէս խօսակցում էին Սիսականի տէր Վասակը և Զաքարիան, մինչև Մորփէոսը սկսեց կատարել իր անհրաժեշտ պահանջները: Նրանք առանձնացան իրանց համար պատրաստած օթեակներում և ընկան նրանց գիրկը: Առաւօտեան Սիսական Վասակը տւեց Զաքարիային իր հրաժեշտը և ճանապարհ ընկաւ դէպի Գարդմանաց աշխարհը:

Մի քանի օր զաղտնագողի ճանապարհորդելուց չետոյ, վերջապէս, նա հասաւ Կտրիճ իշխանի ապարանքը: Կտրիճ իշխանը նրան մեծ շքով ու պատուով ընդունեց: Ապա դաւաճանութեամբ կայեց նրան և Բուղայի բանակը ուղարկեց, ալն

ոռնենալով ստանալ նրանից պատիւներ և չենթարկւել տանջանքների, մի խօսքով, խարդախութեամբ որսալով Վասակին, նա ալն ոռնէր հաճոյանալ նրան. սակայն այդպէս չեղաւ, ինքն էլ ապադայում կրեց նրանից իր արժանի պատիժը:

Տեսնելով Վասակին, Բուղան ուրախացաւ և պատգամաւորներ ուղարկեց նրա եղբօր Աշոտի և մօր մօտ՝ պատուիրելով փութալ իր դուռը, եթէ ոչ սպառնում էր կտտամահ անել Վասակին: Մինչ պատգամաւորները ճանապարհին էին, հազարացոց զօրքերի մի մասը պաշարեց նրանց և բռնեց: Ապա նրանց հետ և շատերին կապանօք Դուին բերեցին Բուղային ներկայացնելու, որը կրկնապատկեց նրանց կապանքները և հրամայեց զզուշութեամբ բանտարկել: Դրանից չետոյ իր հետ վերցնելով բոլոր գերիներին՝ առաջ խաղաց դէպի արևելք:

IX.

«Յայսմ դառնութեան ժամանակի Ուփ-
չեցի Կաթողիկոսն Յովհաննէս ո՛չ էր 'ի
Դուին, այլ շրջէր չայլ և այլ դաւառս չայ-
ցելութիւն և՛ 'ի բաշակերութիւն տառա-
պեալ ժողովրդոց և ունէր իւր կայան հան-
գըստի 'ի Գեղարքունիսն՝ 'ի վանս Մաքե-
նոցաց, չորում և հիւանդացեալ 'ի բազում
ցաւոց սրտի իւրոյ՝ վախճանեցաւ չամի
Տեառն 854 և թաղեցաւ չայն վանս»

Զանգեան

Գեղամայ լճակի Սօթից դաւառի հարաւային
բարձրաւանդակների վրայ հպարտ փառահեղու-
թեամբ բազմած էր այդ ժամանակներում Մաքի-
նեաց՝ *) հաշակաւոր մենաստանը, որը հայոց զրեթէ
բոլոր վանքերի մէջ նախապատիւ տեղ ունէր բռ-
նած իր ասրազգեստ միանձանց խստակրօն կենցա-
ղավարութեամբ և զիտնականութեամբ:

Մեր նկարագրած ժամանակից մի դար առաջ
այստեղ ուշադրաւ էին երկու Սողոմոններ, մէկը

*) Այժմ Ղզըլ-վանք, որը կիսախարխուլ զրութեան
մէջ է:

առաջնորդ էր, իսկ միւսը՝ հայր Սողոմոնը՝ հա-
րանց հայր, իր հոգատար շանասիրութեամբ ծաղ-
կեցրեց այդ սրբավայրում ժամանակի ողուն համա-
պատասխան զիտութիւն, որը ապագայում տակաւ
առտակաւ աճեց և պատկառանքով տեղ բռնեց
մեր վանքերի շարքերում: Այս հարանց հայր Սողո-
մոն վարդապետը թողեց մեզ մեր զպրութեան և
կեկեղեցւոյ տօնականը: Այս վանքը հայ ազգի քրիս-
տոնէական և զիտական մի քանի լուսատու աստ-
ղերի է սնուցել իր ծոցում, ինչպէս Ստեփաննոս
Սիւնեցու վարժարանն է եղած, ծառայել է Վահան
Գողթնացուն իբրեւ օթեան. եղել է Մաշտոց երկ-
րորդին մարգարան և աւել է ազգին մի քանի ու-
րիշ աչքի ընկնող զիտական հովիւներ:

Մօտաւորապէս 839 թւականին պատրիկ Բազ-
րատ Բազրատունու իշխանութեան օրերում պար-
սից ազգից ոմն իշխան Բաբան անուշով, որը բնակ-
ւում էր Բաղդատում, ապստամբեց ամիրապետից
և, ժողովելով իր շուրջը բազմաթիւ զօրքեր պար-
սիկներից և ուրիշ ազգերից, սկսեց արծակել ա-
միրապետի ալ և ալ իշխանութեան տեղերի վրայ:
Որոնց ասպատակում էր, աւարի էր առնում, բազ-
մաթիւ մարդկանց զերի էր տանում և աւերում էր
վանքեր, քաղաքներ և գիւղեր: Մրա դադանու-
թիւններին զոհ զնաց և Մաքինեաց վանքը, որին
Բաբան աւերել էր, և միաժողուն ցան ու ցրիւ
էին եղած: Սակայն 851 թւականին Վասակ-Գա-
բուռը վերստին նորոգեց նրան, և կրօնաւորք ժո-
ղովեցին և տւին նրան իր նախկին կերպարանքը:

Այս միանաստանի այն լեռներում, որոնք անջրպետ են կազմում Գեղարքունեաց աշխարհի և Վայոց-Ձորի մէջ, գտնուում է մի կարկաչահոս աղբիւր, որից սկիզբն է առնում այն վտակը, որը իր արծաթանման ջրերով անրնդհատ քորում է մենաստանի կուրծքը, դրոշմում է նրա նւիրական հողերին իր սրտառուչ համբոյրները և զլխակոր անցընում է և թափւում Գեղամայ ծովակը: Այդ օր Գեղարքունեաց աշխարհին յատուկ վախկոտ արևը մերթ րնդ մերթ արտաքս էր բերում իր կարմիր երեսը սև թուղպերի տակից, ախուր աչքերով դիտում Մաքինեաց այդ վտակը, որի շուրջը խմբւել էին մի քանի մարդիկ՝ դրանք վանական ձկնորսներն էին:

— Տղայք, բաւական է դանդաղ-դանդաղ շարժւէք ջրերի մէջ, ծուկ բռնողը ձկան էլ արագաշարժութիւն պիտի ունենայ. փութացէ՛ք մի բան գոնէ բռնելու, չէ՞ որ կաթողիկոսը կարող է այժմ դարձնել և դարձեալ իր պահանջը կրկնել և ծուկն ուղել.—նկատեց ձկնորսներին մի պատկառելի վարդապետ, որը շրջում էր վտակի ափերին:

Դա վանահայրն էր, Ստեփաննոս վարդապետը, Մաշտոցի դաստիարակիչը:

— Հայր սուրբ, չը գիտենք՝ այսօր ի՞նչու մեր գործը աշողակ չի դնում. մեր բաղդիցն է այդ, թէ մեր կաթողիկոսի Բայց այս քանի՞ ժամանակ է կարծես մեր հայերիս բաղդը ամեն տեղ քնած է: Ո՛չ Ժողովուրդը բաղդ ունի, ո՛չ իշխանը և ո՛չ կաթողիկոսը: Իշխանները՝ որը ապաստանել է անա-

ռիկ ամրոցները, որը հեծում է Բուղայի կապանքներում. Ժողովուրդը մորթւում է անմոռնչ դառան նման. իսկ մեր հոգեւոր պետը տկար պառկած է,—նկատեց վեհափառի սպասաւորներից աւագագոյնը, որը եկել էր ձուկն որսալու:

— Կարէն, էլի՞ դու քո ճառերն սկսեցիր. քեզ ասում են ձուկ որսա՛. իսկ դու քո գիտցածն ես ճառում:

— Բա՛, ի՞նչ անեմ, հայր սուրբ, թերևս մի բան կարելի լինէր որսալ, եթէ արևը այսքան բարձրացած չը չինէր. չէ՞ որ միջօրէի արևը իր կիզիչ ճառագայթներով, ո՞վ գիտէ, որ տախտառոսն է փախցրել ձկներին: Մեզ պիտի կանխապէս պատւիրած լինէիր, որ մենք վաղ առաւօտեան մեր գործը գիտենայինք:

— Օրհնած, տկա՛ր մարդը ի՞նչ է հարցնում ժամ ու ժամանակ: Նա կարող է Մասիսի զլխի ծիւն պահանջել և այն էլ առանց սպասելու՝ մի րոպէի մէջ: Նա հէնց նոր աչքերը բաց արեց և ձուկ պահանջեց:

— Ճիշտ է, հայր սուրբ, որ վեհափառը այս գիշերը շատ վատացաւ, հայր Մաշտոցը պատմեց մեզ:

— Ճիշտ է. մենք յօյսներս կտրեցինք: Սակայն, ինչպէս երևում է, խեղճ մարդը գուր տեղն է տառապում: Այլևս հայոց ազգը չի կարող ունենալ Ովայեցի Յովհաննէս կաթողիկոս:

— Դժբաղդութիւն դժբաղդութեան ետևից.

ի՞նչ վատ աստղի տակ ծնւած աղբ էնք, հաշր սուրբ...

— Կարէն, դու աշխատի՛ր, գոնէ մի երկու հաւ բռնելու, իսկ ես գնամ վեհափառի մօտ. վաղուց է, որ ես դուրս եմ եկել նրա մօտից:

Վարդապետը՝ յօրանջելով մի քանի անգամ և մեղմ կերպով չրխկացնելով ձեռքի տէրոգորմիան, վերադարձաւ դէպի վանքը, որի բարձրադատ պարիսպների արեւելեան կողմի հոջակապ շէնքերից մէկում մի փայտեայ մահճակալի վրայ պառկած էր մի պատկառելի դէմքով ծերունի: Սենեակի թէ յատակը և թէ պատերը շինւած էին կոփածոյ քարերից, որոնց վրայ ճարտարապետօրէն կերտւած էին զանազան նկարներ: Պատերը պատած էին գորգերով. գորգեր էին սփռւած տեղ-տեղ և յատակի վրայ: Ծերունուն շուրջ գտնուում էին մի քանի մարդիկ, որոնք խորին դառնութեամբ լցւած չէին թարթում նրա վրայից իրանց թախծալի հայեացքը: Սյուտեղ մտաւ և Ստեփաննոս վարդապետը և, մի հարեանցօրէն հայեացք դնելով ներկայ եղողների վրայ, մօտեցաւ ծերունու մահճակալին: Ծերունին Յովհաննէս Ովայեցի Կաթողիկոսն էր, անյուստի հիւանդ: Սենեակում տիրում էր խորին լռութիւն, որը թւում էր՝ նախագուշակում էր ի՞նչ որէ մի ծանրաշունչ աղետ:

Հիւանդը դառնացանքների աշխարհումն էր, և մերթ րնդմերթ նրա խուլ կրճից լսում էին նրա հոգու անհղ վերքերի աղբխարչ տառապանքը և ծանր հառաչանքը, որոնք ընդհատում էին միայն

այն ժամանակ, երբ նա խօսում-զառանցում էր: Վերջապէս, հիւանդը բաց արեց իր կիսամեռ աչքերը, լռութեամբ դիտեց իրան շրջապատողներին և մի քանի անգամ հազիւ լսելի ձայնով մըրմընջաց...

— Սյս ովքեր են, այս ովքեր են, ոչ ոքի չեմ ճանաչում.— ապա փակեց աչքերը:

Ստեփաննոս վարդապետը փութաց պատասխանելու նրան.

— Վեհափառ տէր, այս երիտասարդը՝ Սիւնեաց իշխանն է՝ Վասակ-Գաբուռը, այս՝ Զաքարիան է Զաղեցին, մեր վանքի նախկին սաներիցն է, այս քանի հոգին էլ մեր վարժարանի ուսիցիչներն են, սրտնք բոլորն էլ ալցելութեան են եկել ձեզ:

— Սիւնեաց իշխան... խուլ ձայնով կրկնեց մի քանի անգամ հիւանդը, ապա լայն բաց անելով իր պղտոր աչքերը, լռութեամբ դիտեց նրան մի քանի վայրկեան, յետոյ խօսեց.

— Սիւնեաց տէր, տարաբաղդ ազգիդ կաթողիկոսը մեռնում է, իշխանները գերի են վարւում Սրաբիայի անապատները, երկիրը ծփում է իր դաւաճների արեան մէջ, մեր արիւնհարբու գոռ թըշնամին չէ դադարում սուլարացնելուց իր զօրքերի թիւը նորանոր գազանութիւններ առաջ բերելու մեր սեւուոր երկրում: Ես էի աստանդական դաւազանը ձեռքս առած՝ մխիթարում և սփոփում այս տագնապալի բոպէներում մեր բաղձատանջ զա-

ւակներին, սակայն ես էլ ուժասպառ ընկալ մահւան ձիրանները: Հայաստանի սգաշղարշը կատարեալ է աշխարհ. թող ողբա՛ նա իր զաւակների կոբուսար: Թշնամու ամբարտաւան ձեռքը խաւառ խորտակում է մեր տարաբաղդ հայրենիքը... սակայն ո՛չ տակաւին չէ մեռած Հայաստանի Աստուածը. այս խարխուլ կրծքիս խորքերից մի ինչոր ծայն շնչում է ինձ թէ՛ այս երկարատե արիւնալի տաղնապններին յաջորդելու է մի հմայիչ առաւօտ. սակայն ե՛րբ, այդ անկարող է երեւակայել հողիս: Միայն տուր իմ տարաբաղդ զաւակներին իմ վերջին պատէրբ, հաղորդի՛ր մեր դժբաղդ իշխաններին իմ վերջին կտակը՝ օգնութեան ձեռք մեկնելու Բաղրատունեաց տէրերին, որոնց մէջ կայ մէկը, որի խոհուն սիրտը և խելացի աշխարհահայեացքը արդիւնաւէտ և բարելի խոստումներ են կեդրոնացնում իրանց մէջ: Դա Աշոտն է՝ սպարապետի որդին. հաղորդի՛ր նրան, որ մեռնում եմ, օրհնելով նրան: Նրա դժբաղդ հայրը ակամայ ընկաւ Բուդայի ճանկերը և գործիք դարձաւ նրա խոստարտութիւններին. հաղորդի՛ր նրան, որ մահւան տաղնապնների միջից, յանուն պաշտպանութեան մեր բաղձափաստակազգի, չորգորներ եմ կարդում՝ խելացի հեռաւետութեամբ ըմբռնել հապարացոց քաղաքականութեան նպատակը և ըստ աշնմ վարել մեր հայրենեաց գործերը...:

— Վեհափառ տէր, ես աներկբայ եմ, նա չի դաւանանի իր սրտին:

— Եւ թող Հայաստանի Աստուածը օրհնէ նրա սիրտն ու հողին: Իշխան, կրկնում եմ, երբ մեռնեմ փութացէք սուբհանդակ առաքելու սպարապետին, որը՝ թէեւ ընկած է Բուդայի արիւնալի ճանկերը, սակայն չէ դադարում լռիկ խոկալ իր երկրի զրութիւնը և անկեղծ հայրենասէրի նման ողբալ նրա վիշտ ու տուժապանքը: Նրա ալեւոր վարսերը շատ փոթորիկներ են տեսել. նա միայն արդի պարագաներում ընդունակ է հայրապետական դահին արժանաւոր յաջորդ տալու:

— Վեհափառ տէր, ապարդիւն է ձեր յուսահատութիւնը՝ ձեզ ոչինչ չէ կարող պատահել, դուք ազատ խօսում էք, կշռում և գատում: Այս խառնաշփոթութիւնների ժամանակը Աստուած կը խնայէ մեր տարաբաղդ ազգին և չի զրկի նրան իր միակ մխիթարութիւնից, որը նա գտնում է ձեր մէջ: Դեղարքունեաց աշխարհի առողջ կլիման կը փրկէ ձեր կեանքը, — հանդարտ ծայնով նկատեց Զաքարիա Զազեցին:

— Զաքարիա, իզուր յոյսերն են դրանք. հողիս արդէն վերջին հրաժեշտն է տալիս աշխարհի փառք ու պերճանքին և նրա հրապուրիչ վայելքներին: Այդ ես զգում եմ: Ես զգում եմ ամեն բան: Ո՛հ, ռթբան երջանիկ կը լինէր մեր թշառ ազգը, երբ դուք նրա հողւոր տէրերի սքեմի մէջ լինէիք: Այն ժամանակ բաղձատանջ ոսկորներս ցանկալի հանգիստ կ'առնէին գերեզմանիս մէջ: Այ՛ն, գու հեռու ես մեր հողւորականների սքեմից. իսկ Մաշտոցը՝ տակաւին չահել է և անփորձ: Ո՞վ է արդեօք բարձր-

րանայու մ. Զուսառուրի դահր, որին ներկայ հանգա-
մանքներում երկար թափուր թողնել վնասակար է
և աննպատակ:

— Հայոց սպարապետի աչալուրջ ոգին, վե-
հափառ տէր, կը գտնէ և դրա համար ցանկալի
սպեղանի. նրան յայտնի է հայրենեաց արդի թախ-
ծալի վիճակը, նա զիտէ նրա վերքերի խորութիւ-
նը և քստ աչնձ կը սփռուի մեր արամադին խոցե-
րը: Եթէ արտաքին թշնամին թողնէր նրան ազատ
շնչելու, նա վաղուց 'ի վեր թեթեռութիւն տւած
կը լինէր Հայաստանի բազմազան կարիքներին: Սա-
կաչն ամեն անգամ, երբ մեր հօրիզոնի վրայ երե-
ւում է մի լուսատու աստղ, անակնկալ դիպւածով
որտեղից որէ, աշխարհի որ խուլ ու մութ անկիւ-
ներից ծնւում է մի գիշատիչ ոյժ, մի կործանիչ
խոչընդոտ, որը սփռում է իր քայքայիչ թեւերը
նրա առաջ և կտրում է նրա ուղին, յաճախ և
չախշախում է նրա գոյութիւնը: Այդպէս էր և այս
նւազ, — վրաբերեց Զաքարիա Զազեցին:

— Այո՛, այդ յարատե անէծք է փաթաթւած
մեր տաքաբազդ ազգի պարանոցին, և քանի դար
է, որ միւսնոցն խոցերով տնջում է նրա բազմափաս-
տակ և չարատանջ մարմինը, և թերեւս պիտի տնջէ,
նկատեց Սիւնեաց իշխանը:

Հիւանդը սկսեց ծանրագին խոխուալ և սրտա-
մաշ հառաչանքներ արձակել, որը կրկնապատկւում
էր իւրաքանչիւր անգամ, երբ նա գալարւում էր
և ջղաձգական շարժումներ գործում իր անկողնում:

Զաքարիա Զազեցին փութաց թաշկինակը

թրջել ջրի մէջ և շփել նրա մաշւած երեսը: Հի-
ւանդը բաց արեց իր աչքերը և հազիւ-հազիւ կա-
րուցաւ հրաժեշտի մոմունջներ շնչալ իր շրջա-
պատողներին և վերստին փակել նրանց:

Շրջապատողները, իրանց արտասւթոր աչ-
քերը սրբելով, գուրս եկան նրա մօտից անհրա-
ժեշտ կարգադրութիւններ անելու թէ՛ նրա թաղ-
ման և թէ՛ հայոց աւագանուն տեղեկութիւններ
տալու մասին, որովհետեւ երկրի մէջ տիրում էր
կատարեալ խռովութիւն, ուստի և անկարելի էր
նրա մարմինը փոխադրել հայոց հայրապետների գե-
րեզմանոցը, որը այդ ժամանակ գտնւում էր Գու-
ինում: Եւ այսպէս, երկրի աղիոյորմ աղետների
վրայ աւելացաւ և նրա կաթողիկոսի մահը:

X.

Սնցաւ մի քունի շաբաթ:

Գիշերւայ խաւար քանի գնում՝ սեանում էր
և աննշմարելի դարձնում Զազ գիւղի շրջակայքը:
Ոչ մի ձայն-ձայտուն չէր լսւում. ամեն տեղ թա-
գաւորում էր ծանրատաղտուկ լռութիւնը, որը
մերթ րնդմերթ ընդհատւում էր զազանային աղի-
ոցորմ ոռնոցներով, որոնք աւելի քան դարհուրելի
էին դարձնում գիշերւայ տազնապալի գոյութիւնը:
Զազ գիւղը ամբողջովին թաղւելով խաւարի գրկում՝
ասեւ ընդմիշտ մեռել էր՝ մի թույլ շնչիւն անգամ
չը կար նրա նեղ, խորդ ու բորդ փողոցներում. չէին

հաջում և շներր, որք աւելի քան սրտամաշ էր
գարծնում խաւարի խուճապանքը: Երկինքն էլ
վաղուց սև առել և սուգ էր մտել. սև-սև թուղ-
պերը մի քանի օր էր, ինչ անողորմ կերպով սքո-
ղել էին նրա երեսը: Խաւարի զփոխալին սար-
սափր առաւելեա խիստ կերպարանք էր ստա-
նում, երբ հեռու հօրիզոնում հուժկու թափով
գլորւում էր ամբողջ մթնոլորտը, արծակելով այս
ու այն կողմ վախկոտ կայծակների սիւներ: Ամ-
պերի որոտը զարհուրելի էր զիշերւայ այդ ժա-
մին, որը նման էր յուսահատ սղորի գառնազին
տնքոցներին և չարագուշակ ծանր-ծանր հառաչանք-
ներին: Անծրե չէր տեղում, այլ նրա փոխանակ իւ-
րաքանչիւր որոտումից յետոյ, շրւում էր Կստա
գաւառին յատուկ բարակ դեփիւիւր, որը թուում
էր, քնքոյշ սիրահարի նման շոյում էր իր ճանա-
պարհին պատահող առարկանների երեսը և անց-
նում, դնում՝ հե՛ռու, շատ հե՛ռու, գէպի Գեղա-
մայ ծովակը՝ զարթեցնելու նրան զիշերւայ խեղ-
զող մրափից: Իւրաքանչիւր անգամ, երբ նազելի
հոսանքով շրւում էր այդ քամին, ծառերի տերեւա-
խիտ սաղարթները ողբազին մրմունջներ էին ար-
ծակում իրանց մեղմ սօսափիւնով, որը ահ ու սար-
սափ էր տարածում իր շուրջը, իսկ ծովակի մա-
կերևոյթը հանգարտ շօրօրներով տարուբերում էր
և այիքներ առաջ բերում. որոնք ներգաշնակ մեղե-
դիով շրմփում էին իրանց ափերին և վաճ-վաճ
կրկնում: Գիշերւայ այդ տազնուպալի ժամին Զազ

զիւղի գերեզմանոցի կողմից—ստէպ-ստէպ լսւում
էին հոնգուր-հոնգուր լացի հառաչանքներ, ասես զիշե-
րալին ողիներ լինէին, որոնք եկել էին այգաեղ ողբա-
լու իրանց սիրելիների մահը: Սակայն զիշերալին ողի-
ներ չը կալին: Կար միայն մի հատիկ մարդ, որի
դունաթափ և մոպլւած երեսը, եթէ կարելի լի-
նէր նշմարել այդ մթութեան մէջ, անտարակոյս
կերևար, որ նա գտնւում է հոգեկան անմարելի
տանջանքների մէջ, որը աւելի քան խռովւած և
ալլալւած կերպարանք էր տալիս նրա գէճքին:
Նա ծնկաչօք ընկել էր մի անշուք շիրիմի վրայ,
երկու հզօր բազուկներով զրկել էր նրա ար-
ձանաքարը և աղիողորմ արցունքներ էր թափում
նրա կոշտ երեսի վրայ. ապա մերթ-մերթ նրա խուլ
հեծկոտանքի հետ շարժւում էին նրա շրթունքնե-
րը, և հաղիւ լսելի ծայնով նա խօսում էր ինքն
իրան և դարձեալ սգում ու սգում: Նա այնքան էր
խորասուզւել այն հոգեկան տանջանքների մէջ, որ
մոռացութեան էր տւել իր շրջակայքը: Այգալէս
են մշտատե անկեղծ հողիները, որոնք միայն իրանց
բուռն էութեամբ նւիրւում են իրանց այս ու այն
փայփայած զգացմունքներին, որոնց համար և չա-
ճախ չեն խնայում իրանց կեանքը: Նրանց սրտերի,
նրանց զգացմունքների համար անշրպեաներ չըկան,
նրանց համար գոյութիւն ունեն միայն երկու ծալ-
րեր՝ սկիզբ և վախճան, մահ կամ կեանք, հասնել
իրանց տենջանքներին, կամ մեռնել նրանց համար:
Յորդահոս արցունքներից յետոյ, վերջապէս,
սւեյ նրա խուլ հեծեծանքը.

— Խօսի՛ր, խօսի՛ր, իմ հրեշտակ, իմ գողտր-
րիկ Սանդուխտ, քո աննման սէրը ինձ դէպի
փառքի բարձունքներն է տանում: Ես տակաւին չի-
շում եմ կեանքիս առաւօտը. երբ ես թոթովախօս
մանուկ էի և մանկական զարնալի խաղերով օր
ու ժամերս քեզ հեա էի մթնացնում: Այդ մանկա-
կան անմեղ խաղերի ընթացքում, ո՛հ, զի՛տես, քո
ինձ տւած աննշմարելի կաջժր ասպագալում, երբ
ես ռանակոխ արեցի պատանեկութեան սեռմը, ո՛ր-
քան կիզիչ բոցերով բորբոքւեց իմ վիրաւոր սրը-
տում. ո՛հ, զի՛տես, կեանքի այդ մանկական հմալիչ
առաւօտին ո՛րպիսի տաքնապալի միջօր յաջորդեց:
Այդ ժամանակ անհետ կորան մեր մանկական խրմ-
բովին խաղերը, երբ դու ալլես յաճախակի չէիր
երևում իմ աչքիս: Քարասիրտ մարդկանց հաստա-
տած երկու չափահաս սեռի օրէնքը մտաւ իր իրա-
ւունքների մէջ, և մեր իրար հետ տեսնելը ան-
վաչել համարւեց: Ես ընկալ մեկամաղձոտ երերում-
ների գիրկը, ես խուլ հեծում էի, սակայն ո՞վ էր
լսողը: Թախծալի էր, թախծալի իմ զրուծիւնը:
Ես կարծում էի, թէ կարող եմ փոքր ինչ ուրա-
խութիւն ձեռք բերել ասպագալում. բայց իզուր...
օր քստօր է բարդւեց, խորացաւ իմ վիշտը, իմ ներ-
քին կոիւր և անմարելի կրակը: Անբաղդութիւնը
բաց արեց իր ահարկու բերանը և կլանեց իմ սիրտն
ու հողին: Եղբրական հետեանքներ էին սպասւում,
եթէ մի անտեսանելի ձեռք չը կարկառէր իր ա-
հեղ բազուկները և չը փրկէր ինձ, որից յետոյ, ես
ձռ եցի զրքի և մեկանի մէջ գտնել ինձ սփոփանք,

զրքի և մեկանի մէջ փնդուել ինձ մխիթարութիւն:
Եւ ես նւիրեցի ինձ զբաղիտութեան: Այդտեղ քո
նւիրական սէրը ինձ ոչժ և կարողութիւն էր տա-
լիս, այդտեղ քո լուսատիպ և չքնաղ դէմքը ան-
սասան յոյս ու հաւատ էր ներշնչում ինձ, այդ-
տեղ քո հրեշտականման երեսը, քո խարտեաշ աչե-
րը, քո հոլանի բազուկները, քո երկարաւուն և
ծփան սև ու մութ վարսերը թե ու թիկունք էին
տալիս ինձ: Եւ ես անվստակելի կարողութեամբ
առաջ էի գնում գիտութեան ուղիկանոսի մէջ և
խրոխտաղին անվեհերութեամբ նայում էի նրա ան-
դունդների, նրա խորխորատների անծայր յատակը,
ուր ո՛չ մի մթին ցնորք, ո՛չ մի յուսահատ քա-
մի չէին շփոթեցնում ինձ: Այդտեղ ամեն ինչ
ինձ ծաղկափթիթ գարնան բուրմունքների էր նման-
ւում, ուր ես շնչում էի և չէի յազննում: Սակայն
այդտեղ էլ էիր և դու, իմ աննման Սանդուխտ,
այդտեղ էին և քո ինձ տւած խոցերը իրանց ան-
մարելի կրակով, այդտեղ էին և քո ինձ տւած
վշտերը, և այդ վշտերը, այդ անմոռանալի կրակը.
այդ խոր խոցերը ամենուրեք հետեւում էին ինձ և
թերեւս զերեզման իջնեն ինձ հետ: Մարդիկ իրանց
սրտի և հոգու ամեն վէրքերը իրանց հետ գերեզ-
ման են տանում, կը տանեմ և ես, իմ չք-
նաղ Սանդուխտ... Վերջին բառերը արտասանելիս
ժալթքեց ամպերի որոտագին գոռոցը և ընդհատեց
նրա ձայնը, որից յետոյ կայծակը մի առանձնակի
շողերով լուսաւորեց նրա խռոված դէմքը, որը
արտայայտում էր նրա յուզւած սրտի խորին ալե-

կոծութիւնը և հոգեւորական վրդովմունքը, որոնք չէին կարող կարեկցութիւն առաջ չը բերել նոյնիսկ այն դիւանային հոգիների մէջ, որոնց խորշերում մեռած էն մարդկային ամեն զգացմունքները: Ողբացողը ամենաթույլ ուշադրութիւն անդամ չը դարձրեց կայծակի փայլատակումների վրայ և վերստին շարունակեց իր ընդհատուած խօսքերը:— Իմ վաղամեռիկ Սանդուխտ, քո նւիրական սէրը կայծակի նման շանթեց իմ սիրտն ու հոգին, որոնց մէջ միանգամայն փշրեցան, մեռան այն բոլոր երանական յոյսերս և փայփայած երազներս, աւելի բազմաքնքերով տենչանքներս, երբ դու ընդմիշտ անշատեցար ինձանից. սակայն դէպի ուր... դէպի այս լուռ գերեզմանը, որի գոյութիւնն է այն օրէանից մնացել իմ միակ սփոփանքը և մխիթարութիւնը: Այդ միակ լուռ վկան է մնացել այն երանելի ժամանակներից, որի վրայ յաճախ հանգչում է իմ երեւող, իմ խորատակող նաւակը. այդ է այն միակ կայանը, ուր ես հանգչում եմ դժբաղդութեանս և յուսահատութեանս վայրկեանում: Այս միակ կայանն է, որը Յիսուսի խաչի նման մոռացնել է տալիս ինձ իմ մշտօրեայ տառապանքները և լցնում իմ սիրտը ապագայի երանութեամբ: Զգում է, տեսնում է իմ հոգին, որ վերստին կը տեսնենք մենք, և այդ բոլորը խաբուսիկ յոյսեր չեն, որոնք իրանց հմայիչ փայլերով հրապուրում են ինձ, այլ բոլորն հոգու խորին համոզմունք... Վերջին խօսքերի միջոցին նա ձեռքերը տարածեց և զրկեց գերեզմանաքարը, և զիշերւայ այդ

մեռելային լուռութիւնը ընդհատեց նրա սրտագին համբոյրների շրմփոցներով, որոնցից չեւոյ, դարձեալ շարունակեց խօսել ինքն իրան.— Լսի՛ր, լսի՛ր, իմ քաղցրաբարոյ Սանդուխտ, ընդունի՛ր տառապեալ տանջողիս աղաչանքը. մի՛ թ'դ ինձ, մի՛ զրկի՛ր ինձ քո ցանկալի տեսութիւնից. մի՛ արատաւորի՛ր մեր նւիրական անցեալը քո այդ անտարբերութեամբ՝ լսում եմ, Շիրակաւանում *) ժողովներ են լինում, և տարաբաղդ ազգիս ընդհանուր կոչը կանչում է ինձ դէպի ս. Լուսաւորչի անարատ դահլ: Օգնի՛ր ինձ, հեռու մնալ այդ կոչից. ես անարժան եմ այդ նւիրական դահլին. ես անարժան եմ ս. Գրիգորի յաջորդների ցանկի մէջ մտնելու: Տակաւին ուշ չէ. տակաւին քո հրեշտականման հոգին կարող է օգնել ինձ իր անսրտա, իր անկեղծ աղօթքներով ու վանել ժողովի անդամների մտքից իմ անարժան անունը: Աղատութիւն շնորհի՛ր ինձ, անբաղդ տանջողիս. սրբի՛ր նրա յորդահոս արցունքները: Թող չը կայանայ այդ ժողովը յօգուտ ինձ, որը ներքին կուռի մրրկածով փոթորիկներ է լի ալէկոծութեամբ առաջ բերել իմ մէջ սկսած այն օրից, երբ ես լսեցի նրա մասին: Թող չը լինի իմ մէջ այդ կուռը, որը տանջանքների պատճառ է դարձել ինձ: Թող մնամ ես իմ նախկին անշուք կացութեան մէջ և վայելեմ քո տւած ինձ համար ախքան քաղցր վիշտ ու տառապանքը, և իմ հոգիս խաղաղ կը լինի...

*) Բաշ-Շօրագեալ

Առատ արցունքների տարափը դարձեալ խեղ-
դեց նրա ծայնը, և նա մի քանի րոպէ մնաց ան-
շարժ ու լուռ:

Գիշերուայ այդ տագնապալի ժամին Շիրակա-
ւանից դէպի Զափ տանող ճանապարհի վրայ թանձր
խաւարի մէջ հաղիւ-հաղ նշմարուում էր մի ձիա-
ւոր, որը խորին զգուշութեամբ ընթանում էր դէ-
պի Զափ դիւղը: Դա սուրհանդակ էր:

Նրա յանդուգն նժուգը դարձանալի փորձուած
քայլերով ասես նախատեսնում էր խորդ ու բորդ
ճանապարհի անթիւ ու անհամար խռռչները և
վազրի ճարպիկութեամբ խոյս էր տալիս նրանցից
ու ահաւոր թռիչքներ գործում: Նրա տէրը գիտէր
իր նժուգի խելացի բնաւորութիւնը և գիշերուայ
այդ սոսկումով լի ժամին իրան աւելի քան հան-
գիստ էր զգում նրա վրայ: Նա անցել էր այն
դժուարին վայրերը, որոնց իւրաքանչիւր քար ու
թփի տակին գտնուում էին դաւաճակալների սոււար
խմբեր, որոնք՝ ճանաչելով թէ՛ ում հետ գործ ու-
նեն, թողել էին նրան հանգիստ շարունակելու իր
ճանապարհը: Եւ այսպէս, նրա գեղեցիկ նժուգը՝
թափահարելով իր հարուստ բաշը՝ սլանում էր
դէպի Զափ դիւղը: Վերջապէս, նա հասաւ այդ
դիւղը և կանգնեց մի հարուստ տան դռան ու
թրխկացրեց իր ձեռքի մտրակով նրա հաստ տախ-
տակներին մի քանի անգամ: Մի քանի րոպէից չե-
տոյ, նետից բաց արեցին դուռը և ընդունեցին եկ-
ւորին: Տեղաւորեցնելով իր նժուգին և տալով նրան

կերակրի առատ պաշար, նա դուրս եկաւ այդ տա-
նից և զգուշութեամբ առաջ ընթացաւ դէպի գիւ-
ղի գերեզմանոցը և ուղիղ այն ծանօթ ողբացողի
կողմը գնաց: Ամպերի հուժկու որոտը և կայծակի
ազօտ լոյսը ուշքի բերին յուսահատ հեծողին, և
նա իր զլուխը վեր բարձրացրեց և տեսաւ իրանից
ոչ հեռու մեզ ծանօթ եկւոր սուրհանդակին:

— Ո՞վ ես դու. — խռոված ձայնով հարցրեց
նրան ծնկաչօք ողբացողը:

— Ես եմ, տէր իմ.

— Կարէն, այդ սրտեղից այս ժամին և ին-
չու այստեղ ինձ մօտ:

— Շիրակաւանից եմ գալիս. Սիւնեաց իշխանը
և Ստեփաննոս հաչր սուրբը առաքեցին ինձ, ինչ-
պէս գիտէր, սպարապետի մօտ հաղորդելու նրան
կաթողիկոսի մահը, որտեղից այժմ գալիս եմ դէպի
ձեզ առանձին գրութեամբ: Եղայ ձեր տանը: Ինձ
ասացին, որ դուք այս կողմերն էք եկել, և ես ա-
ճապարեցի ձեզ գտնելու:

— Ի՞նչ ունի սպարապետը ինձ հաղորդելու:

— Տէր իմ, Շիրակաւանում իմ գնալուց չե-
տոյ, իսկոյն և եթ սպարապետը ժողով դումարեց,
և այդ ժողովը ձեզ միաժայն յաջորդ ընտրեց ս. Լու-
սաւորչի գահին: Ահա այն ծրարը, որը պիտի ձեզ
յանձնեմ: Սպարապետը փութաց դումարելու այդ
ժողովը, որովհետեւ անյետաձգելի կոչով կանչւած էր
հազարացոյ բանակը: Բուզան կանչել էր նրան:

— Եւ այդպէս, իղուր չէր երերում իմ
սիրտը:

Խօսողը մեզ ծանօթ Զաքարիան էր, որին մենք տեսանք Մաքինեաց վանքում:

— Այսուհետև, Կարէն, դու ինձ հետ կը լինիս միշտ: Ինչպէս ծառայել ես իմ նախորդին, ժառանգիր այնպէս և ինձ, — նկատեց նրան Զաքարիան: Կարէնը լուռ մնաց:

— Կարէն, երբ է մեկնելու սպարապետը:

— Զր գիտեմ, տէր իմ:

— Ինձ անհրաժեշտ է նրան տեսնել:

— Ես այդ կը հաղորդեմ նրան, եթէ իմ տէրը կը հրամայէ:

XI.

Առաւօտ էր:

Շիրակաւանում Բագրատունեաց ապարանքներում տիրում էր մի արտասովոր իրարանցում: Բոլորի գէմքերի վրայ նշմարւում էր մի թախծալի շփոթութիւն: Վաղ առաւօտից սկսած ժողովրդի խառնիճազանն բազմութիւնը շրջապատել էր իր տէրերի այդ պալատները և բոլո՞ն հետաքրքրութեամբ լցած՝ սպասում էր թէ ի՞նչ է լինելու: Նրանց հետաքրքրութիւնը շարժել էր հաջոց նորընտիր կաթողիկոսը՝ Զաքարիա Զազեցին, որը զեռ երեկ էր ժամանել այդտեղ և որը քահանայական կարգ մտած չը լինելով մի օրւայ մէջ ձեռնադրւած էր սարկաւազ, քահանայ, եպիսկոպոս և կաթողիկոս: Այդտեղ էր և հաջոց սպարապետը: Այդտեղ էր և հաջոց աւագանին:

Ժողովրդի բազմութիւնը ակնապիշ եղած դէպի պալատների շքեղազարդ շէնքը, մերթ-մերթ իրան յատուկ շատախօսութեամբ շօշափում էր այս ու այն հարցերը:

— Գիտես, Յուսիկ, ի՞նչու է կաթողիկոսը եկել սպարապետի մօտ:

— Ես երեկ եմ մուտք դորժել մեր քաղաքաւանը՝ Սնի էի գնացել՝ տկար քրոջս այցելելու և ուշ վերադարձայ: Ո՛չ մի տեղեկութիւն չունեմ այդ մասին: Իսկ դու, Խաչիկ, երևի մի բան գիտես այդ մասին:

Այսպէս խօսում էին երկու տարիքաւոր գեղջուկներ:

— Ինչպէս չէ, ես լսել եմ, որ նա եկել է մեր սպարապետին թագաւոր օժելու:

— Է՛հ, Խաչիկ, դժւարին է այդ. ես չեմ հաւատում, սպարապետը ծեր է, եթէ նրա որդի, մեր սիրելի իշխանին՝ Աշոտին, օժելու լինէին, զեռ կարելի էր մի փոքր հաւատ ընծայել:

— Ո՛չ, Յուսիկ, սպարապետը այնպէս է հաճոյացել հազարացոց, որ այդ դժւարին չէ:

— Խաչիկ, այդ ճիշտ է, որ մեր փորձած սպարապետը աւելի քան շահել է Բուղայի սիրտը: Սակայն չը պէտք է մոռանալ, որ նա իր տարաբաղդ երկրի փրկութեան համար է այդ անում: Նրա յարաբերութիւնները անկեղծ չեն Բուղայի հետ: Բագրատունեաց քաղաքագէտ ողին գիտէ, թէ ի՞նչ է անում: Բայց, ասում են, որ այդ սատա-

նաչի ծնունդը՝ Բուդան, ամեն բան հասկանում է և զիտմամբ լուռ է:

— Շուտով ամեն բան կը պարզւի. թէ Բուդան զիտէ արդեօք, որ մեր սպարապետը օրպիսի խելացի քաղաքականութեան է հետեւել և հետեւում է: Ես հաստատ զիտեմ, որ Բուդան նրան կանչել է Բաղդատ տանելու ամիրապետին ներկայացնելու և խնդրելու, որ նա վարձատրէ մեր սպարապետին նրա կատարած ծառայութիւնների համար: Այն ժամանակ որոշակի կարելի կը լինի ասել, թէ որքան միամիտ է եղել Բուդան,—մէջ մտաւ. մի ուրիշ զեղջուկ, որը կանգնած էր Խաչիկի և Յուսիկի մօտ:

— Միթէ՞ սպարապետը զնալու է,—հարցրեցին նրան միաբերան Յուսիկը և Խաչիկը:

— Ինչպէս չէ. նա եկել է վերջին հրաժեշտ և պատուէրներ տալու իր որդի Աշոտին և նրա ընտանեացի: Սրան նոյնպէս շտապել է այցելելու և մեր կաթողիկոսը:

Այն ժամանակ, երբ զրսում տեղի ունէր այդ խօսակցութիւնը՝ ներսում, Բաղրատունեաց սպարանքներում, շքեղ զահաւորակների վրայ բազմած էին հայոց սպարապետը և Զաքարիա Զագեցին: Նրանք լուռ էին, նրանց զեմքերի վրայ նրկարւած էր մի տեսակ թախծալի գգոցութիւն: Ծերունի սպարապետը սարսափելի տեսք ունէր և խոժոռւած էր և անզաղար շփում էր իր բորբոքւած ձակատը: Սակաւ խռովեալ ալէկոծութեան

մէջ չէր և Զագեցի կաթողիկոսը: Ներքին տրտմութիւնը և ծանրագին վրդովմունքը ասես պապանծացրել էր նրանց լեզուները: Երկու տհեղ զէնքերի՝ խաչի և սրի՝ պատկանելի ներկայացուցիչները գտնուում էին հողեկան մի տեսակ ալէկոծութեան և յուզմունքի մէջ և լուռութեամբ մաքառում էին նպաստեցուցիչ մի էլք գտնելու:

Վերջապէս, առաջինը խօսեց սպարապետը:

— Վհափառ տէր,—ասաց նա փոքր ինչ մեղծ ձայնով, որը արտայատում էր մաղձ և դառնութիւն,—դուք պնդում էք, որ ես չը լսեմ Բուդաչի կոչին և չը դնամ նրա հետ Բաղդատ: Ինչպէս չը դնամ՝ ձիւն է եկել, որ ոտքերս մրսեն՝ ակամայից ընկել եմ նրա լարած որոգայթների մէջ, որ այժմ կրեմ նրա հետեւանքները. Դուք, անտարակոյս, մի ինչ որ երկիւղածութեան մէջ էք: Այլապէս ինչ կարող է լինել:

Զագեցին սթափւեց և խորին դառնութեամբ լցւած՝ դարձրեց իր ալլալւած հայեացքը դէպի սպարապետը:

— Տէր սպարապետ, ես տարակոյս ունեմ, որ դուք գնաք Բաղդատ և վերստին չը վերադառնաք ձեր դժբաղդ հայրենիք. ես տարակոյս ունեմ, որ ձեզ ամիրապետի արքունիքում փոխանակ արժանափայլ փառք ու պատւի՝ սպասում է բանտ և արքսորանք, որոնց ահարկու ծանրութիւնների տակ թերեւս անկարող լինի ձեր զառամեալ հողին դիմանալու: Այո, ձիւն է եկել, որ ձեր ոտքերը մրսեն:

և կամ ընկել էք, պիտի քաշէք. բայց չէ՞ որ զուրկարող էք պատշաճաւոր կերպով ապահովել՝ ձեր ոտքերը եկող ծիւնից պաշտպանելու համար: Չէ՞ որ դուք կարող էք մի խորամանկութիւն գործ դնել և չը հետեւել նրա կոչին: Ով դիտէ, ծեր մեկնելուց յետոյ, ինչ ծանր փոթորիկներ բարձրանան մեր դժբաղդ հողի վրայ, չէ՞ որ հօրիզօնը ամենուրեք մօռլլւած է: Ես քաջ գիտեմ հազարացոց նենգամիտ վարմունքի վայրագութիւնը:

— Վեհափառ տէր, կեանքիս ամեն մի նգնաժամին, կեանքիս ամեն մի սոսկալի օրհասին, երբ եղել են նրանց մէջ կասկածանքի ամենաթույլ նշույներ, ես իւրաքանչիւր անգամ լսել եմ իմ սրտիս ծայնին և հետեւել եմ նրա կոչին: Այժմ էլ նրա իւրաքանչիւր բաբախմունքը լի խոստումներ է շնչում ինձ, որ ես կ'ունենամ հոգու կորով և արիութիւն՝ չարատաւորելու մեր նախնեաց անբիծ անունը: Իմ չը դնալով թերեւս նա, ինչպէս արել է ամեն անգ, թափէ իր զարոյթի թոյնը իմ վերան երկրի վրայ: Այս սպիտակ վարսերիս ամեն մի հատը մի-մի ծրրկածուփ փոթորիկի մէջ է սպիտակել. ես անտարակոյս եմ, որ սխալւել, փորձութիւնների մէջ հեղձւել՝ անկարող եմ: Բազրատունեաց տէրերի տոկունութիւնը, խստասրտութիւնը և անշահատէր ոգին վաղուց ծանօթ է հազարացոց արքունիքին: Ծանօթ եմ և ես նրան:

Ձագեցու խռովւած դէմքը փոքր ինչ զւարթացաւ և նա նկատեց.

— Թող մեր հայրենի Աստուածը պաշտպան հանդիսանայ ձեզ, տէր սպարապետ:

— Եւ այսպէս, վեհափառ տէր, ժամ է ինձ մեկնելու, ես յանձնում եմ ինձ մեր աղօթքին:

— Օրհնում եմ ձեզ մեր սրբազան հայրերի ներական անուններով: Օրհնում եմ ձեզ, Հայաստանի պաշտպան, այս փրկարար խաչով և հայրենիքի ամեն հինաւուրց սրբութիւններով: Թող նրանց հրաշապանձ զօրութիւնը ոչ ժ և կարողութիւն ներշնչէ ձեր երակներում ձեր փորձութեան բոլորներին: Թող նրանց վաղեմի հրաշագործ անունը բորբոքէ ձեր սրտում սէր դէպի հայրենիքի իւրաքանչիւր քար ու թուփը և թե ու թիկունք տալ ձեզ՝ տանելու փորձութեան յաղթանակը. թող հայրենիքի ներական սէրը ամեն ժամ, ամեն բոլոր անշատ կապերով հետեւէ ձեզ և իր պաշտպան թեւերով փրկէ ձեզ ամեն մի պատուհասից, ամեն մի փոթորիկից:

Տխուր և արտասուալի աչքերով օրհնում էր կաթողիկոսը, որպէս մի պարակերացած և ոգևորւած թախծութիւն, որի զեղեցիկ դէմքը ստեպստեպ զունաթափւում էր: Յուսահատութիւնը և երկիւղը փոփոխալի ստրսեցնում էին նրան:

— Սրտի անհուն դառնութեամբ, տէր սպարապետ, ես ցաւում եմ, որ օրհնում եմ ձեզ ոչ դէպի հայրենի երկրի փրկարար պատերազմը դնալիս, այլ թերեւս դէպի դառն աղետալի աքսորանք...

— Ուր էլ որ լինեմ, վեհափառ տէր, — ընդհատեց նրա խօսքերը սպարապետը, որի բորբոքւած

դեղեցիկ աչքերը լի դոհունակութեան արցունքներով լցւած՝ բռնն քաշութեան հետ միացնում էին և հոգեկան աղնիւ յատկութիւններ, — ուխտում եմ չը խախտել հայրենիքիս ինձ տւած վաղեմի աւանդը և հաւատարիմ մնալ նրա հին օրերի սրբութիւններին. ուխտում եմ հայրենիքիս սրբազան աւանդներով, խաչ ու աւետարանով, անսասան շատագովութեամբ ոչ մի վաշրկեան չը շեղել բարոյական այն վեհ ճանապարհից, որի վրայ դաստիարակել են ինձ իմ նախնիքները իրանց նւիրական խաչ ու աւետարանով: Ուխտում եմ հայրենիքիս արիւնյաներէ քար ու թփով, դար ու դաշտով միշտ կենդանի պահել նրանց անմահ յիշատակները հոգոյս խորքերում և կեանքիս դառն բուրբուխում նրանցով սնել, նրանցով սփռփել իմ ողբալի օրերը: Ուխտում եմ հայրենիքիս կիսակործան տաճարներով, յարատե անմոռաց պահել նրանց սրբազան սեղաններից աւանդած վսեմ պատւերները և նրանց քայքայողունէ մեղիդիներով ամօքել իմ դառն վիշտը և տառապանքը: Ուխտում եմ հայրենիքիս շատագովների անմահ անուններով, չը սարսել թշնամու մերկացրած սրից և նրանց առաջ խոստովանել Սատուած Որդու սրբազան օրէնքները: Ուխտում եմ հայրենիքիս արեւ-լուսինով, աստեղ-աստղունքով, երկինք գետինով չուրանալ այն սէրը, որը աւել են ինձ նրանք իրանց թւերի տակ:

Ձաղեցի կաթուղիկոսը լուծեամբ թափում էր արտասուքներ: Նա դիտէր, նրա իմաստնադոյն հոգին ասես վկայում էր, որ նա վերջին անգամն է

խօսում հայոց անբաղդ սպարապետի հետ: Սակայն և չէր յուսահատում, լսելով նրա տւած սրտառուչ երգումները, որոնք բղխում էին նրա խորիմաց հոգու անկեղծ խորքերից: Մինչ սրանք զանում էին այսպիսի յուզւած զրութեան մէջ, ներս մտաւ սպարապետի որդի Աշոտը: Խորին տրտմութիւնը, խառն կատաղի յուսահատութեան հետ, ալէկոծում էին նրա սիրտը և երէրում, տակն ու վրայ անելով նրա հոգու ամբողջ էութիւնը: Գանւելով հոգեկան այգւիսի տաղնապալի զրութեան մէջ, նա լուռ էր և այդ լուծութիւնը աւելի քան խռոված կերպարանք էր տալիս նրա վայելչադեղ երեսին: Տեսնելով որդուն, սպարապետը դարձաւ դէպի նրան. — Աշոտ, դաւանի, անա՛ մի քանի ժամից յետոյ, ես թողնում եմ ձեզ, ես պիտի մեկնեմ Բուդայի բանակը և այն տեղից դէպի Բարիլոն: Թէ ի՞նչ է սպասում ինձ այնտեղ, ամիրապետի արքունիքում, այդ դժւարին է որոշել: Սակայն ինչպէս միշտ, այնպէս և այս նւաղ, ես յռնետեսութեամբ եմ ղեկավարւում և նրա առաջ կանխապէս պատնէշներ կազմում. ապաղաչի վերաբերեալ երկու հակապատկեր ծայրեր կան՝ լաւ և վատ: Լաւի մասին հոգ չէ խօսալու՝ նա անվնաս է մեզ համար, իսկ վատը, որը կարող է ցցւել մեր ճանապարհի վրայ իր այլանդակ դէմքով, պիտի ունենայ իր պատնէշները, իր դիմադիր ոյժերը: Եւ այսպէս, ես զրնում եմ, ո՞վ դիտէ՛ ինչեր պատահեն ինձ, բայց միշտ եղի՛ր աներկբայ, որ հայրդ անսասան կը մնայ ըր հայրենի աւանդութիւնների և նրա սրբութիւն-

ների մէջ: Ո՛վ զիտէ, թերեւ իմ մեկնելս աշխտեղ
անգարծ լինի, ուստի ես քեզ եմ յանձնում հայրե-
նիքիս այն փրկարար զեկը, որը ինձ էր պատկա-
նում: Խոհուն հոգատարութեամբ վշտակեց եզիր
հայրենիքիւ իւրաքանչիւր աղետներին և կարելիին
չափ բուժիչ սպեղանի պատրաստի՛ր նրա առօրեայ
խոցերի, նրա պալարայեց վէրքերի վրայ դնելու:
Մեծ է Աստուած. նա կ'օգնէ քեզ քո այդ դործե-
րում: Նա միշտ բարի է, և բարութեան ուխտեալ
պաշտպան է ամեն տեղ և ամեն ժամանակ: Քեզ
հայրենի կրօնի վսեմ պատուէրների հետ տւած եմ
սպարապետական և ռազմագիտական աշախուհ
քաղաքականութիւն, որին և լիայօջս եմ պիտի
հետեւես: Ա՛ռ, ահա՛ այն սուրբ, որով հայրդ անձնը-
ւէր շատազովութեամբ պաշտպանել է հայրենիքիդ
պատիւը:

Վերջին բառերի հետ ձերունի սպարապետը
արձակեց իր վրայից սուրբ և յանձնեց որդուն,
որը արտասուայի աչքերով չը զիտէր, թէ ինչ պա-
տասխանէր հօրը: Շփսթւած էր և կաթողիկոսը,
որը կրում էր իր գաւաղանը:

— Յիշի՛ր հօրդ աւած թերեւ վերջին պատ-
ւէրը. թող իմ տարաբաղդ հայրենիքիս և սիրա-
սուն գերդաստանիս նւիրական սէրը դեկավարէ
ինձ իմ տարակից օրերում: Սակայն ի՞նչու էք
դուք, վեհափառ տէր և սիրասուն իմ գաւաղս,
շփոթւած: Մի՞թէ այդ նորանոր իրերը սարսեցը-
նում են ձեզ: Մի՞թէ դրանց պահանջի երկիւղը
շփոթեցրել է ձեզ: Վեհափառ տէր, դուք նոր էք

ստացել ս. Գրիգորի գաւաղանը, և այդ գաւաղանի
ծանր պարտականութիւնը թերեւ սարսեցնում է
ձեզ, թէ ի՞նչպէս պիտի իրագործէք նրա վսեմ պա-
հանջները: Իսկ դու, սիրելի գաւաղս, գուցէ զար-
հուրեցար սրիւ շլացուցիչ շողերից, թէ ի՞նչպէս
իր կոչման սրբութեան վրայ պահել նրան և չա-
րատաւորել նրա միշտ անբիծ շողերը, նրա անա-
րատ փայլը: Եղէ՛ք միշտ աներկբայ, որ հայրենիքի
մեծափառ Աստուածը ոյժ և կարողութիւն կը տաչ
ձեր բազուկներին՝ այդ գաւաղանով և սրով օգտա-
ւէտ շարժումներ գործել մեր դժբաղդ հողի վրայ:
Եւ թող Տէրը փրկէ ձեզ ամեն փորձութիւններից:

Վերջին բառերի հետ նա գրկեց որդու գլուխը
և ծնողական ջերմ անկեղծութեամբ համբուրեց
նրա ճակատը: Խոշոր արցունքների կաթիլները
խեղդեցին դժբաղդ հօր ծայնը: Ապա նա իր երկու
հօր ձեռքերի մէջ առաւ Ձագեցու աչքը և ամենա-
խորին յարգանքով համբուրեց, — կրկնելով մի քանի
անգամ.

— Այս աչքը թող պահպանէ իմ սիրեցեալ
հայրենիքը. այս սուրբ աչքը թող պաշտպանէ և
ինձ, որի աղօթքին եմ յանձնում ինձ և իմ հայ-
րենիքը...

Ձագեցին իր դողդոջիւն ձեռքերով բռնեց սպա-
րապետի գլուխը և նոյնպէս համբուրեց նրա ճա-
կատը, արտասանելով.

— Թող հայրենի Աստուածը ամեն տեղ պաշտ-
պանէ քեզ:

Եւ այսպէս, տալով իր վերջին սրտառուչ

հրաժարականը բոլորին, սպարապետը զուրս ելաւ և իր ասպախմբով ճանապարհ ընկաւ դէպի Դուին, ուր էր այդ ժամանակ Բուզան: Եւ այդ տեղից, մի քանի ժամանակից չետոյ, նրա զօրքի և հայ կալանաւոր իշխանների և իշխանուհիների հետ, ճանապարհ ընկաւ նա Բուզայի հետ դէպի Բաղդատ: Այդ կալանաւորների մէջ էին Խաչենի տէր՝ Աբրահամը իշխանը, իր ազգատոհմով, Գարգանաց Կորիճ իշխանը, Տուս աւանի իշխանը՝ Կոն Ստեփաննոսը, Աղուանեց իշխանը, Նանա ասորի սարկաւազը, Սիսականի Աշոտ իշխանը և իր մայրը, Սիսական Բարկէնի կինը և ուրիշները: Հայաստանում մնաց միայն Շեխի պարսիկը, իբրեւ վերակացու:

XII.

Բաղդատի ամիրապետի ահարկու բանտը գտնւում էր նրա ասպարանքից ոչ հեռու: Այստեղ կեանքը աննկարագրելի սառնասրտութեամբ իր մեռելային կնիքն էր դրել թշուառ կալանաւորների ճակատին, ուր թախծալի վշտի անհուն դառնութիւնը իր սոսկալի կնձիռներով ակօսել էր նրանց երբեմն զւարթ երեսը: Բանտում զժբաղժ կալանաւորները, անշատելով աշխարհային ամեն հրապուրիչ վայելքներից, օր ու գիշեր հեծում էին նրա սե ու մութ խորշերում: Այդ տարաբաղժ մահկանացուները լոյսի երես տեսնում էին միայն այն ժամանակ, երբ զուրս էին բերւում դատաստանի

կամ մի այլ հարց ու փորձի համար: Մնացած ժամանակները անթափանցելի խաւարը նրանց անբաժան ընկերն էր: Բանտը բաժանւած էր բազմաթիւ սե ու մութ խորշերի, որոնք իրանց անդրնդաչին խաւարի հետ աւելի լաբիրինթոսի էին նման՝ քան բանտի, ուր տիրում էր գերեզմանական լուութիւն: Ամբողջ այդ մթնոլորտը այնպիսի տաղտկալի տալաւորութիւն էր գործում մարդու վրայ, որ նա ակամայից փշաքաղւում էր և լցւում նողկանքի դառնութեամբ դէպի կեանքը և նրա հմալիչ վայելքները: Որքան բանտի խաւարն էր թանձր և հեղձուցիչ, այնքան էլ աղետալի էր տարաբաղժ կալանաւորների ներքին աշխարհը, ուր նոյնպէս թաղաւորում էր անվերժանելի տրտմութիւն, որը վաղճւց, շատ վաղճւց սքօղել էր նրանց սրտի ամեն մի ելեւէջները: Նրանք բանտի աաղնապալի կապանքներում ապրում էին միայն իրանց երջանիկ անցեալով և նրա քաղցրիկ խոհերով: Սակայն որքան հրապուրիչ էին եղել անցեալի ժամերը, այնքան էլ յարհուրելի էր դառնում նրանց սրտամաշ ներկան և հիւսաթափութիւն յառաջ բերւում նրանց սրտերում: Բաղդատին յատուկ կիզիչ արեւ երբէք երբէք իր գեղածիծաղ դէմքով չէր ժպտացել այդ զժբաղժներին: Միայն մի քանի նկույններում, ուր հեծում էին դատապարտւած իշխանագոյնը, մերթմերթ թափանցում էր արեւի շողի վախկոտ սիւնը, որը մի երկու ժամից չետոյ, անհետ կորչում էր, և դարձեալ ծանրատաղտուկ խաւարը ամեն ինչ դժոխային թեւերի տակն էր առնում: Այդ երկ-

չոտ լոյսի սիւները զարթեցնում էին նրանց մէջ հազարաւոր սրտամորմօք չիշողութիւններ, որոնք ասես կապում էին նրանց կեանքի խռովայնօղ ուկեանսի հետ: Այդ երկչոտ լոյսի փոքրիկ կտորը չիշեցնում էր նրանց, որ զրսում կեանքը իր շլացուցիչ գերի մէջն է: Բանտի փոքրիկ նկուղներից մէկում շղթայակապ ընկած էր մի մարդ: Լոյսի բարակ շողքը առնիքի նեղ անցքից անցել էր և ուղիղ նրա առաջի պատի վրայ ընկել ու աղօտ ճանաչներով լուսաւորում էր այդ ահարկու միջավայրը: Կալանաւորի գէմքը սոսկալի տպաւորութիւն էր դործում շրջթալի կապանքների տակ: Նրա սպիտակահեր գլուխը դրւած էր իր կողքին գանւած մի խոշոր քարի վրայ, և դայրոյթով լի աչքերը անփոյթ անաւորեթեամբ անշեղ ուղղւած էին մի կէտի: Ստէպստէպ փոփոխակի զգայմունքները չաճախակի ալլալում էին նրա տեսքը, և նա յուսահատ բարկութեամբ գիտելով իր շուրջը, վերստին գեւեղում էր զուխը իր քարեայ բարձի վրայ: Ներքին խուլ կռիւր մի առանձնակի թափով բռնկւել էր նրա մէջ, և նրա քաշարի ոգին մաքառում էր չաղթական փառքով դուրս գալ ալլալեցից: Նրա հսկայ մարմինը հալւել էր և, մաշւել և սուր-սուր ջղածգական ցնցումներ էր դործում այդ յուսահատ կուլի միջոցին: Ներքին ալէկոծութիւնը խռովայնօղ ալիքներով օր ու գիշեր անվերջ ծփում էր նրա մէջ և իր ահեղ կոհակներով բշտում, տանում նրան գէպի աչն քաղցրիկ հեռուն, որը անբշային փութկոտութեամբ

կորել էր նրա համար: Այդ սոսկալի խռովութիւնների ժամերին նրա հայրենասէր հոգին յուշիկ շարժումներով խորտակում էր իր ամուր կապանքները և սրաթոնի թւերով բարձրանում գէպի բիւրեղանման եթերը, ճեղքում-անցնում նրա լայնածաւալ տարածութիւնը և հրաքօրքօք տենչանքներով տողորւած՝ գրկախառնութեամբ համբուրում իր հայրենի քար ու թուփը, սար ու ձորը, հոյ ու ջուրը և աղի արցունքներ թափում: Ինքնամոռացութեան այդ ժամերին հայրենի երկրի իւրաքանչիւր խուլ անկիւնը քաղցրախօս լեզու էր առնում և իր վիշտ ու ցաւը նրան շշնշում, իր դառնագին բողբոքներ էր նրան արտայայտում: Եւ այդ հայրենասէր հոգին անհուն ցաւի տակ տանջւում էր հայրենի երկրի խոցերով և խուլ մոնչիւններ արծակում, որոնք ահեղ թնդիւնով զորդացնում էին այդ գթութային մթնոլորտը: Այսպիսի բոպէներին հիասթափութիւնը շուտ չէր յաջորդում, և նա առաւելս առաջ էր խաղում իր ինքնամոռացութեան նաւի վրայ, մինչ նրան կաշկանդող ծանր շղթաները լրանց ողբագին շառաչիւնով չէին ուշքի բերում նրան: Երկու ոտները ամրացրած էին հաստ շրջթաների մէջ ալնպէս, որ նա անկարող էր ոտքի կանգնելու: Այ ձեռքը նոյնպէս ամրացրած էր շրջթայով: Անկողին չը կար: Նորա փոխարէն կար միայն յարդ, որը մի շաբաթայ ընթացքում ծծւում էր խոնաւութեամբ ալնպէս, որ նստել կամ պառկել նրա վրայ և՛ վտանգաւոր էր դառնում և՛

անկարելի: Այդ պատճառով շարաթ մի անգամ փոխուում էր և նրա փոխարէն նորը ածւում: Այդ անբաղդ կալանաւորը Սմբատ Բաղրատունին էր, հայոց սպարապետը:

Հասնելով Բաղդատ, նա՝ փոխանակ երազած փառք ու պատւի որոնց խոստացել էր Բուղան, շղթայակապ եղաւ և նետուեց այդ բանտը, ուր օր ու գիշեր աղի արցունքներով քաւում էր իր մեղքը, որը ակամայ դործել էր, լինելով գործիք Բուղայի ճանկերում: Մինչ սպարապետը գտնուում էր իր սովորական ինքնամոռացութեան մէջ և երերւում էր հայրենի երկրի խոցերով, նրա նկուղի դուռը դառն ճռուցով յեշեցրեց նրան, որ մարդ է մուտք գործում նրա մօտ: Նա դուրսը բարձրացրեց և արհամարանքով նայեց մօնողի երեսին, որը ձէթի ճրագը ձեռքին մօտենում էր նրան:

Դա բանտապետն էր:

— Ողջոյն հայոց քաջարի սպարապետին, — հեղնական ժպիտը երեսին արտասանեց նա:

Սպարապետը իր դառնութեամբ լցւած աչքերը ուղղեց դէպի նրան և լուռ մնաց:

— Ի՞նչու չէ խօսում Բաղրատունեաց արիա-
գոյն զաւակը: Սպարապետը դարձեալ լուռ մնաց:

— Ի՞նչու էք լուռ. չը լինի մկները այսօր լաւ հարսանիք չե՞ն պատրաստել հայոց սպարապետին զւարեացնելու: Սակայն, իշխան, հարսանիքին զգոյշ եղէք՝ ձեր ալեւոր փարսերը և մուրուքը շատ չիւղոտէք, եթէ ոչ նրանք փառաւոր հունձ կը կատարեն նրանց մէջ:

Սպարապետը ոչինչ չը խօսեց:

— Երեւի այդ անդգամները շատ են պար ածել ձեզ. չը լինի յոգնել էք: Եթէ այդպէս է, ես ձեզ հանգիստ կը թողնեմ:

— Շատ էլ լաւ կ'անէք, — խորին դառնութեամբ լցւած սպարապետի զողողոյիւն ձայնը տրեց նրան իր պատասխանը:

— Դուք, հայերդ, սիրում էք միայնակեաց կեանք, զարմանալի է, ինչ էք անում այդ միայնութեան մէջ:

— Կրկնում եմ քեզ, վերջ տուր քո լրբութիւններին:

— Ես հայոց զօրագնդերը չեմ, որ կատարել կարողանամ ձեր հրամանը: Եթէ կուզէք, ես ձեզ կը տանեմ նրանց մօտ:

— Սպարապետի դէմքը մռայլեց և երկու կաթիլ խոշոր արցունքներ գլորւեցին նրա թախծալի դէմքի վրայով:

Բանտապետը դարձեալ շարունակեց.

— Ուղիղն եմ ասում, որ ես եկել եմ ձեզ տանելու, սակայն ոչ թէ դէպի քո զօրաբանակը, այլ ամիրապետի դիւանը. դէ՛հ, վերկացէ՛ք:

Նա իր ձեռքի բանալիով բաց արեց թևի շղթայի կապերը: Սպարապետը հազիւ-հազ ոտքի կանգնեց. ոտքերի օղակները չէին թողնում նրան ազատ շարժւելու:

— Դէ՛հ, հետևեցէ՛ք ինձ, — հրամայեց բանտապետը

Սպարապետը՝ ծանր-ծանր շառաչիւններ ար-

ծակելով իր շղթաներով, բանտապետի հետ տնցան մի քանի նեղ ու մութ անցքերով: Վերջապէս, նրանք ամիրապետի դիւանումն էին:

Փառահեղ զահի վրայ իր ժիրանագոյն զգեստներով բաղմել էր ամիրապետը, Արարալի տէրը: Նրան շրջապատել էր զինւորների բաղմութիւնը, որոնք մերկացրած սրերը ձեռքերին՝ պաշտպանում էին նրան նոյնիսկ վատ հաշեացքներից և ահ ու սարսափ տարածում իրանց շուրջը: Գահից ոչ հեռու շղթայակապ ընկած էին գետնին հաջոց կալանաւոր իշխանազուներ, որոնց արվէն հարց ու փորձի էր ենթարկել ամիրապետը: Կալանաւորներից շատերը տուերես խոստացել էին ընդունել իսլամի կրօնը և վերադառնալ Հայաստան, իսկ մնացածները, որոնց թւում ուշադրաւ էին Ստեփաննոս Կոնը՝ Տուս աւանի իշխանը, և Գրիգոր Մամիկոնեանը, Տարօնի Մամիկոնեանների վերջին շառաւիղը, անխախտ էին մնացել իրանց հաւատի մէջ: Սրանք երկուսն էլ, անստան հաստատումութեամբ խոստովանելով Քրիստոսի վարդապետութիւնը, անխախտ էին մնացել իրանց հաւատի մէջ:

Բոլոր ներկայ եղողները յառեցին իրանց հաշեացքները հաջոց ձեռքունի և շղթայակապ սպարապետի վրայ:

— Սպարապետ, արդեօք զգաստանցել էք, թէ դարձեալ յամառ տգիտութեամբ ձեր նախկին մրտքէն էք փաշտալու, — հարցրեց նրան ամիրապետը:

Բազրատունին ուղղեց նրան իր արհամարանքով լի աչքերը և պատասխանեց.

— Տէր ամիրապետ, եթէ ես զգաստ լինէի և գիտենայի թէ՛ ում հետ դորժ ունեմ, այսօր չէի տանջւի ձեր անուորմ կապանքներում: Եւ, եթէ ես զգաստ լինէի, հէնց սկզբից խորին և անկեղծ հայրենասիրութեամբ կը փաշտալէի իմ նւիրական զգացմունքները: Սակայն ես այդ չարեցի, ես հլու դորժիք դարձալ Բուղայի ձեռքում, և ամեն տեղ առաջնորդեցի նրան, բայց այսօր չեմ տրամում, որ ձեր երախտակորոյս իշխանութիւնը հասկանալ չը կարողացաւ այդ:

— Մեր խելացի իշխանութիւնը ամեն բան հասկանում է ոչ այնպէս, ինչպէս ձեր աղքատիկ խելքն է ձեզ թելադրում, այլ նա ամեն տեղ, ամեն վայր անշեղ ընթացքով հետեւում է իր նախնիքների բռնած ընթացքին և նրա քաղաքականութեանը: Ես մինչև օրս հաւատարմացել էի, թէ ձեր շղթաները ուշքի կը բերեն ձեզ և կը զգաստացրեն:

— Թող ամիրապետը այնքան միամիտ չը լինի. նրա աւած հարցերին ես առաջ էլ, այժմ էլ տւել եմ աւելի քան կշռադատած պատասխաններ, որոնք իմ զգաստ հոգու հարադատ արդիւնքն են եղել: Այո՛, ձեր նենգամիտ ոգին հէնց առաջի օրւանից պարզեց ինձ, որ ես դորժ ունեմ մոլեռանդ, ռիսակալ իսլամի երկրպագուների հետ և նրանց տւել եմ արժանի պատասխաններ, որոնց ոչ մի ժամ և ոչ մի վայրկեան փոխել անկարող է իմ հոգին:

— Ուրեմն զու, չանդուղն պողոտախօս, դարձեալ անստան ես ձեր սին հաւատի մէջ: Խելքի

էկ, թէ և մեր հաստակուռ շղթաները անկարող եղան ձեզ սթափեցնելու ձեր ցնորքներից, այն կանէ արաբացու երկսայրի սուրբ: Եւ այդ սրի տակին դու կը յայտնես քո ապաշաւանքը. սակայն թերեւս ուշ լինի այդ: Այժմ չափի՛ր, ձեւի՛ր և խոհուն լըշուժեամբ վախճան տո՛ւր քո աղայամիտ թեթեւամտութիւններին: Երդու՛մ եմ, պսակելու քեզ փառքով և պատուով և հայաստան առաքել քո իշխանական գաւազանով:

— Այդ փառք և պատիւը, ամիրապետ, անմիտ խոստումներ են: Ես ոչ մի բանով չեմ կարող փոխարինել այն, որը տւել է ինձ իմ հայրերիս սուրբ հաւատը: Ո՛չ մի բան չէ կարող այնքան հոգեկան հրճանք, այնքան ներքին զւարճութիւն ու սիրտփանք պատճառել ինձ, որքան իմ աղգային նւիրական սրբափայլը իրանց բիւրաւոր սրբազործւած լիշողութիւններով: Այդ լիշողութիւնները անթիւ ու անհամար արմատներ են արծակել իմ հոգուս և սրախ բազմատեսակ խորշերում, որոց արմատախիւ անել անկարող են աշխարհին փառք ու պծրանքը, հրապուրանքը, և քաղցր վայելքները: Այդ բոլորից առաւել զերազոյնը տւել է ինձ իմ հայրենի հաւատը, որին ուրանալ, ինչպէս և լինի, անգոր է իմ հոգին. թող թնդա՛, թող ահագնադրորդ որոտումներով ալէկոծւի համայն Արաբիան և զէնք ու նիզակներ ուղղի դէպի իմ կուրծքը, իմ սիրտը, դարձեալ այդ բոլորը անկարող կը լինեն մազի չափ առաջ բերել իմ մէջ: Այդ բոլորը ոչ մի սարսափ, ոչ մի ահաբեկող երկիւղ չէ կարող շարժել

իմ մէջ: Իրանց զարհուրանքը, զրանց ամբարաւան բոհմունքը խելացնոր կանեն միայն իրանց տէրերին և ոչ ինձ, որի գլխի իւրաքանչիւր հերք փոխել է իր զոյնը իր սիրասուն հայրենիքի նւիրական զգացմունքների տակ:

— Սթափւի՛ր, սպարապետ, քո մէջ խօսում է Բագրատունիներին յատուկ ըմբոստ ոգին. սթափւի՛ր և, եթէ սիրում ես այդ հայրենիքը, որի մասին խօսում ես, թող ձեր սին հաւատը յօգուտ այդ հայրենիքիդ: Այն, յօգուտ այդ հայրենիքի, չէ՞ որ դրանից յետոյ, ես ձեզ շլացուցիչ փառքով վերադարձնելու եմ ձեր երկիրը, ուր դու կարող ես անձնատուր լինել քո հայրենիքի կարիքներին և անխոնջ եռանդով ամոքել նրա վերքերը և բուժիչ սպեղանի պատրաստել նրա խոցերի համար: Իսկ եթէ մեռնես, ի՛նչ կը շահէ քո այդ տաքաբաղդ հայրենիքը: Ձեր երկրի շահն է ստիպում ինձ այդպէս վարել ձեզ հետ: Ես սիրում եմ այդ հողը և նրա բարգաւաճման համար ոչինչ չեմ խնայի: Մի՛ խնայիր և դու, տէր սպարապետ: Բեզ հետ քո հայրենիքի շրթունքներով խօսում է համայն Արաբիայի գլուխը: Կարճառեւ է այս աշխարհի մեր կեանքը. սակայն նա անվախճան է մնում, երբ դարձանում է մերձաւորի վերքերը և բարեգործ շրջանի մէջ է ապրում:

Սպարապետը հասկացաւ, որ ամիրապետը ձգտում է շողորթութիւններով որսալ իրան և ձգել իր նենգամիտ ծուղակը, ուստի պատասխանեց.

— Ամիրապետ, քո այդ քաղցրալեզու բռնորդ

շփոթեցնել անկարող են ինձ: Տակաւին մանկական որրանիս մէջ լսելու դժբաղդութիւն եմ ունեցել, որ հազարացին և պարսիկը ինչ անկարող են զէնքով անելու, անում են լեզուով: Ձեր կեղծաւոր, ձեր շողօքօրթ լեզուն ծիծաղ է յառաջ բերում իմ մէջ, որ փորձում էք խաբելու Բաղրատունեաց ծերունի զինւորին: Այո՛, եթէ դուք, իրօք, տիրում էք իմ տարաբաղդ հայրենիքը, արծակեցէ՛ք իմ կապալները և այդպէս առանց կրօնի հարց ու փորձի իմ երկիրը ուղարկեցէ՛ք: Միայն լաւ գիտցէ՛ք, որ հայոց անբաղդ սպարապետը ուրանալ իր նախնիքների հուատը երբեք-երբեք անկարող է: Ուրանալ հայրենիքիս հաւատը, կը նշանակէ ուրանալ հայրենիքս, իսկ այդ վեր է իմ ոյժերիցս. ուրեմն խելքի եկէ՛ք:

— Ծեր շուն, ես քեզ խելքի կը բերեմ:

— Ամբարտաւան խալիֆը այդ անկարող է անելու:

— Տարեք զրան և բաղմացրէք զրա կապալները:

— Ինչ էլ անէք, ես չեմ կարող թողնել իմ Գրիստոսը:

— Կը թողնես, կամ շան մահով կը սատկես:

— Գիտցիր, ո՛վ ամբարտաւան խալիֆ, մահից յետոյ չէ շարունակւում քո դարշանքով լի իշխանութիւնը, ուստի ինձ լաւ է մեռնել, քան այս անդգամ և անողորմ կապանքներում մնալ: Միայն եղի՛ր աներկմիտ, որ ես Գրիստոսից չեմ կարող հեռանալ, որը տւել է ինձ իմ սուրբ պաշտօնը:

— Ահա՛ քեզ Գրիստոս, ահա՛ քեզ պաշտօնը. —

այս խօսքերի հետ լսեցին ամբարտաւան ամիրապետի հարւածները նրա երեսին: Անբաղդ սպարապետի աչքերը լցեցին բարկութեան կատաղի բողբոջով. նա խուլ մռնչիւն արծակեց և մի հուժկու թափով շարժեց իր կարող բազուկը. սակայն երկաթի շունչիւնը ուշքի բերեց նրան, և նա զայրոյթով լի դառնութեամբ գոչեց.

— Այդպէս վարւում են ո՛չ թէ գահակալներ, այլ տապալանութեամբ լցւած փողոցային անիմտ շրջիկներ և վայրագ խողեր...

— Տարե՛ք զրան, — գոչեց ամիրապետը:

Մի քանի բոպէից յետոյ, դժբաղդ սպարապետը դարձեալ իր նկուղումն էր, ուր մի քանի տաբի էր, ինչ հեծում էր խորին վշտի դառնութեան տակ: Այստեղ նա ծունկ չօքեց և բարձրացնելով իր արտասւթօր աչքերը դէպի վեր՝ խորունկ չերմեռանդութեամբ աղօթել սկսեց, որը մերթ րնդ մերթ ընդհատւում էր նրա հունդուր-հոնգուր լացով: Նա ողբում էր իր անցեալը, նա սգում էր իր հարազատների և հայոց երկրի վիճակը, որոնք կենդանի ուրուականների նման՝ իրանց աղիողորմ կերպարանքով յցւում էին նրա առաջը և երերում, տակն ու վրայ անում նրա ամբողջ էութիւնը: Մահահրաւէր խաւարը աւելի նպատակեցուցիչ դեր էր կատարում այդ գործում:

— Ո՛հ, թշւառ իմ հայրենիք, — սգում էր նա, — իմ ծերացած, իմ յոգնածութեամբ լցւած ոսկորներս անարժան դառնեցան քո հարազատ զրկում հանդստավայր գտնելու: Ես մեռնում եմ, բայց

պապանծւած շրթունքներս հազարացոց բռնակալի
ամբարտաւան գահի առաջ և այս խուլ ու մուլթ
նկուղում խոստովանում են քո հաւատի, քո կրօնի
երանականութիւնը: Քո բոցակէզ սէրը, սիրասուն
զաւակների տեսնելու չերմ բաղձանքը թե ու թի-
կունք, ոյժ և կարողութիւն տւին ինձ, և ես հո-
գոյս անսասան մեծութեամբ արհամարեցի անարգ
բռնակալի ապշեցուցիչ խոստովանեցրը: Թող իմ զոգար-
րիկ հայրենիքը և քաղցրաբարոյ զաւակներս նե-
րեն իրանց անբազդ զինւորին, որը հեռու հայրենի
փափկասուն օթևանից՝ հեծում է ամբարտաւան
բռնակալի ճիրաններում: Ների՛ր ինձ, տարաբաղդ
ազգ իմ, ների՛ր ինձ, անտէր հայրենիք իմ. ես մեռ-
նում եմ, բայց և քո նւիրական սէրը անհուն երա-
նութեամբ առաջնորդում է ինձ դէպի Քրիստոսի
ահեղ աթոռը, ուր անարժան շրթունքներովս պի-
տի պաղատեմ՝ խորտակել քո անողորմ կապանք-
ները: Թող այդ անեղ աթոռը զթա՛ այն հազարա-
ւոր անտէրունչ սգազգեաց աչրիներին և վեր առա-
քէ նրանց լացի, նրանց դառնագին հեծեծանքի և
աղետարշ հառաչանքների ձայները, որոնք իրանց
խուլ մրմունջներով օր ու գիշեր անդադար թնդացը-
նում են հայրենի սար ու ձորը: Թող հայրենի
երկրի անթիւ ու անհամար անձնէր զոհերի դիակ-
ների արեակէզ գերեզմանը իրանց լի զարշանքով և
մռայլ կերպարանքով զարթեցնէ հայոց անգութ
Աստծուն իր դարաւոր կործանիչ մրափից: Թող բաց
անէ Նա իր քնէած աչքերը և տեսնէ, թէ ռքան
անմեղ արիւն է հոսել հայոց աշխարհում: Թող բաց

անէ Նա իր քնաթաթախ աչքերը և ասուածնե-
րին յատուկ զթուլթեամբ խղճայ այդ անմեղ արեան,
որը յորդահոս գետերի նման ոռոգեց հայոց հողը
և ներկեց նրան ամենուրեք իր շառագունած երանդ-
ներով: Ո՛հ, հայրենի աշխարհր, հողոյս մշտաբաց
աչքերով՝ թռչում եմ դէպի քո արծաթափայլ լեռ-
նալանջերը և անյոյս սգաւորի նման դիտում քո
աղետալի վշտերը: Ո՛հ, հայրենի նւիրական վայրեր,
ծեր անմահ քաղցր չիշառակները ամեն ժամ, ամեն
րոպէ սնունդ են մատակարարում իմ տարակաջ
հոգոյս: Ո՛հ, քանի ամ է, ինչ ես բուռն տեսնու-
նեցի մոռնուած շրթունքներովս տւի իմ վերջին
հրաժեշտը քո անտէրունչ երեսին և թողի քեզ:
Աղաչում եմ, Տէր իմ, Տէր, կամ խորատկիր այս
քարասիրտ մարդկանց ծանր կապանքները, կամ
առ հողիս, որ լռեն իմ մէջ ահաւոր վշտի սրտա-
մորմոք ցաւերը: Թող այսուհետեւ անէ՛ծք ու նզովք
ծանրանան իմ յետագայ զաւակներին վրայ, որոնք
խօսքի, երգումի աղնութիւն են փնդում հա-
զարացու մէջ: Թող անարժան զաւակներ լինեն
նրանց իրանց նախնիքների, որոնք ընդ միշտ հա-
մողւած են թէ՛ այդ ամբարտաւան ազգի մէջ չեն
մեռել մարդկային ամեն վեհ զաղափարները: Թող
այսուհետեւ հայոց խեղճուկ Աստուածը լցւի վրէժ-
խնդրութեան անշեղ կրակով և նրանով բորբոքէ
հայոց յետագայ զաւակների սրտերը: Թող մեռնեմ
ես, որ հաւատի սրբութիւն ընծայեցի այդ բռնա-
կալի ցեղի ներկայացուցիչներին: Թող ապաղաջ սե-
րունդը վկայ լինի, որ իմ երկարատե կապանքնե-

բոլոր քաւեցի եւ իմ ակամայ յանցանքս: Տէր իմ, զթա՛ն քո անարժան ծառայիդ, զթա՛ն նրա տա-
րաբաղդ հայրենիքին... Երկար այսպէս հողեղմալ
երեւակայութեամբ ողբում էր հայոց անբաղդ սպա-
րապետը, մինչև անվերժանելի թուլութիւնը կաշ-
կանդեց նրա լեզուն, և նա լռեց յաւիտենական
լռութեամբ: Նա մեռաւ բանտում, խոստովանելով
Քրիստոսի Աստուածութիւնը և վաստակելով «Խոս-
տովանող» պատւանունը: Նրա մարմինը ամփոփեցին
Բաբելոնի այն դբի մէջը, ուր մի ժամանակ ձրդ-
ւած էր Դանիէլ մարգարէն:

Նրա մահից փոքր ինչ առաջ Մամիկոնեան
Գրիգոր իշխանը փախել էր բանտից և Բագրևանտ
գաւառում եօթն օրից յետոյ կնքել իր վախ-
ճանը:

Ամիրապետը խտրու պատուիրեց Ալրպատա-
կանի Մահմէդ ոստիկանին՝ ինչպէս և լինի բռնել
նրան և իրան առաքել:

Սմբատ բագրատունու որդի Աշոտը սրա հրա-
մանին համաձայն կտրեց նրա գլուխը և ուղարկեց
նրան տսելով, որ նա կտրել է նրա գլուխը այն
ժամտնակ, երբ նա կածենում էր անցնել Յունաս-
տանը: Այս պատճառով ամիրապետը բարեկամական
աչքերով նայեց դէպի Աշոտի այդ հաւատարմու-
թիւնը և կարդեց նրան Բագրևանտ գաւառի վրայ
իշխան և տւեց նրան հինգ բիւր արծաթ: (30,000
ֆրանկ):

XIII.

«Ի տես հասեալ միջակութեան քաջա-
հասակ էր նա և անծնեայ և թիկնաւէտ...»

Յովն. Լաթ. պատմ.

Ուրախալի էր Շիրակաւանի առաւօտը. բայց
այդ ուրախութիւնը զուրկ էր կարող ոյժերից՝ վա-
նելու այն տրտմութեան շղ:ւը, որով աքօղւած
էր Բագրատունեաց իշխանների ապարանքը, որը
մի քանի ժամ էր, ինչ ոտքի էր ելել. ստկայն նրա
մէջ եղող բոլոր թէ իշխանազուհը և թէ՛ սպասա-
ւորք լցւած էին մի վհատեցուցիչ թախծալի դառ-
նութեամբ: Բոլորից առաւել մռայլւած էր մի հա-
տիկ մարդ, որը ապարանքի ծիրանադարդ զահլի-
ճում խորին վրդովմունքով երերւած անդադար անց
ու դարձ էր անում նրա մէջ և ստէպ-ստէպ խոր
հոգոց հանում, նման այն հրաբուխների, որոնք եր-
կարատե լռութիւնից յետոյ, ե՛րկար-ե՛րկար տա-
րուբերում են և ներքին խուլ զրդոցով թնդաց-
նում ամբողջ իրանց շրջակայքը:

Այսպէս էր և այդ մարդը, որի մէջ ներքին խռով կռիւն սարսափահար փոթորիկներ էր բարձրացրել և անդադար երերումների էր ենթարկում նրա տակաւին զեռափթիթ հողին: Նա լուռ էր, սակայն նրա դիմադների չափախախտ փոփոխութիւնը՝ լի ալլալլութեամբ վկայում էին, որ այդ մարդը դանդաղ էր հոգեկան խորին խռովութիւնների մէջ և անխնայ տանջւում է և տառապում նրանց անողորմ ճանկերում: Այդ բոլորին նրա հոգեւորանշ էութիւնը ալեկոծւում էր. ալիքները իրանց անհագնազորող կոհակներով անվերջ ծփում էին և մրրկայօղ հուժկու հոգների հոսանքին մատնւում նրան: Նրա ներքին աշխարհը խռովայօղ դրութեան մէջ էր գտնւում: Սակայն հոգեկան այդ փոթորկալի տաքնապների մէջն էլ նա զեղեցիկ էր: Նրա չաւերժ զւարթ և քաղցրաժպիտ երեսը այդ օր նման էր երբեք չունեցող աչքի դաշտավայրերին, որոնք բնութեան օրհասին էլ պաշտպանում են իրանց վայելուչ կերպարանքը: Նրա մրայօն և զեղեցկատեսիլ աչքերը, որոնց մէջ աննշմարելի արեան կաթիլները հեռից փայլում էին, որպէս կարմիր չափինթ՝ քանդակւած մարգարիտների մէջ, այդ օր ահ ու սարսափ էին սփռում իրանց շուրջը: Նրա մեծիմաստ և քաղցրաբան լեզուն այդ օրը վաղ սուաւօտից ոչ մի բան չէր արտասանել: Խոնարհութեամբ նա ընդունում էր այն մեծարանքը, որոնք տրւում էին նրան իբրեւ իշխանի. բայց իր հոգու վսեմ մեծութեամբ զիտէր և արհամարել անար-

գանքը և միշտ բարի և առաքինի դործերով էր վարժեցնում իր հոգին: Սակայն այդ օր նա ոչ մի բանի վրայ ուշադրութիւն չէր դարձնում: Չէր նայած նրա իշխանական իրաւունքներին, նա բոլոր իր շրջապատողների սերտ սէրն ունէր զրաւած և երբէք իր թշնամիների կամ հակառակորդների հետ չէր մաքառում կռուի, այլ առաքինի դործերով իր կամքին էր նրանց բերում և այդպէս ուղղում նրանց: Առատածեռն էր դէպի իր մերձաւորը և միշտ խոցս էր տալիս սին զործերից: Բոլոր իր շրջապատողների հետ նա վարւում էր եղբայրաբար և նւաստագոյներին չէր գիտէր արհամարել: Սակայն այդ օր նա անտարբեր էր դէպի տմեն բան: Այդ մարդը Աշոտ Բագրատունին էր, Սմբատ Խոստովանողի որդին: Վաղ առաւօտից Բաբելոնից նա մի բօթաբեր լուր էր ստացել, և այդ լուրը հոգեկան խռովութիւնների և տաղնապների էր մատնել նրան: Նրա անծնէր և հայրենասէր հոգին երերում էր խորին վրդովմունքների մէջ և անկարող էր սկսէ ելք գրտնել: Եւ այդպէս, նա շարունակում էր անզգայ անց ու դարձ անել դահլիճի զեղեցկազարդ միջավայրում: Ստանալով հօրից իշխանական սուրբ և նրա հետ երկրի կառաւարութեան իրաւունքները, նա օրէ ցօր անհամբեր սպասում էր թէ հայրը կը վերադառնայ Բագրատից մեծ փառք ու պատուով: Բայց այդպէս չեղաւ. նա այդ օր հօր եղերական մահն էր լսել: Եւ այդ էր պատճառը, որ նա գտնւում էր հոգեկան խորին տաղնապների մէջ. այդ

էր պատճառը, որ նրա միշտ զւարթ հոգին այդ օր ծփում էր թախծալի երեւումների տակ: Այդ տակաւին սակաւ էր: Նա լուր էր ստացել, որ հայոց ուշադրաւ նախարարները, իշխանազունք, երկնչելով ամիրապետի սպառնալից պատիժներից և տանջանքներից, ուրացել էին իրանց հայրենի դարաւոր սրբադործւած հաւատը և ընդունել հագարացոյ կրօնը: Եւ այդ բանը սգոյ թախծալի խոցեր էր բացել նրա հայրենասէր կրթքում: Երկար անց ու դարձ անելուց չետոյ, վերջապէս, նա ինքն իրան սկսեց խօսել և մխիթարել:

— Խելակորոյս գաղանի նման այլեւս պէտք չէ ինձ մօնչալ, այլ անհրաժեշտ է դալոց աղետների առաջը պատնէշներ կազմել: Այդ բանը մեր արդի կացութեան մէջ, մեր արդի պարագաներում միմիայն ինձ վրայ է ծանրանում: Եւ ես կուրծքս ընդգէմ պիտի կանգնեցնեմ մեր նենդամիտ թշնամու առաջը: Սակայն ի՞նչպէս—դէմ յանդիման մենք անկարող ենք թշնամու առաջը փակել, այլ խոհուն սիրով պէտք է ձեռք բերել նրա հաճոյքը, որից չետոյ զիւրին է ինձ նրան մատներիս վրայ կտրւել տալ: Անբաղկ հայրս դատու նրա առաջ հաճութեամբ, սակայն միամտութեամբ ընկաւ նրա գոռ որդայութների մէջ: Այդպէս չի լինի որդին...

Եւ նա այդ օրւանից ճիշտ որ սկսեց իր բըռնաւոր թշնամու հետ քաղցրութեամբ վարւել, աւագակամիտ մարդկանց հետ զգաստ հնարներ էր գործ դնում և խելացի կերպով իր ցանկալի նպա-

տակին հասնում: Վերկացու Շեխին որդիական ջերմ զգացմունքներ էր տածում և օր քստօրէ նրա հետ մտերմական կապեր ամրացնում և նրա սիրելիների շարքը մուտք դործում այնպէս, որ նրա անունը սիրելի դարձաւ ոչ միայն Շեխի և նրա զերգաստանի մէջ, այլ և նրա և իր առեկաց ու թշնամեաց մէջ: Եւ այսպէս, օր քստօրէ ամենքն սկսեցին պատկառել նրանից և ակնածել ու զրւատել նրա իմաստութիւնը և քաջութիւնը: Մինչ սա զանիւնում հեծում էր խռովութեան ալիքներով, նեւ մտաւ նրա սպասաւորներից մէկը և, խոր դլուխ տալով, կանգնեց դրան մօտ: Աշոտը մի բոպէ կանգ առաւ, լուռ նայեց նրան ռաից զլուխ, ապա խորին դառնութեամբ հարցրեց.

— Ասելիք ձեռիս, Մանաս:

— Այո, ահա իմ, քո ծառան ասելիք ունի:

— Դու հենց բուրի նման աչս վերջերս մի մըխիթարական բան չես պատմել ինձ, թերեւս այսօր մի նոր բան բուլաս: Հը, ի՞նչ կայ:

— Տէր իմ, Բաղդատից պատգամաւորներ են եկել և թախանձում են ձեզ տեսնել:

— Ի՞նչ մարդիկ են, Մանաս, մի բան իմացած կը լինես: Ես պատգամաւորների չեմ սպասում, ես միայն դժբաղդ հօրս էի սպասում, մեծ իշխանիդ, նա էլ հօ յայտնի է, թէ ինչ աղետալի վախճան է ունեցել:

Աշոտի աչքերը լցւեցան արտասուքի կաթիլներով, և նա հազիւ կարողացաւ հրամայել նրան.

— Այս բոպէիս կանչի՛ր եկողներին:

Մի քանի բոպէից չեաոյ, ներս մտաւ մի բարձրահասակ մարդ, որի արտաքինը աւելի հայի էր նման, քան հագարացու: Նրա հայրը հայ էր եղել և իր ամբողջ դերպաստանով ուրացել էր քրիստոնէութիւն և ընդունել հագարացու կրօնը: Նրան կոչում էին Ալի-էրմանի, որը տեսնելով դահլիճի շքեղազարդ փարթամութիւնը, վայրկենաբար ցնցուեց, ապա ուշքի գալով, խոր երկրպագութիւն արեց Աշոտին և նկատեց.

— Տէր իշխան, ձեր նւաստ ծառան արքայիցարքայի հզօրափալլ ողջոյնը ունի ձեզ հաղորդելու:

Աշոտը, սքօղելով իր արհամարական հայեացքը, պատասխանեց.

— Թող տիեզերքի Խնամակալը իր անեղ աշով անասան պահէ ձեր վեհապանծ ամիրապետի առողջութիւնը: Ստկայն ինչով եմ ես, արդեօք, այդ արժանաւորութիւնը գտել նրա առաջ:— Այս ասելով Աշոտը հրամայեց նրան նստել:

Նորեկը բազմեց շքեղազարդ զահաւորակի վրայ: Միւս զահաւորակի վրայ, նրանից ոչ հեռու, նստեց Աշոտը:

— Ձեր բարի համբաւը ամեն ժամ յայտնի է ամիրապետին, և նա զիտէ առատօրէն վարձատրել իր ստորագրեալներին:

— Թող Տէրը օրհնէ նրա կեանքը:

— Մեր քաջալաղթ ամիրապետը մի՞թէ, կար-

ծում էք, մոռացել է այն, ինչ դուք, իշխան, արիք նրան:

— Ես պարտական եմ իմ հլու պարտականութիւններս կատարելու և կատարում եմ:

— Մի՞թէ, իշխան, այն քիչ էր, որ դուք կատարեցիք այս վերջերս: Ձէ՞ որ ոչոք չէր կարող այնպիսի ծառայութիւն մատուցանել ամիրապետին, որպիսին դուք մատուցիք: Տեշտ բան էր, մի՞թէ գտնել Մամիկոնեան Գրիգորին. այդ տակաւին բաւական է, դուք բացի այդ՝ ձեր անկեղծ հնազանդութիւնը ապացուցիք, կտրելով նրա զուխը և արքունիքը ուղարկելով: Այո՛, ապացուցիք: Այդ բանը շարժել է ամիրապետի սէրը դէպի ձեզ:

— Իւրաքանչիւր անկեղծ և հլու ստորադրեալ պարտական է այդպէս ծառայելու իր տէրերին: Այդ արեցի և ես:

— Աւելի շատ դուք հաճոյացել էք ամիրապետին, որ թոյլ չէք տւել նրան փախչել Յունաստան և նրա ճանապարհին կտրել էք նրա զուխը: Ո՛վ գիտէ, ի՞նչեր դուրս տար այդ թշուառականը, երբ յունաց արքունիքը հասնէր: Ահա՛, թէ ինչ էք դուք արել: Դեռ չեմ խօսում ձեր խելացի նիստ ու կացի, ձեր կենցաղավարութեան մասին, որը ունէր դէպի ամիրապետի հպատակները:

— Ես այդպէս էլ կը մնամ:

— Այդ քաջ իմանալով ամիրապետը, նա ձեզ իշխանաց-իշխան է կարգել համայն հայոց վրայ... ահա հրովարտակը:

Աշոտը օտքի ելաւ և խոր երկրպագութիւն

ուեց հրովարտակին, որը Ալի-էրմանին յանձնեց նրան:

— Ահա՛ աչն շքեղաշուք զգեստները և պարզեները, որոնց նոյնպէս բնծալել է ձեզ ամիրապետը: Բացի այդ նա ձեզ է յանձնել և ձեր աշխարհի հարկը, որը ինքներդ աջուհետե պարտական էք ժողովել և արքունիք առաքել: Գիտէք, որ այդ պատիւներին ոչ ոք չէ արժանացել մինչև օրս: Եւ այս օրւանից և եթ թէ և կր լինեն ոստիկաններ, սակայն նրանք լոկ վերակացւի և տեսչի պաշտօններ կը կատարեն ձեր երկրում: Իսկ ես դնում եմ Յունստան պատերազմելու յոյների հետ: Այս ասելով, նա սփռեց Աշոտի առաջ աչն իշխանաց-իշխանի զգեստները, որոնց նա պարտական էր կրել իր վրայ:

— Ես իմ ջերմ գոհունակութիւնս եմ յայտնում այդքան ուշադրութեան համար, որոնց ես, կրկնում եմ, արժանի չեմ:

— Իշխան, ձեզ է յանձնւում և Աղուանեց և Վրաց երկիրների տեսչութիւնն էլ:

— Տէր ոստիկան, արդեօք արքայից-արքային մեր վսեմափալ ամիրապետին, հաճոյ կը լինի իմ սպարապետութեան պաշտօնը եղբօրս, Աբասին, յանձնելու, որովհետեւ եթէ ես սրբութեամբ կատարեմ արքայի շնորհ արած իշխանութիւնները, անկարող կը լինեմ հետամուտ լինելու սպարապետութեանս պաշտօնին:

— Եթէ ձեր եղբայր Աբասը արժանի է այդ

պաշտօնին, ամիրապետը ոչ մի արգելք չի յայտնի արէ՛ք, ինչպէս պիտէք:

— Տէր ոստիկանապետ, ես նրան գովաբանում եմ ոչ իբրեւ եղբօր, այլ իբրեւ քաջ, անձնեայ, առողջանձն, կորովի և յաջողակ պատերազմասէրի, որը միայն կարող է արդարացնել մեր արքայի և իմ յոյսերը: Նա պատերազմներում յաճախ է ապացուցել իր ռազմիկ ոգին և գիտէ ժառաջել իր հայրենիքին անձնէր հայրենասէրի ջատագովութեամբ:

— Եւ, իշխան, թող օրհնւած լինի ձեր կամքը: Այդպիսին աւելի քան արժանի է սպարապետութեան պաշտօնին:

Այդ օրւանից Աշոտը սկեց իր խելացի քաղաքականութեամբ կառավարել իր երկիրը, յանձնելով հայոց սպարապետութեան պաշտօնը իր եղբօր Աբասին, որը ամենուրեք արդարացնում էր դէպի իրան տաճած յոյսերը:

XIV.

Գեղեցիկ էր Դուին քաղաքը:

Տրդատի մահից չեաոյ, հիմնւեց նա մի տափարակ բլրակի վրայ հայոց հին մայրաքաղաքից, Աշտիշատից, ոչ հեռու և 500 տարի էր, ինչ նա համարւում էր հայաստանի առաջին քաղաք, ուր նստում էին հազարացոյց ոստիկաններ, պարսից մարդպաններ, հայոց իշխաններ և հայրապետներ: Գեղեցիկ էր նա իր բազմամարդութեամբ, իր շլացուցիչ

հարստութեամբ և շռալլութեամբ: Գեղեցիկ էր նա և հայոց հայրապետների շքեղադարձ բնակարաններով և փառահեղ վեհարանով, ուր պեղեցկութիւնը առաւելեւս հրապուրիչ և վսեմ կերպարանք էր առնում այնտեղ տիրող վանական անարտա պար-
զութեամբ:

Ձր նաչած Արարատի տափարակին յատուկ բոցակէզ արեգակին, հայոց հայրապետների վեհա-
րանը պահպանում էր խիստ ակնորժելի, խիստ սրտապարար զովութեան մէջ և թւում էր, որ մարդկային ամբարտաւան ոտք երբեք, երբեք չէր շոշափել նրա անարատ պարզութիւնը: Երբեմն-երբեմն հայոց աշխարհին յատուկ քաղցրախօս ծիծեռ-
նակն էր համարձակում չափել այդ շինւածքի երկարութիւնը իր սրածուրծութեանով և կանգ առնել նրա լուսամտաների շրջանակների մօտին և իր անուշ դալլալիկներով խանգարել այդ շինւածքի վեհապանծ տէրերի անգործութիւնը և խռովել այնտեղ տիրող խորին լռութիւնը:

Ձր նաչած վեհարանում տիրող խորին լռութեան, այնտեղ մի գողարիկ քանդակներով զահա-
ւորակի վրայ բազմած էր մի պատկառելի դէմքով հոգեւորական, որը խորասուզւած էր ըստ երևոյթիւն գառն մտածութիւնների զրկում: Ո՛չ ծիծեռնակի քաղցր երգը, ո՛չ աներես ճնճղուկների ծր-
ծրուցը, ո՛չ ազոռաների չարագուշակ կռկռոցը և փողոցի մարդկանց անց ու դարձը, ճիշ ու աղա-
ղակը չէին կարող դուրս բերել նրան իր մաշող մտքերի զրկից: Նա զբաղւած էր իր առարձնակի

խոխումներով: Նրա հագուստը կրօնաւորի զգեստի պատկառելի ձև ունէր: Այդ մարդը Ձաքարիա Ձաղեցին էր, հայոց կաթողիկոսը: Ձաղեցու դէմքը զոհ արտայայտութիւն չունէր, միայն երկնային մխիթարութիւնը շողշողում էր նրա խորիմաց աչքերում: Թւում էր, որ այդ աչքերը վաղուց ընտելացել են վանականի աննախանձելի վիճակի հետ: Նրան տանջում էր այն միտքը, որ հայոց գերւած նախարարները և իշխանազունքը, երկնչելով ամիրտպետի սարսափահար պատիժներից, ուրացել էին իրանց նախնիքների հաւատը: Նրան խռովում էր այն միտքը, որ ոխակալ Յունաստանն էլ իր անախորժ կրօնական հաղար ու մի կնճռոտ հարցերով այդ տագնապալի պահուն հանդիստ չէ տալիս իրանց, այլ քստմենլի տա-
շարկութիւններ է անում իր Փոռ պատրիարքի միջոցով, որը իր անամօթ վարք ու բարքով անթիւ ծաղրական անուններով էր մկրտում հայերին, որոնց թւում աւելի նախատական էր համարւում «Ծան-
ծալիկեաններ» անունը: Նրան բորբոքում էր հա-
յաստանի աղետալի ներկան, նրան զարհուրեցնում էր նրա ողբալի ապաղան, եթէ իրերի զրութիւնը հա-
յոց աշխարհում այդպէս անփոփոխ ընթանալ: Նա տակաւին տեղեկութիւն չունէր հայոց զօրքերից, որոնք Աշոտի եղբայր, սպարապետ Աբասի, առաջ-
նորդութեամբ ուղարկւած էին Սեւադալի որդի Ձա-
հաբի վրայ, որը լսելով հայաստանում տիրող հան-
գամանքների մասին, 80 հազար զօրքով մտել էր

մեր սահմանները և անխնայ կատարում էր իր աւերածութիւնները:

Այս բոլորը գիտէին երկու մարդ՝ կաթողիկոսը՝ Զաքեցին և իշխանաց-իշխանը՝ Աշոտը: Այս երկուսն էլ իրանց անկեղծ հոգու խորին դառնութեամբ տանջւում էին հայոց աշխարհի աղետարէշ գրութեամբ և յարատե խուլ կռիւների մէջ մաքառում էին մի խաղաղ ելք, մի ցանկալի փրկութիւն գտնել իրանց տարաբաղդ հայրենիքի համար:

Այդպիսի մաքերով էր այդ օր տանջւում Զաքարիա Զաքեցին, որը իր բաց լուսամուտի կողքին անշարժ նստած՝ նայում էր դէպի այն կողմը, ուր զրկւած իրանց փառք ու պատւից, շուք ու զարդից, գերութեան ճանկերում հեծում էին մի քանի հարիւր իշխանազուներ և հայոց ծերունազարդ սպարապետը: Նայում էր դէպի այն հեռաւոր հինաւուրց վանք ու մենաստանները, որոնք իրանց կիսակործան աւերակներով ասես ողբում էին իրանց սոսկալի անկումը և իրանց անտէր մնացած և ցան ու ցրիւ եղած հօտի դառնազին կորուստը: Այդ հոգեկան խռովութիւնների ընթացին նրա հայեացքը վեհանձնական էր: Փառաւոր մօրուքի վարսերը փայլում էին ձիւնի նման: Աչքերի մէջ մերթափ բռնկւում էր յուսահատութեան բարկ կրակը: Իբրև հայրապետ, նա հրեշտականման էր, իսկ իբրև հայրենիքի զաւակ՝ նա անձնէր էր և զմայլեցուցիչ նռանդով կառավարում էր իր թշուառ երկրի դործերը և նրանց անհրաժեշտ պահանջը կատարում:

Իր զօրաւոր ձեռքով նա զիտէր արմատախիլ անել իր հօտի մէջ եղած տարածայնութիւնը: Այդ պատճառով իւրաքանչիւր կենդանու խնդիրների միջոցին միշտ նրան էին դիմում և նրանից խորհուրդ հայցում: Այդպէս էր և Սիւնեաց Վասակ իշխանը (Գարուռը), որը գտնւում էր նրա մօտ, նրա հարեան սենեակում:

Երկար Զաքեցին պիտի տանջէր այդ տագնապալի խորհրդով, եթէ ներս չը մտնէր Վասակ-Գարուռը, որը, մօտենալով նրան, առաւ նրա աչք և բազմեց նրանից ոչ հեռու մի ուրիշ գահաւորակի վրայ:

— Վեհափառ տէր, իզուր էք գուք տանջւում ալլեալլ ենթադրութիւններով: Դեռ երեկ գուք անհանգիստ էիք լինում մեր զօրքերի և մեր նորընտիր սպարապետ-Աբասի մաւին, սակայն այժմ, փառք Աստուծոյ, միխթարիչ լուրեր կան, որոնք ապացուցում են, թէ ձեր կասկածը ապարդիւն է եղել:

Զաքեցու դէմքի վրայ փայլեց ուրախութիւն և նա զգաստացած հարցրեց.

— Ի՞նչ կայ, իշխան:

— Մեր կտրիչ և խորիմաց սպարապետը շարդ ու փշուր է արել թշնամու զօրքը:

— Մի՞թէ:

— Այո՛, նա անսպասելի կերպով անցել է Կողղանու կողմերը և արիարար յարձակել Զահաբի վրայ այն ժամանակ, երբ նա հանգիստ է վայելելիս եղել և չէ էլ սպասել, որ հայոց զօրքը

իր քթի տակին է գտնւել... Եւ այդպէս, վեհափառ տէր, նա չարդել է մեր ամբարտաւան թշնամու ոչժր և ցան ու ցրիւ է արել նրան այնպէս, որ ոմանք ընկել են մեր սրերից, ոմանք գեան անցնելու ժամանակը՝ չուր են ընկել և խեղդւել, շատ քչերին է աշողւել փախչել, որոնց թւում և Զահարին, որը հաղիւ հազ 16 մարդով աղատուել է և ամօթահար իր երկիրը վերադարձել:

— Ուրեմն մեր 40 հազարը այդպէս ջնջել է թշնամու 80 հազարը:

— Իսկ և իսկ այդպէս, վեհափառ տէր:

— Եթէ այդպէս է, ես այնտեղի անուներ, ուր մեր դու թշնամին գտաւ իր արժանի պատիժը, անւանում եմ „Քառասունք“, և թող այսուհետեւ մեր սերունդը այդպէս կոչէ այդ տեղի անուներ: Բայց արդեօք մեր Աշոտը այդ կռիւի համար չի՞ տուժի: 2^է որ ամիրապետը կարող է կատաղել:

— Ո՛չ, վեհափառ տէր, չէ՞ որ Զահարը ամիրապետի հրամանով չէր տիրել մեր երկրի այն մասը. էլ ինչո՞ւ համար նա կարող է խոժոռւել մեր իշխանաց-իշխանի վրայ: Մեր իշխանը այնքան խոհուն քայլեր է անում, որ ես տարակոյս չունեմ, որ ոչ ոք տրտունջ չայանէ նրա մասին:

— Բացի քեզանից, Վասակ:

— Իմս էլ այնքան մեծ տրտունջ չէ, վեհափառ տէր, միայն մեր իշխանը յամեցնում է իմ խնդիրը: Սակայն ես կռւղէի, որ նա շուտ վճռէր այն հարցը:

— Իշխան, դա հասարակ բնաւորութիւն կրող

հարցերից չէ. դա ամուսնութիւն է, որի մասին անհրաժեշտ է շատ լուրջ խոհալ: Դրանից է կախւած ամուսինների երջանկութիւնը, նրանց զաւակաց չարտուն բազդաւորութիւնը:

— Ես դրան հակառակ չեմ, վեհափառ տէր, սակայն ի՞նչ կարող է տեղի ունենալ երբ ես և Մարեմը սիրում ենք միմեանց մեր հոգու ամբողջ էութեամբ, էլ ինչո՞ւ. նրա հաշրը չէ անապարում մեր բուռն տենչանքներին կատարում տալ:

— Դեռ նա պիտի ստուգէ, կարծում եմ, թէ որքան անկեղծ է ձեր սէրը, որ ամուսնական խնդիրներում, անշուշտ, պիտի ղեկավարիչ դեր կատարէ: Սակայն երբ նա երիտասարդ հոգիներին յատկանիշ կազմող դիւրաբորբոք կայծերի բնաւորութիւն է կրում, ամուսնութիւնից չետոյ մի առ ժամանակ բորբոքում է և ապա հանդուժ, որից յետոյ դժոխքը իր սոսկալի գոյներով մուտք է դրածում թէ ամուսինների, թէ նրանց զաւակների մէջ և թէ նրանց խաղաղ չարկի տակ: Ես բիւրաւոր օրինակներ կարող եմ բերել այնպէս, որ դուք համոզւէք, որ անաշող ամուսնութիւնը խորտակում է մեր օջախների հիմքերը:

— Ես դրա մասին ոչինչ չունեմ ասելու, վեհափառ տէր. բայց չէ՞ որ մեր սէրը բղխում է մեր երկուսի հոգու անկեղծ խորշերից, որը ինձ համարձակութիւն է տալիս թախանձելու ձեզ, որպէսզի դուք միջնորդէք իշխանաց-իշխանի առաջ:

— Այս մօտերս ես այդ անշուշտ կանեմ

և ինքս էլ իր պսակեմ ձեզ: Միայն պարտք եմ համարում վերստին զգուշացնելու ձեզ: Գիտե՞ք քանի՜-քանի՜ ծիծաղերես, ուրախ ու զևարթ գէմքեր են անաչող ամուսնութիւնից յետոյ մօռլուում և տրամութեան սև թախծով լի ամպերով չաւերժ սքօղում իրանց ցաւատանշ տեսքը: Գիտե՞ք, ռրքան ցցւած, հպարտ հասակներ են կորանում և լռութեան ուղեկանոսի անյատակ վիհը ընկնում ու այնտեղ անվախճան հեծում և ողբադին սղում, երբ անաչող ամուսնութեան ճանին են զլորւում, ուր խռովայոց կեանքի չարաբաստիկ հանգամանքները օր ըստօրէ բարդւում են նրանց պարանոցին, և ամեն ժամ, ամեն րոպէ խորացնում նրանց անողորմ վէրքերը: Գիտե՞ք, քանի՜-քանի՜ անարատ յարկեր են ապականւում կեանքի հաղար ու մի ախտերով, երբ անաչող ամուսնութիւնը իր գիւլային կերպարանքն է երևան հանում այդ անրիժ շէնքերի տակ: Գիտե՞ք, ռրքան արիւն-արցունքներ են հեղեղի նման հոսում այդպիսի շէնքերի միջով և իրանց սրտառուէ հառաչանքներով ցնցում լսողի սիրտն ու հոգին: Այո, այդպէս է ամուսնութիւնը, որը զիտէ երկնային բարձունքների անսահման տարածութեան մէջ ձգել իր զոյգերին, ուր կեանքը իր բիւրաւոր հրապուրիչ վայելքներով ծփում է ամենուրեք: Գիտէ և այդ անհուն տարածութիւնից վայր զլորել անբաղդութեան այն խորխորատը, այն խաւարապատ անդունդը, ուր թաղաւորում է տանջանքների, լաց ու հեծեծանքի, սուգ ու շիւանի, վա՛յ ու կոճի, հառաչանք ու արցունքների քարո-

սիրտ իշխանութիւնը: Այն, ինչ մեր անմահ նախնիներն են ասել թէ՛ հաղար չափ է՝ մէկ ձև է, անտարակոյս միայն ու միայն ամուսնական խրնգիւններից է առել իր սկիզբը: Ամեն ինչ ուղղելի է կեանքի մէջ, բայց անաչող ամուսնութիւնը, կարծում եմ, ոչ: Ճիշտ է, կարող է տեղի ունենալ և երբեմն ապահարզան, սակայն զրանից յետոյ, մի՞թէ այն կեանքը՝ կեանք կարելի է համարել:

— Վեհափառ աէր, շնորհակալ եմ ձեր սիրալիր ընդունելութեան և հոգացողութեան համար, սակայն, կրկնում եմ, եղէք աներկբայ, որ իմ և Բաղրատունեաց հրեշտակի մէջ այդպիսի զժբաղդութիւններ չեն կարող ունենալ:

— Եւ թող Ամենաբարձրեալը օրհնէ ձեր այդ ամուսնութիւնը: Կրկնում եմ, ես շուտով կը խօսեմ այդ առիթով Աշոտ իշխանի հետ:

— Ես այս տարի անշուշտ պիտի ամուսնանամ, կամ ընդմիշտ ձեռք վերցրած լինեմ այդ մտքից:

— Յուսահատւելու կարիք չըկայ, իշխան:

Մինչ սրանք այսպէս խօսում էին, լանկարծ զղրեաց ամբողջ մթնոյտը՝ ասես երկինքը խորտակւում էր: Սուր-սուր քամիների շոգը, տիեզերքի օրհասական զոռում-զոչումը, ամպերի անբաւասելի որոտը մի չրտեսնւած դժոխային սարսափ էին սփռում ամենուրեք: Ամեն արարած ան ու զոգով պաշարւած՝ մի-մի անկիւն էր փնդում իր համար: Երկիւղը սարսափելի էր: Յանկարծ լսւեց մի անընդային որոտ, և գետինը սկսեց դողդողալ

և երեքսուր: Հազարաւոր բերաններ անգիտակցաբար բացականչեցին: «Երկրաշարժ է, երկրաշարժ է» և դուրս թափւեցին: Միայն Ջագեցին էր, որ այդ րոպէին ոգևորւած աստուածային մխլթարու լեւամբ, իրան բարձր էր պահել կենսական դժբաղդ արկածների վհատութիւնից և յարատև անվեհեր վրստահութեամբ հաւատում էր իր ճակատադրին: Նամիայն շշնշալ կարողացաւ:

— Միւնեաց տէր, փրկի՛ր քեզ, տիեզերքի զայրոյթը օրհասական է. քեզ տարել է պէտք բո Մարեմի համար: Դու տակաւին երիտասարդ ես. մեր տարաբաղդ հայրենիքը թերևս սպասելիքներ ունէ քեզանից:

— Ո՛չ, ո՛չ, վեհափառ տէր, որքան իմ կեանքն է պէտք հայրենիքի համար, այնքան առաւել անգնահատելի է ձեր կեանքը այս խորհրդաւոր պատմական րոպէներին: Ձեր սուրբ ազօթքը անխորտակելի փահանի նման կը պատսպարէ ինձ մեր խուժապուժ թշնամիներից և տարերային ապգնայներից: Նախախնամութեան աչք կը փրկէ ձեզ, մեր դժբաղդ հայրենիքի պաշտպանին և նրա նրաւաս ծառային:

— Լսի՛ր ինձ, Վասակ:

— Ո՛չ, վեհափառ տէր:

Հուժկու հողմերը տաշեղների նման այստեղ այնտեղ էին նետում հազարաւոր շինութիւնների տանիքները, իսկ երկրի երկարատև տատանումը հիմնայատակ կործանում էր Դուինի փառահեղ շէնքերը իրանց փարթամակերտ ապարանքներով:

Կործանւեցաւ և քաղաքի պարիսպների մի մասը. 12,000 աւելի դժբաղդներ ծնացին փլատակների տակը, իսկ մնացածները շանթահար եղածի նման դուրս թռան և երկա՛ր-երկա՛ր քաղաքի հրապարակում էին ապրում, ուր ձմեռը տակաւին իր դերի մէջն էր: Մեծ պահոց սկիզբներին էր այդ, երբ հայաստանի ձմեռը մերթ-մերթ խոժոռ կերպարանք է սունում: Այգպէս էր և այդ տարին:

Միւս օր երկրաշարժը դարձեալ կրկնւեց:

Սարսափահար ժողովուրդը գլուխ կորցրածի նման չր գիտէր, ինչ անէր. մտնել իր բնակարանների տակ՝ նա երկնչում էր, իսկ դուրսը՝ բաց երկնքի տակ՝ ցուրտն էր իր անողորմ անգաղը շարժում նրանց մէջ: Վերջապէս, Ջագեցին զգաց, որ իր թշառ հօտին հոգեկան ասպար է հարկաւոր, այդ պատճառով նա յոյժ բաղձաւթեան հեռ հսկումներ կատարեց, որով ժողովուրդը փոքր ինչ զգաստացաւ և տակաւ առտակաւ մօտեցաւ իր բնակարաններին: Դրան առաւելևս ոյժ տւեց նրա այն ազօթքը, որը ինքը հրատարակեց հաւատացելոց համար: Ծուռով Դուինի աղետի լուրը տարածւեց ամենախուլ վաչրերն անգամ, և ժողովուրդը հազար ու մի պատմութիւններ ստեղծեց այդ առիթով: Աւելի շատ ուշադրաւ էին Շիրակաւանի բնակիչների պատմւածքները, որոնք ամեն բան կապում էին երկրի տէրերի կեանքի հետ:

— Խաչիկ, Դուինի երկրաշարժը մեր կաթողիկոսը, զիտե՞ս, ասել է ինչից է պատահել:

— Ի՞նչից է պատահել, Յուսիկ:

— Աստուծո՛ւն, նա ասել է, թէ մեր իշխանաց-
իշխանը չի ուզում իր Մարեմին կնութեան տալ
Սիւնեաց իշխանին՝ Վասակ-Գաբուռին: Դրա հա-
մար էլ Աստուծո՛ւմ բարկացել է և երկրաշարժ է
ուղարկել մեր քաղաքը ջնջելու: Է՛հ, ի՞նչպէս
կարելի է, չէ՞ որ, աստուծո՛ւն այդ իշխանը և չք-
նաղ Մարեմը սիրում են միմեանց:

— Էլի դու քո ճառերի տօպրակը բաց ես
անում, Յուսիկ, հա՛: Անցեալներումն էլ, չիշում ես,
ասում էիր, որ վեհափառը եկել է մեր ծեր մեծ
սպարապետին թաղաւոր օծելու: Հիմի էլ թաղա-
բան ես հնարեր:

— Ինչի՞, սուտ եմ ասում, մի՞թէ:

— Իհարկէ:

— Ժաժը ոչ թէ միայն Դուինումն է պա-
տահել, այլ Կ.-Պօլսումն էլ և ուրիշ շատ տեղե-
րում: Մի՞թէ մեր իշխանաց-իշխանի մեղքը այն-
քան մեծ է, որ յոյներին էլ է ծածկում: Իր մեղքի
համար ինքը և իր երկիրը պիտի տուժէին և ոչ
թէ յոյներն էլ:

— Ո՛վ գիտէ Աստուծոյ բանը:

— Մեր իշխանաց-իշխանը ոչ թէ՛ չէ տալիս
իր Մարեմին Վասակին, այլ նա տակաւին սուղի
մէջ է. չէ՞ որ մեծ սպարապետը, նրա հայրը, ամի-
րապետի շղթաներում անվերջ հեծում է. շատերն
էլ ասում են, որ մեռել է. էլ ի՞նչպէս մեր իշխանը
կարող է հարսանիք անել: Ուրիշ բան է, եթէ կա-
թողիկոսը միջամտէ:

— Աստուծո՛ւն, կաթողիկոսը ճանապարհ է ըն-

կել միջամտելու և զլուխ բերելու այդ աճուսնու-
թիւնը:

— Աստուծո՛ւմ աշողէ, թող նա այդ սիրա-
հարների փափաղը կատարէ:

— Հարսանիքը անպատճառ լինելու է, միայն
ասում են, փեսայացուն երկրաշարժից սաստիկ վա-
խեցել է և այժմ ինչոր հիւանդութիւն է ստացել
և զուցէ երկար չապրի: Ափսո՛ս: Աստուծո՛ւն, երկ-
րաշարժի ժամանակը կաթողիկոսի մօտն է եղել.
որքան վերջինս ստիպել է դուրս փախչել, նա չի
լսել նրան, բայց վերջն էլ ինքը տուժել է:

— Խեղճ ի՛շխան, խեղճ Գաբուռ:

— Ա՛յ, ի՛նչ է նշանակում մեծին չը լսել:

— Է՛հ, այդ մի ասի, փորձանք է, փորձանք:
Եթէ նա իմանար, այդպիսի դժբաղդութիւն կը
գար իր զլխին՝ առանց կաթողիկոսի հրամանի
դուրս կը թռչէր:

Այսպէս խօսում էին երկու շիրակաւանցիներ,
որոնցից մէկը՝ Յուսիկն էր, որին մենք տեսանք
Սմբատ Բագրատունու Շիրակաւանից մեկնելու ժա-
մանակ, երբ նա դարձեալ վէճի էր բռնւած իր
այժմեան խօսակից, Խաչիկի հետ, որոնք նման
դէպքերում, միշտ աշխատում էին իրար հանդիպել
և իրար հաղորդել այս ու այն լուրը, ի հարկէ
համեմած իրանց ասէկօսէներով: Եւ այդ լուրը
օր ըստօրէ ժողովրդի խօսակցութեան առարկան
դառնալ, թէ Սիւնեաց իշխանը՝ Վասակը-Գաբու-
ռը, երկրաշարժի անեղ սարսափի տակ հիւանդու-
թիւն է վաստակել:

Մրա հետ խօսում էին և նրա մօտաշուտ ամուսնութեան մասին:

XV.

«Մեր 'ի թագաւորել անդ վապի' տեղեկացեալ նրա 'ի վահանայ եպիսկոպոսէն Նիկիոյ, կամ ըստ վարդանայ եպիսկոպոսէն Տարօնոյ, թէ Բագրատունիք թագադիր էին Արշակունի թագաւորաց 'ի հայս, առաքեաց հրեշտակ զՆիկեոսա առ մեծն Աշոտ Բագրատունի իշխան-իշխանաց՝ համարձ բազում պարզեօք և խնդրեաց ընդունիլ 'ի նմանէ զթագ...»

Չափէան

Մի քանի շաբաթից յետոյ, Չափէյին Շիրակաւանումն էր: Իշխանաց-իշխանը ցոյց էր տւել նրան ամենասրտառօժ ընդունելութիւն: Առաւօտեան նախանշիկից յետոյ, Չափէյին, նկատելով Աշոտի հոգեկան ուրախութիւնը և լաւագոյն արածադրութիւնը, հետզհետէ խօսակցութեան միջոցին մերձենալ սկսեց իր այցելութեան բուն նպատակին:

— Տէր իշխան, մեր փափկասուն օրիորդներին՝ ձեր սիրասուն զաւակացը, այնպիսի խիստ կրօնական դաստիարակութիւն էք տւել, որ ես տարակոյս ունեմ, թէ նրանք շուտով կառանձնա-

նան մեր մենաստաններից մէկն ու մէկում միանձանց կեանք վարելու:

— Վեհափառ տէ՛ր, այդ ճիշտ է, որ նրանք կրօնական խիստ դաստիարակութիւն են ստացել: Բայց մի՞թէ այդ նշանակում է, թէ նրանք անշուշտ պիտի միանձանց կեանք վարեն:

— Այլեւ ես ի՞նչ կարող եմ ենթադրել, երբ նրանք արդէն հասունացել են. սակայն դուք տակաւին, ըստ երեւոյթին, ո՛չ մի փեսայացւի աչքի առաջ չ'ոճնէք: Ըհ՞ որ, կարծում եմ, որ ժամանակ է, դրա վրայ կանխապէս խոկալու: Ով Մարեմին մի անգամ տեսնում է և ծանօթանում նրա հոգու վսեմ զաղափարների հետ, չեմ տարակուսում, որ նա էլ ինձ նման չասէ թէ՛ նա բուռն տենչանքներ և վառ հակում ունի դէպի միանձանց կեանքը:

— Է՛հ, ի՞նչ կորուստ կունենանք մենք, մեզ համար աղօթողների թիւը մի մարդով էլ կաւելանայ այդ դէպքում:

— Սակայն, տէր իշխան, երբ նրա այդ քայլը դժբաղդութեան տարաարուսը զլորէ բոլորովին կողմնակի անձնաւորութիւններին և, նա այն ժամանակ, կարծում եմ, որ ինքներդ կը պախարակէք ձեր դստեր և կաշխատէք հեռու պահել նրան այդ մտքից:

— Այժմ նա, հօ այդպիսի ջերմ երկրպագուներ չ'ունի:

— Ինչի՞ց գիտէք, իշխան, որ նա ջերմ երկրպագուներ չ'ունի:

— Այդ պիտի հարցնէք ձեր զստերը: Թերեւս նա

ունի երկրպագուներ. սակայն, կարծելով, որ անյուսալի է նրա մասին խոկալ, ինքն յանձն կառնէ վանական միանձանց կեանք վարելու:

— Վեհափառ տէր, դուք այնպիս զրական ծայնով էք խօսում, որ ես մնում եմ տարակուսութեան մէջ: Ես գիտեմ, որ շատերն են խօսել իմ դատերաց մասին, բայց թէ արդեօք նրանք ունէ՞ցել են ո՛րէ ցանկութիւն ամուսնանալ նրանց հետ, ես այդ հաստատապէս չը գիտեմ:

— Տէր իշխան, ունեցել են և այժմ էլ ունեն:

— Բայց ինչո՞ւ այդ մասին ինչ ոչինչ չեն ասել:

— Մեր տարաբաղդ աշխարհի աղետալի խռովութիւններն են մասամբ պատճառ դարձել, որ նրանք լռել են այդ մասին: Նրանց հայրենասէր հոգին չէր կարող այդ ժամանակ զբաղւել իրանց անձնական հաշիւներով: Իսկ այժմ, փառք Աստուծոյ, հետզհետէ մեր երկրին պատած սև մշուշները անհետանում են, և նրանք կարիք են զգում իրանց ամբողջ էութեամբ նւիրել իրանց սրտերին և նրանց խորշերում զիգլած բոցակէզ զգացմունքներին:

— Գովելի հայրենասէրներ են եղել դրանք, որ խեղդել են իրանց սրտերի վառ տենչանքները երկրի խռովութիւնների ժամանակը:

— Կար և մի այլ պատճառ, տէր իշխան:

— Ի՞նչն է:

— Նրանք գիտէին, որ ձեր հոգին տանջւում է մի տաղնապալի ալեկոծութեամբ և զանում է խորին վրդովմունքի մէջ մեր զժբաղդ սպարապետի

զերութեան պատճառով: Այո՛, նրանց մասամբ չեա էր կանգնեցում այդ դիտաւորութիւնից և ձեր հօր աղետալի դրութիւնը:

Աշտար զլուխը խոնարհեցրեց և ոչինչ չը խօսեց: Հօր եղբերական դրութիւնը բորբոքեց նրա որդիական ջերմ զգացմունքները, և նա վառեց հոգեկան զառն ատելութեամբ դէպի հազարացոց ամբարտաւան արարքը: Բարկութեան զայրոյթի անշիշանելի վառ կրակը փայլեց նրա գէմքի վրայ և նա, մի աղէխարշ հոգոց արձակելով, մնաց լուռ:

— Տէր իշխան, այն, որ անուղղելի է և անդարձ կորած է մեզ համար, չը պէտք է տրտունջ առաջ բերէ մեր հոգեկան աշխարհում: Այլ նրանց նւիրական չիշատակները անջնջելի պահելով մեր սրտերում, մենք պիտի չը դադարենք ներկայի և ապագայի մասին խորհելուց:

— Թող օրհնեալ լինի Տիրոջ կամքը:

— Տէր իշխան, նա՛ ով այժմ գերւած է ձեր գտեր Մարեմից, դարձեալ կորած հայր ունի, բայց և այնպէս ձեռք չէ վերցնում կեանքից և զիտէ հրապուրւել նրա հմայիչ վայելքներով:

— Վեհափառ տէր, ո՞վ է այդ:

— Սիւնեաց իշխանը՝ Վասակ-Գարուռը:

— Վասակը... ես այդ մասամբ գիտէի, բայց չէի կարծում, որ նա սիրահարւած է և ամուսնանալու դիտաւորութիւն ունի:

— Դրան, տէր իշխան, ես պիտի վերջնական պատասխան տամ Մարեմի մասին: Դուք ի՞նչ կասէք ինձ:

— Ես գրան, վեհափառ տէր, հակառակ չեմ: Այո հակառակ չեմ, երբ Մարեմը, ինչպէս ասացիք, անտարբեր չէ գէպի նա:

— Ե՞րբ սկսե՞նք հարսանիքի և պսակադրութեան պատրաստութիւնները տեսնել:

— Ես, վեհափառ տէր, մի քանի ժամանակից չետոյ, լինելու եմ Արշարունեաց կողմերն, երբ վերադառնամ, իսկոյն և եթ սկսե՞նք:

— Բարի, բարի:

Մինչ սրանք այսպիսի խօսակցութիւններով էին զրաււած, իշխանի պարտիզում, ծառերի տեղեակիտ մացառներում, ծածկւած էր մի երիտասարդ և վառ տենչանքներով բռնկւած՝ անյաղ աչքերով նայում էր մի հրեշտականման արարածի վրայ, որը իր տիրուհու հետ զբոսնում էր պարտիզում: Տիրուհին իշխանապետար Մարեմն էր, իսկ նրա հետ հրեշտականման արարածը՝ նրա նաժիշտներից աւագագոյնը, որը զրեթէ միշտ անբաժան էր իր տիրուհուց: Նրա տնունը Երանեակ էր: Իսկ երիտասարդը մեզ վաղածանօթ, Կարէնն էր, որը իր հոգու ամբողջ էութեամբ սիրում էր Երանեակին: Մի անգամ պատահմամբ հանդիպելով նրան, երբ նա իր տիրուհու հետ սովորական զբօսանք էր կատարում Ախուրեանի երբեքանդ ափերում, նա տեսնեց նրան իր սիրան ու հոգին իր ամենաչերմ զգացմունքներով, և այն օրից նրա գեղանի պատկերը չէր հեռանում նրա երեւակայութիւնից: Այն օրից նա սիրում էր նրան:

Անտարբեր չը մնաց և Երանեակը: Կարէնի

առնական կերպարանքը մի անշիջանելի կայծ թողեց նրա կուսական անարատ կրթում, որը օր ըստօրէ բորբոքւեց և պաշարեց նրա սիրտն ու հոգին:

Իւրաքանչիւր անգամ, երբ նա լսում էր, որ վեհափառի սպասաւորը՝ Կարէնը, այս է արել, այն է արել, այս ապշեցուցիչ քաջագործութիւնն է զործել, նրա կուրծքը լցւում էր մի հմայիչ հրճանքով: Նրա կրծքում բուն զրոյթ սրբազան հուրը առաւելւս ուժեղ կայծեր արծակեց մանաւանդ սկսած այն օրից, երբ Կարէնը սպառազինւած՝ անցնելով հազարացոց զօրքերի ամենի շարքերը, սուրհանդակի պաշտօն էր կատարել՝ Յովհաննէս կաթողիկոսի մահւան լուրը հաղորդելով Սմբատ Բագրատունուն և սրա Երազաւորսի ժողովի հետեանքը Զաքարիա Զաղեցուն տեղեկացնելով: Այդ օրից Կարէնը ամեն ինչ էր Երանեակի համար:

Իմանալով, որ հայոց կաթողիկոսները չաժախակի այցելութեան են ելնում իրանց իշխանաց-իշխանին, որտեղ միայն կարելի էր իր սիրոյ արարածին տեսնել, Կարէնը վճռել էր մտնել կաթողիկոսների սպասաւորների մէջ և զրաւել հայոց հայրապետների սրտերը: Եւ այսպէս, նա սիրելի էր եղել Յովհաննէս Ովայեցուն և Զաքարիա Զաղեցուն, որի հետ, այդ օր դալով Շիրակաւան, այժմ ծածկւել էր պարտէզի մացառներում և զմայլում էր իր սիրոյ առարկայով:

Մարեմը և Երանեակը անվրդով զրօսանք էին

ատարում, յանկարծ այն կողմից, որտեղ թագ էր կացել Կարէնը, լսեց սարեակի քաղցր զեղգեղանքը:

— Տիրուհի, դուք սպասեցէք այստեղ, ես անցնեմ մացառների այն կողմը, գուցէ սարեակի ծագեր լինեն, որոնք իրանց բնից ընկնելով, այժմ անկարող են բարձրանալ,—այս ասելով նա կորաւ թփերի մէջ. իսկ Մարեմը շարունակեց իր զբօսանքը: Թփերի միջից երկու ուժեղ բազուկներ իրանց զիրկն առան Երանեակին և ամուր սեղմեցին իրանց կրծքում, և չերմ համբույրները անվերջ շարեցին նրա զեղանի այտերին: Երանեակը երկչոտ եղնիկի նման դողդողում էր նրա դրկում և աւելի ևս հպւում նրան: Նրա հարուստ, սեւ-թուր և ծփան վարսերը սեւ ամպի նման սքողել էին Կարէնի դէմքը, որը իր գլուխը փարելով նրա ծիւնափալ պարանոցով, երազների աշխարհումն էր կարծում իրան և ուշացնոր եղածի նման ինքն էլ չը գիտէր, թէ ինչպէս չափուրդ տար իր հոգու անչափ ծարաւին: Վերջապէս, նրանք երկուսն էլ ասես հարբած բաղդի այդ քաղցրաշունչ բուրմունքներով, անշարժ սեղմած էին իրար և կենդանութեան նշոյլներ չէին արտայայտում: Երկար այսպէս պիտի մնային, եթէ Մարեմի աղիոգործ հիշք ուշքի չը բերէր նրանց, որից չետոյ Երանեակը այդպէս ալլալլած մի ակնթարթում թռաւ դէպի իր տիրուհին: Սակայն այստեղ մնաց զարհուրած՝ մի գորշագոյն օձ ցլուկով, ասես պատրաստուում էր մի ոստոյնով յաւիտենականութեան աշխարհը ճամպելու իշխանազստերը: Շանթահար եղածի

նման Մարեմը բարացել էր տեղն ու տեղը և չէր համարձակում փախուստ տալ աներես սողունից և ամբողջ մարմնով դողդողում էր: Յանկարծ մացառների ետեւից դուրս թռաւ մի վայելչակազմ երիտասարդ և իր ձեռքի փայտի մի քանի հարւածներով սատկեցրեց սողունին և, վերցնելով նրան իր փայտի ծայրով, դուրս նետեց նրան պարտէզից:

Մինչ իշխանաղուստըրը ուշքի եկաւ, նա կորաւ մացառների մէջ և դուրս եկաւ պարտէզից:

— Ո՞վ էր այդ ինձ փրկողը,— շնչասպառ հարցրեց Մարեմը, — և ո՞ւր կորաւ:

— Տիրուհի, երեւի վեհափառի սպասաւորներիցն է և հաւանական է եկել էր ծաղիկներ փրնջելու իր տիրոջ համար:

— Դու չե՞ս ճանաչում նրան:

— Ո՛չ, տիրուհի,— պատասխանեց Երանեակը ոտքից ցլուկի կարմրելով,— միայն եթէ չեմ սխալուում, ես մի անգամ նրան տեսած պիտի լինիմ վեհափառի սպասաւորների թւում:

Մարեմը ոչինչ չը խօսեց. սակայն ինչ որ է մի կասկած ընկաւ նրա սրտում և պաշարեց նրա ամբողջ էութիւնը: Նա լուրթեամբ շարունակեց իր ճանապարհը և դուրս եկաւ պարտէզից: Նրան հետեւում էր Երանեակը, որը գողութեան պահուն բռնւած յանցաւորի նման զանգաղ քայլերով գնում էր նրա ետեւից: Մի երկու օրից չետոյ Ձաղնցին վերագարձաւ Դուին: Նրա հետն էր և Կարէնը:

Մի առաւօտ, երբ կաթողիկոսը նոր էր զար-

թել և կաթի բաժակը առաջին դրած՝ մէկ րմպուծ էր, մէկ կարգում, ներս մտաւ Կարէնը և, խոր զլուխ տալով, կանգնեց զուան մօտին: Վեհափառը, զլուխ բարձրացնելով, մի փոքր լռութիւնից չեաօյ, հարցրեց.

— Ի՞նչ ունես ասելու, Կարէն:

— Վեհափառ տէր, տեղեկութիւն ունեմ իշխանաց-իշխանի մասին:

— Ի՞նչ տեղեկութիւն ունես, երբ նա աչժմ Արշարունեաց աշխարհումն է:

— Գիտեմ այդ, վեհափառ տէր:

— Իսկ այլեւ ի՞նչ կարող է լինել, պատմիր...

— Վեհափառ տէր, յունաց Վասիլ կայսրը իր ընդոժիներից մէկին՝ Նիկիտաս անունով, պատգամաւոր է ուղարկել մեր իշխանաց-իշխանի մօտ և թագ է խնդրել նրանից:

— Այդ Վասիլը մեր Արշակունեաց ցեղիցն է հօր կողմից և սիրւած է մեր պարթեւներից. երեւի նա՝ ըստ Արշակունեաց սովորութեան, որոնց թագադիրներն էին Բաղրատունիք, աչժմ հետևում է իր նախնիքների վաղեմի սովորութեանը:

— Այո՛, այդպէս էին պատմում: Ես շատ անգամ եմ այդ լսել:

Այդ Վասիլը, վեհափառ տէր, բաղձաթիւ ընծաներ է ուղարկել մեր իշխանին, որը աչժմ Արշարունեաց Զարեհեան գիւղումն է, և սիրելի որդի է անւանել մեր իշխանին և դաշն է կապել նրա հետ:

— Ի՞նչ ընծաներ կարող է ուղարկած լինել:

— Նա ուղարկել է իշխանական փառաւոր հանդերձներ, գեղեցկագոյն նժուգներ, իսկ աւելի ուշագրաւ են Բիւզանդական մի զլխի պսակ, որը ասում են, թագի ձև ունի, և խաչափայտի մի մասը: *)

— Տայ Աստուած, որ ճիշտ լինեն ասածներդ, Կարէն, սակայն ես շուտով պաշտօնական տեղեկութիւն պիտի ստանամ մեր իշխանից դրանց մասին:

— Մեր իշխանն էլ կատարել է յունաց կայսրի խնդիրը և թագ է ուղարկել նրան փոխադարձ բաղձադիմի ընծաներով:

— Երևի, Կարէն, դու ուրիշ տեղեկութիւններ էլ ստացած լինես:

— Անշուշտ, վեհափառ տէր, յունաց պատգամաւորը պատմել է, որ նրանց ս. Երրորդութեան եկեղեցում, որ դտնւում է Կ.-Պօլսում, գտնւել են անսպասելի կերպով մեր սրբերի մասունքները իրանց հետ թաղւած վկայադրերով:

— Տօ՛, այդ ի՞նչ ես ասում, Կարէն, չը լինի թէ հարբած ես դու այսօր:

— Քաւ լիցի, վեհափառ տէր, նա պատմել է որ նրանց իշխանների պատանիներից մէկը՝ Սկլաւիկ անունով, որը երկար ժամանակ հիւանդ է եղել անբուժելի հիւանդութեամբ, մտել է այդ եկեղեցին աղօթելու մի զեսպանի հետ: Աղօթքի ժամանակ չանկարժ պատանու վրայ ալլալութիւն է եկել, և նա ներշնչւած գոչել է. «Ո՛վ մեծդ Գրիգոր, ո՛վ ս.

*) Որը ժամանակով կոչւեց Հոռոմայրի ս. Նշան.

հռիփսիմէ, ս. Գալիանէ, ինչո՞ւ էք եկել հայոց աշխարհից: Այս բանից յետոյ, պատանին առողջացել է: Եւ երբ կայսրի հրամանով բաց են արել այն մարմարեայ հին զերեզմանը, որ եկեղեցու պատի տակին է եղել, գտել են նրա մէջ ս. Գրիգորի նշխարքը, որոնք հսկայի ոսկերաց պէս մեծամեծ են եղել, գտել են և ուրիշ նշխարներ իրանց առանձնակի-առանձնկի զրւածքներով և վկայութիւններով:

— Ուրեմն ս. Գրիգորի և սուրբ կուսանաց մասունքներն են եղել:

— Այո՛, վեհափառ տէր:

— Ես զարձեալ տեղեկութիւն չունեմ, Կարէն:

— Ես, վեհափառ տէր, հաստատ աղբիւրից զիտեմ այդ բոլորը և յոյս ունեմ, որ շուտով կը ստուգւի իմ ասածը:

Շուտով ճիշտ որ վեհարանում և ամբողջ Դուինում ու նրա շրջակայքում տարածւեց, որ իշխանաց-իշխանը խաչափայտի մի մասը, Բիւզանդական գլխի մի պսակ և բազմադիմի պտրգեններ է ստացել Վասիլ կայսրից, որի թախանձանց զիջելով մեր իշխանը նրան թագ է ուղարկել զանազան ընծաներով և մի պատկառելի զօւժարով, որ այն զտնւած սրբերի նշխարքների տեղը նոր եկեղեցի կառուցանեն:

XVI.

«Պատուեցաւ և յիշխանէն պլագգեաց, որ առաքեցաւ ի նոյն աւուրս յամիրապետէն 'ի հայս, այն է Յիսէ՛ որդի Շեխեայ ոստիկանին, որոյ 'ի մերձենալ 'ի Դուին բաղաբ՝ դնաց ընդ առաջ նորա Զաքարիա կաթողիկոս, և նա մեծապէս պատուեալ զհայրապետն, ետ նձա հրաման բառնալ առաջի իւր գրօշակ խաչանշան...»

Յով. Կաթ. պատմ.

Ս'ի քանի օր էր, ինչ մի արտակարգ իրաւանցում էր տիրում Հայաստանի այս ու այն ծայրերում: Շփոթութեան մէջ էր իշխանաց-իշխանը, շփոթւած էին միւս նախարարները և կաթողիկոսը: Բոլորն էլ պատրաստուած էին ուղղեւորելու դէպի հայոց երկրի սահմանները, որովհետեւ այնտեղից պիտի մուտք գործէր մեր աշխարհը հազարացոց նոր ոստիկանը՝ Շեխի վերակացւի որդին, որին Յիսէ էին անւանում և որը ամիրապետից կողմնակալ էր ուղարկւած Ստորոց երկրից մինչև Պաղեստին և միանդամայն վերատեսուչ հայոց վրայ: Հայոց ա-

ւաղանին ըստ նախնի սովորութեան պիտի լինէր առաջ ելնէր իր նոր ոստիկանին և բարի ոտնա-
մուտք մաղթէր նրա համար: Այդ պատճառով նա
պատշաճաւոր պատրաստութեամբ էր զբաղւած
առաւելևս նոր ոստիկանի հաճոյքը գրաւելու: Երբ-
որ Յիսէ ոստիկանը մերժեցնում էր Դուին քաղա-
քին, նրա առաջ մեծ փառք ու պատուով դուրս
ելաւ Զաքարիա Զաքեցին, որը իր ազդու բարե-
մաղթութեամբ զգալի տպաւորութիւն գործեց
Յիսէի վրայ: Վերջինս զգացւած նրա սրտառուչ
քարոզով տւեց նրան բնորոշելութեան այնպիսի
մեծարանք և յարգանքներ, որոնց մինչև այդ օր
մեր կաթողիկոսներից ոչ ոք չէր արժանացել: Նա
իր հանդէսի դրօշներից (այլամ) մէկը պարգեւեց Զա-
քեցուն, տալով նրան իշխանութիւն, որպիսին ու-
նէին հայոց հայրապետները Արշակունեաց ժամա-
նակը—որ նրա վրայ խաչ կանգնեցնէ և միշտ իր ա-
ռաջից տանի, ուր որ հանդէսի դուրս գալու
լինի: Նոյնպէս արտակարգ մեծարանք ցոյց տւեց
Յիսէ և մեր իշխանաց-իշխանին, գառնալով նրան
կողմնակից, ընկեր և բարեկամ:

Դուինում երկար չը մնաց Յիսէ ոստիկանը.
նա մեր կողմերից մեկնելով՝ անցաւ Հայ-Այդուանից
էրկիրը՝ Պարտաւ մայրաքաղաքը, որը Դուինի նման
հազարայոց ոստիկանի աթոռ էր այդ ժամանակ-
ներում: Այստեղ նա իրան փոխանորդ թողեց մի
եմենցի արար՝ Մուհամէտ Էպիւլփետ անունով,
որին յաճախ անւանում էին և Եմիմիկ, կամ Հա-
մանիկ-Մահմետ, որդի Ապլիխտայ: Երբ Յիսէն հե-

ռացաւ այստեղից, Եմիմիկ-Մահմետը, միաբանւելով
տեղացի իշխանների հետ, ապստամբւեցաւ նրանից:
Այս բանը կատարութեամբ լցրեց Յիսէի սիրտը,
և նա՝ այս մասին յայտնելով մեր նախարարներին
և իշխանաց-իշխանին, առաջարկեց սրանց պատե-
րազմի ելնել իր հետ ապստամբի վրայ: Յիսէն,
մեր իշխանաց-իշխանը և միւս նախարարները պա-
շարեցին Պարտաւ քաղաքը, ուր ապաստան էր
գտել ապստամբը. սակայն անաջող. երկրի ցրը-
տերը և աննպաստ սառնամանիքը ստիպեցին նրանց
առժամանակ ձեռք վերցնել պաշարումից: Այսպէս
էլ արին: Բայց մի քանի ժամանակից չետոյ, դարձ-
եալ պաշարեցին այդ քաղաքը, որը տւեց 13 ա-
միս, բայց դարձեալ անաջող. քաղաքը մնաց ա-
նառիկ, չը նախած, որ ոչինչ չէին խնայել նրան
գրաւելու համար: Վերջապէս, Յիսէն ստիպւած ե-
ղաւ հեռանալու այնտեղից, որովհետև աճապա-
րում էր իր պաշտօնավայրը՝ գործերի ղեկը
ստանձնելու: Նոյնը արեց և մեր Աշոտը, որը եկել
էր միմիայն նրան օգնելու և ամիրապետին իր հա-
ւատարմութիւնը ցոյց տալու և ոչ թէ ինքնակամ
պատերազմելու ապստամբի հետ: Սակայն այդ բանը
բաւական իզաւ ապստամբի և սրա մէջ թշնամու-
թիւն առաջ բերելու: Այդ պատճառով, երբ Յիսէն
հեռացաւ, նա սկսեց որոգայթներ լարել՝ իշխանաց-
իշխանին նրանց մէջ զլորելու: Բայց այդ դիւրին
չէր՝ Աշոտը նրանից աւելի խորազէտ և խորա-
մանկ էր:

Եմիմիկ-Մահմետը փորձեց թուղթ-թղթի,

դեսպան դեսպանի վրայ առաքել հաջող իշխաններին, որ նրանք իրան ընդունեն հայաստանի ոստիկան: Սրա համար նա բազմազան դիւրութիւններ էր խոստանում միւր իշխաններին: Սակայն անկարող եղաւ որսալ նրանց, որովհետեւ նրանց վրայ աչալուրջ հսկողութիւն էր գործում Աշոտի հեռատես և խելացի տէրը, որը, հասկանալով նրա խարդախ խորամանկութիւնը, միաբանեց բոլոր հաջող իշխաններին և թուղթ դրեց տմիրապետին՝ ոստիկան ուղարկելու իրանց երկրի վրայ Ահմատին, համադայի որդուն: Ամիրսպետը հաւանեց հաջող առաջարկութիւնը և Ահմատին ոստիկան կարգեց հաջող վրայ: Սա ճանապարհ ընկաւ, և երբ հասաւ Բաղէշի սահմանները, մերձակայ երկիրների իշխանները նրա առաջ եկան: Սրանց մէջ ուշադրաւ էին Գր. Դերենիկ՝ Արծրունեաց տէրը, Աշոտ Կուրապաղարը՝ Տարօնոյ տէր և պատրիկ Բաղդատի որդին: Մեր իշխանաց-իշխանը իր կողմից ուղարկել էր իր Շապուհ որդուն և շատերին: Սրանք բացի բազմազան թանկագին ընծաներից բազմաթիւ զօրք էլ էին վերցրել իրանց հետ: Եմիմիկ Մահմետն էլ մի պատգամաւոր էր ուղարկել առանձին թղթով, որով նա նորեկ Ահմատ ոստիկանին զրգուսւմ էր հայերի դէմ: Նորեկ Ահմատը առանց երկար մտածելու հաւանութիւն տւեց նրա առաջարկութեանը և մի թղթով պատասխանեց նրան, որ նա զօրք պատրաստէ և իրան թշնամի ձեացած դայ իր վրայ, երբ ինքը հաջող իշխանների և զօրքերի հետ Դուին կը հասնէ և կսկսէ հարկ պա-

հանջել նրանից, այդ ժամանակ ինքը և նա հայերին իրանց մէջ կառնեն և իրանց ցանկացածը կանեն: Հայաստանի պահապան հրեշտակը՝ իշխանաց-իշխան Աշոտը, որը իր զգաստ հոգու յատկութեամբ լաւ ըմբռնած էր մեր հարեան ալլազգիների հաւատարմութեան անշրպետը և Եմիմիկ-Մահմետի հոգու վարչելի խարդախութիւնները, իր երկրի իւրաքանչիւր գլխաւոր ճանապարհները և անցքերը փակած էր իր հաւատարիմ ընդոժիներով, որոնց մէջ էր և Ջաղէցու սպասաւորը՝ Կարէնը, որը, քաջ ծանօթ լինելով մեր երկրի ամեն մի ծակ ու ծկի հետ, նոյնպէս ընտրւած էր հսկելու երկրի անցքերը: Թէև մեր ամբարտաւան թշնամիները՝ Եմիմիկ-Մահմետը և նորեկ-Ահմատը, հնարներ էին գործ վնում, որ իրանց նամակները չընկնեն մեր իշխանների ձեռքը և չը բռնեն: Սակայն Աշոտի աչալուրջ լրտեսներից նրանք չազատւեցան, և նրանց թուղթ ու թղթատարը բռնւեցին: Իշխանաց-իշխանը առանց աղմուկների թղթատարը բռնտարկեց, թղթերը իր մօտը պահեց և նորեկ ոստիկանի մօտ եղած մեր իշխաններին դադունապէս զգուշացրեց, որոնք հետզհետէ մէկ-մէկ իրանց զօրքերի հետ փախուստ տւին ոստիկանի մօտից և իրանց աեղերը վերադարձան: Նորեկ ոստիկանի մօտ ոչ ոք չը մնաց, և նա աչգպէս միայնակ, խալտառակամ եկաւ մտաւ Դուին:

Երբ նորեկ Ահմատ ոստիկանը Դուին հասաւ, Աշոտը ընծաներով այցելութեան զնաց նրան: Սակայն շուտով ուշքի եկաւ, որ ոստիկանը լցւած է

դէպի հայերը կատաղի չարութեամբ և ոխով և ամեն ժամ, ամեն րոպէ պատրաստ է իր բարկութեան թոյնը իրանց զլխին թափելու։ Սակայն երբ Ահմատ ոստիկանի սպառնալիքները կորցրին իրանց համեստութեան չափը, Աշոտն էլ կատաղեցաւ և անվախ քաջութեամբ սկսեց կշտամբել նրան, որ նա իբրեւ վերակացու է եկել Հայաստան և ոչ անկախ ոստիկան, այդ բաւական չէ՝ նա նրան երես առ երես խարդախ, դաւաճան անւանեց։

— Դուք, իշխան, օձի խորամանկութեամբ ցան ու ցրիւ արեցիք ինձանից ձեր իշխաններին, որոնք ընդ առաջ էին եկել ինձ, և այժմ էլ ձեր ընծաներով կամենում էք հաճոյանալ ինձ,— բարկութեամբ նկատեց նրան Ահմատը,

— Ես այդ պարտական էի անելու, Ահմատ, այդ դուք ինքներդ էիք թելադրում ձեզ անելու։ Մենք խարդախ գալլերի դէմ առաջժամ պիտի օձի խորամանկութեամբ զինւենք։

— Ես այդ օձերի զլուխները շախախել կը տամ, նրանց լպիրշ աներեսութիւնը որոշ սահմանի մէջ դնել կը տամ, նրանք նոր կը հասկանան, որ իրանց անարդ խորամանկութիւնը ամեն անգամ ընդունակ չի լինի սքօղելու իրանց լրբութիւնը։ Նրանք շուտով կը համոզւեն, որ ամեն անգամ իրանց անկարող կը լինեն պատասպարել իրանց օձային խորամանկութիւնների տակ։

Աշոտի դեղանի դէմքը ծածկւեց բարկութեան խորշոմներով և մոռլւեցաւ։ Սակայն նա շուտ ուշքի եկաւ և պատասխանեց.

— Ես շատ եմ թափառել, ես շատ եմ ատապել, Ահմատ, ես տեսել եմ պարսից իշխաններին, ես տեսել եմ պարսից գոռողամիտ տէրերին, ես տեսել եմ մեր վեհապանձ ամիրապետի ոստիկաններից շատերին, սակայն ձեզ նման տղայամիտ և ստահակ սանձարձակ նենգամիտներին՝ երբէք տեսնելու յոբաղդութիւն չեմ ունեցել։ Դուք տակաւին մեր վերան երկիրը ոտք չը կոխած, ուշացնոր մանկան նման դաւադրութիւններ էք նիւթում մեր դէմ և ի՞նչու ինքներդ էլ չէք հասկանում, ինքներդ էլ հաշիւ և համար չէք տալիս ձեզ։ Ի՞նչ էին արել ձեզ հայոց տորաբաղդ իշխանները, որոնք փութացել էին ձեր առաջ ելնել միմիայն իրանց բուռն չարդանքը արտալայտելու։ Սակայն հոսկոյցաբ դուք այդ — ոչ, դուք շշմած տղայի նման փութացիք խոկալ՝ պատժելու այդ իշխաններին։ Միթէ նրանք էլ ձեզ նման իրանց զլուխը կորցրել էին, որ զրանից չետոյ մնային իրանց դաւաճանի մօտ և առաջնորդէին նրան դէպի իր հանգստավայրը։ Այդ միայն թերեւս ձեզ նման իշխանները անէին։ Թող Տէր Ամենակալը լսէ մեր տարաբաղդ երկրի տղերսանքը և զթա իր հաւատարիմ ծառայի՝ մեր վսեմափալ ամիրապետի վրայ, և փրկէ ձեզ ձեզ նման տէրերից։

Ահմատը ալեկոծւեց, սակայն զսպելով իրան պատասխանեց.

— Մի ժամանակ ձեր հայրն էլ այդպիսի փրուն ո՞ն ունէր, նա այդ ո՞ճը բանեցրեց և ամիրապետի տուռչ սակայն վերջն էլ իր գոռողու-

Թեան արժանի պատիժը ստացաւ: Ձեզ քաջ յայտ-
նի է, թէ ի՞նչպէս եղաւ նրա վախճանը: Տիեզերքի
Ամենակալը եթէ լսելու լինէր, անշուշտ, նա կը
լսէր և ձեր հօր աղերսանքը: Իմ իւրաքանչիւր քայլը
դուք քննադատում էք և տղայամիտ էք անւանում:
Ապա ի՞նչ անուն տալ ձեր վարմունքին, որ առանց
ստուգելու թէ ի՞նչ է եղել իմ յանցանքս, թոյլ էք
տալիս ձեզ անւանել ինձ դաւաճան:

Այս ասելուց յետոյ, նա վեր կացաւ և սկսեց
անց ու դարձ անել սենեակի մէջ: Նա մի առան-
ձին սոսկումով նայում էր իր շուրջը և չէր հա-
մարձակում գլուխը բարձրացնել և Աշոտի աչքե-
րին նայել, երկիւղածութեամբ լցւելով թէ՛ մի գուցէ
նա հասկանայ իր դաւաճանութեան պատճառը:
Վերջապէս, նա ասես յոգնեց և հազիւ-հազ մօտե-
ցաւ բազմոցին և իր վաստակաբեկ մարմինը թո-
ղեց նրա վրայ: Խորին լռութեան մէջ մի սրտատո-
չոր խռովութիւն տանջում էր նրան: Նրա խղճի
խթանը հանգիստ չէր: Ապաշաւութեան կրակը յա-
մառութեամբ այրում էր նրա սիրտը. նա խղճա-
հարւում էր, որ իր անխօսեմ քայլերով զինել է իր
դէմ մի հաւատարիմ ազգի տէրերին. նա ցաւում էր,
որ իր անկումը ինքն է պատրաստել:

— Եթէ զիտենայի, որ դուք յոխորտախօսու-
թեամբ դեռ կաշխատէք արդարանալու, ես այսքան
անազան չէի պատուել ձեր ամբարտաւանութեան
գիմակը: Այո՛, ձեր ամբարտաւանութեան գիմակը
հարկ էր աւելի շուտափոյթ պատուել: Ո՞վ է մեզ
զինել ձեր դէմ: Ձեր գոյնը աչքերը, սիրտն ու

հոգին տարակոյս չունեմ, որ իսկոյն հասկացան,
թէ ի՞նչ է կատարւել: Կարծեմ ինքներդ էլ հասկա-
ցաք, որ դուք դաւաճանում էք ձեր պաշտօնին.
այդ մենք զիտենք,— այս ասելով, Աշոտի զօրեղ
ձայնը զրդացրեց սենեակի ամբողջ միջավայրը,—
խօսի՛ր, պատմի՛ր, այս ի՞նչ խաղ էր, որ դուք փոր-
ձում էիք խաղալ մեզ հետ: Ի՞նչ է, կարծում էք,
որ մենք այնքան միամիտ կը լինէք, որ չենք հաս-
կանայ, թէ ում հետ դորժ ունենք: Դեռ դուք
Բաղդատումն էիք, ես ձեզ ոտքից զլուխ ճանա-
չում էի, ճանաչում եմ և ձեր ներքինը: Ես իմ
նախատեսութեան մէջ չը սխալւեցի. Աստուած օգ-
նեց ինձ, և ես կարողացայ քաջութեամբ պատուել
ձեր ամբարտաւան գիմակը: Այժմ, զէ՛հ, թափեցէ՛ք
ձեր վրէժխնդրութեան բոլոր թոյնը մեր վրայ,
այդ կարող էք անելու: Նը, ի՞նչ էք որոնում, երեւի
տատանւում էք կանչելու ձեր սպառազինւած ոս-
տիկանների սուար բազմութեանը: Երեւի կամե-
նում էք կանչել ձեր արնախում դահիճներին: Խել-
քի եկէ՛ք, որ նրանց սրերը անկարող են խողողե-
լու իմ պարանոցը: Նայոց տառապեալ երկրի տէրը
գիտէ ի՞նչ է անում. նա գիտէ փրկել և իր գլու-
խը — Ահմատը երբէք չը կարծեց որ իր թուղթը
բռնել է և պատասխանեց.

— Նեռացի՛ր այստեղից: Ես միշտ նողկանքի
դառնութեամբ ատելով ատել եմ այս երկրի վայ-
րահաջ, յանդուգն տէրերին և այժմ էլ հոգոյս ան-
հուն զզւանքով ատում եմ և ձեզ: Ինձ անտանելի է
տեսնել ձեր գարշելի երեսը, որը այժմ աւելի ևս

անասնելի է դարձեալ ինծ համար: Ձեր այդ անակրկալ վարեցողութիւնը խորին ալեկոծութեան և չուզմունքի մէջ է դրել ինծ: Ի նչ էք ձեր թունալի հայեացքը և շարած աչքերը յաժում ձեր շուրջը, կրկնում եմ, ես ձեզ տեսնելու ցանկութիւնը չունեմ: Ի՞նչու երկիւղի ամենաթույլ նշաններ անգամ չէք արտայայտում, չէ՞ որ ես կարող եմ ձեզ այստեղ ձեր չափը ճանաչացնել տալ:

— Այդ ինծ է վրդովեցնում, այդ ինծ հոգ չէ, ես իմ տառապեալ հայրենիքիս համար արել եմ այն, որը պիտի անէր ամեն մի անձնէր հայրենասէր: Իսկ այժմ ձեր բոհմունքները ոչ մի սարսուռ, ոչ մի ցնցում չեն առաջ բերում իմ երակներում: Թող ես կորչեմ, թող ես ոչնչանամ, թող իմ անծուկ գոյութիւնը ջնջւի երկրի երեսից, բայց միայն իմ հայրենիքը, իմ տարաբաղդ հայաստանը մնայ, թող յարատեւ նա գէթ իր սեաւոր զրու թեան մէջ: Թերեւս անցնեն դարեր, անցնեն մարդկանց յարուցած ամբարտաւան փոթորիկները, և նա վերստին ոտքի կրելնէ հալածելու ձեզ նման նենգամիտ բռնակալներին:

— Հեռացի՛ր, կրկնում եմ...

— Ես կը գնամ այն ժամանակ, երբ լիովին տեսնեմ ձեր ամօթահար երեսը: Վրդովելու կարիք չը կայ, ձեզ մօտ ոչ ոք չի մնայ, ձեզանից ապականութեան հոգմեր են փչում: Ես կը գնամ իսկոյն, ես տեսայ ձեր ամբողջովին...

— Լի՛րբ, բաւական չեղաւ...

— Աւագակ, հայհոյանքի էք զիծում, ինչո՞ւ իմ ներկայութիւնը երերում է ձեզ: Ասացի, ես կը

գնամ: Այո՛, կը գնամ, բայց պարտք եմ համարում թքով պսակելու ձեր անիրաւ երեսը: Ահա՛, այն...

Այս ասելուց յետոյ Աշոտը խորին պառնութեամբ լցւած՝ թքեց նրա վրայ և դուրս ելաւ, ուշադրութիւն անգամ չը դարձնելով իր ետեւից լսող լպիրշ հայհոյանքների վրայ:

Անցաւ մի քանի ժանրաաղաւակ շաբաթ: Հասան հազարացոց հանդէսների օրերը: Անհրաժեշտ էր մի առանձնակի շուք ու դարձով տօնելու այդ հանդէսները: Մի քանի օր էր, ինչ նորեկ ոստիկանի ապարանքում պատշաճաւոր պատրաստութիւններ էին տեսնում՝ արժանաւոր տօնելու այդ հանդէսները: Վերջապէս, հասաւ հանդէսի օրը: Ահա՛ ար մի շրացուցիչ շքով ու փառքով գոռոցացած՝ առաւօտից իշաւ իր իշխանական վրանի տակ և սկսեց ընդունել այն մեծամեծներին, որոնք փութացել էին շնորհաւորելու նրան այդ տօնը և արեւշատութիւն բարեմաղթելու ոստիկանի համար: Անցաւ երկար ժամանակ, սակայն հայոց իշխանաց-իշխանը չը կար: Եւ Ահա՛ ար անհամբերութեամբ լցւած՝ անդադար անց ու դաշձ էր անում վրանում և Աշոտի ճանապարհը սպասում, կարծելով, որ մի քանի օրեայ տեղի ունեցած վիճարանութիւնը լուրջ տպաւորութիւն չէ թողել նրա վրայ, այդ պատճառով նա անշուշտ այցելութեան կը գնայ իրան: Սակայն այդպէս չեղաւ:

Աշոտի փոխարէն անսպասելի կերպով եկաւ նրա եղբայրը՝ երիտասարդ սպարապետը Աբասը՝ ի սպարապետական յանդգնութեամբ՝ սպառազին-

ւած, կայտառ և ահարկու կերպարանքով: Տեսնելով սրա արտասովոր ալցելութիւնը և սպարազինութիւնը, Ահմատը մնաց ապշած ու շարած և չք կարողացաւ մինչև անգամ բարկանալ նրա վրայ, երբ անգեկացաւ, որ վրանից դուրսն էլ զինւած պատրաստութիւն կայ: Երկիւղը առաւելս պաշարեց նրան, ահ ու սարսափը առաւելս սարսեցրեց նրան, և նա ցցեց իր ականջները, երբ լսեց զէնքերի և վահանների շառաչիւնը, ձիերի արփիւնը և խրխիւնչը ու մարդկանց փսփսոյքը, ուստի զրեթէ մեքենաբար կալկառեց իր ձեռքը դէպի սպարապետը... սակայն վերջինս այդ բոլորէն մի թուղթ էր մեկնում նրան... Մի ցրտահար դող զգաց նա իր երակներում և ամբողջ մարմնով ցնցւեց: Աչքերի առաջը սևացաւ, և երկիւղածութեամբ լի գունաթափութիւնը վալրկենաբար իր սրտամաշ երանգով ներկեց նրա անձոռնի գէմքը, երբ նկատեց, որ այդ այն մատնութեան թուղթն է, որը ինքը գրել էր Եմիմիկ-Մահմետին: Բոպէ առբոպէ նա սպասում էր, թէ ահա Սբասր իր երկսալքի սուրը կը բարձրացնէ և գետին կը տապալէ իրան: Սակայն այդպէս չեղաւ:

Նա ուշացնորի նման հազիւ-հազ էր ոտքի վրայ պահել իրան, բայց սպարապետի ահազնալզորդ ծայնը իր ահարկու շեշտերով ուշքի բերեց նրան.

— Իմ ազնիւ ճակատամարտների սուրը չք պիտի ստակեցնէ ձեզ: Դուք արժանի չէք այդ սրից մահ ստանալու: Հայերը զիտեն իրանց խարդախ թշնամիներին հոգու վեհութիւն և մեծու-

թիւն ցոյց տալ նոյնիսկ այն ժամանակը, երբ նրանք ամբողջովին նրանց ճանկերումն են լինում: Ես չք պիտի վերջ տամ ձեր կեանքին:

Ահմատը ահ ու դողով պաշարւած հազիւ-հազ շշնջաց.

— Թող Ալլահը օրհնէ ձեզ, սպարապետ:

— Խարդախ դալլի բերանով Ալլահը չք զիտէ օրհնել մարդկանց: Ես այդ օրհնութիւնը չեմ ցանկանում: Ձեր այդ նենգամիտ հոգու բարեմաղթութեան բարբաշանքը այժմ չէ կարող փրկել ձեզ:

Ահմատը խոնարհեց նրա առաջ և, երկրպագելով նրան, կրկնեց.

— Տէր սպարապետ, խղճա՛ ինձ. .

— Տուր ձեռքդ...

Ահմատը մեկնեց նրան իր ձեռքը: Սբասր, բռնելով նրա ձեռքից, դուրս բերեց նրան վրանից, ուր նրանից ոչ հեռու պատրաստի կանգնած էր մի ջորի:

— Տղայք, դուռաց սպարապետը իր զինւորներին,—նստեցէք այս նդովեալ անիրաւին ջորու վրայ:

Մի քանի կարիճ բազուկներ խփոյն կատարեցին նրա հրամանը:

— Ահա, անզգամ, այն ճանապարհը, որով դուք մուտք գործեցիք իմ տարաբաղդ հայրենիքը: Դեռ, զուլ-խոլ քիզ եմ պարգևում, դեռ, բայց վա՛յ քեզ, եթէ մէկ էլ դառնալու լինես: Այն ժամանակ հայոց սպարապետի սուրը կը պղծւի քո ամբար տաւան արիւնով...

Խորին լուսահատութեամբ լցւած՝ այդ մեր

հայրենեաց դաւաճանը շարունակեց իր ճանապարհը, չր համարժակելով ճանապարհին մի բան անգամ խօսել: Նա իրան երազի մէջ էր կարծում: Թախծալի ապաշաւանքը կաշկանդել էր նրա լեզուն, և նա կարկամած էլ. ինքն էլ չը զիտէր, ուր են տանում իրան: Մի քանի օրից յետոյ, նա աչքերը բարձրացրեց և տեսաւ, որ իր հետ եկած արաբական զօրադունդն էլ զինաթափ է արւած և մերկ է: Առաւելեւս բարդեցին նրա տանջանքները. երբ նա նկատեց, որ իր այդ զօրադունդը գէպի Մանազկերտ ճանապարհուհեց, շրջապատւած հայոց զօրքերով, իսկ նրան՝ գէպի Վասպուրական ուղղւորեցին, ուր իշխանաց-իշխանի որդին՝ աշխոյժն Շապուհ, մի պահապան դնելով քշեց տարաւ նրան Հայաստանի սահմաններից դուրս, Ասորեստանի անապատը, որտեղից միայն վերադարձաւ գէպի իր հայրը, որը սիրալիւր կերպով ընդունեց նրան և նրա հետ եղող Կարէնին:

— Կարէն, սիրելի զաւակս, մեր հայոց աշխարհը իր այս աղատութեամբ քեզ է միայն պարտական,— նկատեց նրան Աշոտը:

— Տէր իշխան, ձեր նւաստ ծառան ոչինչ չէ արել:

— Ո՛չ, Կարէն, եթէ դու աչալըջութեամբ չը հսկէիր մեր երկրի ճանապարհները, չը բռնէիր մեր ամբարտաւան թշնամու թուղթը և թղթատարը, մեզ գժւարին կը լինէր այս անել, ինչ աշխատեցինք:

— Ինչպէս թշւառ Հայաստանի զաւակ, ես այդ պարտական էի անելու, տէր իշխան:

— Թող Ամենարարծրեայը օգնէ ինձ՝ բոտ արժանւոյն քեզ վարձատրելու:

— Թող անասան պահէ նա մեր տէր իշխանին:

XVII.

Հուսիներ հապճեպ քայլերով լողում էր ջինջ երկնականարի երեսին, ուր հետդնետէ չքանում էին երեկոյեան արևի թողած բոսորային հետքերը: Նա սահում էր գէպի Գեղ լեռան լանջերը, որոնք ընկղմւած էին դժոխային թախծալի մթութեան մէջ: Նրա լուսափայլ երեսը այդ երեկոյ աւելի քան դժգոհութեամբ էր ծածկւած, և նա ասես փութացնում էր իր քայլերը հրաժեշտ տալու այն դեղեցիկ վայրերին, որոնք Գեղարքունեաց աշխարհին տալիս էին սքանչելի պատկերներ: Հուսնի կիսապայծառ թևերի տակ անպաղար ծփում էր Գեղամայ ծովակը: Նա ծփում էր որպէս մի խռովւած մայր, որը շուտով պիտի բաժանւի իր սիրասուն զաւակից: Խելախորոյս և անգուսպ մայրական զգանքով գրկել էր նա երկնից զշխոյի դունաթափ շողերը և բուռն տենչանքով տողորւած՝ համբուրում էր նրանց և իր յուշիկ ալէկոծութեամբ անվերջ մրմնջում. «առանց ձեզ ապրողը չեմ, մի գնացէք»... Ծովակի արեւմտեան բարձունքների վրայ տակաւին նշմարւում էին հինաւուրց ապարանքների աւերակներ: Երեկոյեան սրտամաշ խաւարի թևերի տակ այդ վաղեմի ապարանքները ներկայա-

նում էին որպէս մի անկեղու պառաւ, որը իր յուզիչ լուութեամբ տակաւին գեղեցիկ էր մնացել և հազարաւոր պերճաւոր լեզուներից շատ բան էր շնչում ձեռք: Այդ ապարանքների փառահեղ սենեակներում մի ժամանակ այդ աշխարհին յատուկ հովասուն զեփիւռով զարնանում էր այդ երկրի հաշազդի անդրանիկ իշխանը: Գեղամբ, որը այնքան սիրեց այդ զրախտանման աշխարհը, որ իր անուշով անւանեց նրան Գեղարքունիք: Այդ վաղեմի օրից շատ տարիներ, շատ դարեր էին անցել, այդ երջանիկ ժամանակներից շատ բան էր փոխւել, բայց զգալի իշխանի աշխարհը անփոփոխ պահել էր իր տիրոջ անունը միայն և անթիւ ու անհամար աւերակներ, որոնք լուռ վկաների նման մի սրտատուր հիասթափութիւն էին առաջ բերում մարդու երակներում: Ահա՛ և լուսինը կորաւ Գեղ լեռան լանջերի մէջ, և թանձր խաւարը իր մթին սաւանով սքօղեց թէ՛ ծովակի մակերևոյթը և թէ՛ Գեղարքունեաց աշխարհի երեսը: Ամեն բան լուութեան ծոցը մտաւ. միայն ստէպ-ստէպ լսելի էին լինում ալէկոծ ծովակի խուլ հառաչանքը, որը այդ միապաղաղ լուութեան մէջ մի ահաբեկող երկիւղ էր սփռում իր շուրջը և որդեկորոյս մօր հեծեծանքի ձայներ արձակում:

Իշերային այդ մթութեան մէջ հեռւից ծովակի ծոցում, անփոյթ անտարբերութեամբ բնկած էր մի խոշոր սև զանգւած, որի վրայ անվերջ պլլպլլում էր մի հրեղէն ճրագ, ասես մի ահարկու վիշապ լինէր, որը իր սև գլուխը հանել էր ջրերի ան-

դունդից, որի վրայ այդ մթութեան մէջ փայլում էին նրա աչքերը: Սակայն վիշապներ չէին անուծ ծովակի զրկում, իսկ սև զանգւածը իր վառուղ ճրագով անշարժ կանգնած էր ծովի մակերևոյթին: Դա Սևանայ կղզին էր:

Ճրագը նրա վրայ բնակւողին էր:

Այստեղ խոտակրօն միանձանց միաբանութիւն էր հաստատւած երբեմն: Այդ մենաստանում տալում էր այժմ մի խոտակրօն մարդ: Այդ մենաստանը, որը այժմ չէ մնացել իր նախկին փայլման, սրբութեան և զիտութեան մէջ՝ զանազան գիւլլաւանների, աղետալի արկածների և փոթորիկների է ենթակայ եղել հայաստանի զանազան արշաւանքների ժամանակ: Սակայն չը նայած դրան, զրեթէ մեր վանքերից ամենահինն է մնացել աշխարհի մէջ: Յարմար առանձնութեան և մտքի աշխատութեան մի անփոխարինելի վայր է դա ներկայացրելում, որը առաւելեւ յարմարագոյն կը լինէր, եթէ ծովակի մէջ տեղը գտնէր: Սակայն նա եղբրքից այնքան է հեռու, որ բաւական է բարձր ձայն արձակել և խանդարել միանձանց անդորրութիւնը: Այստեղ, ինչպէս և հայաստանի ուրիշ կրդգեփանքերը, չաստւածների նախընտրութեան վայրեր էին, որոնք նոյնպէս փոխարինում էին անառիկ ապաստանների, բերդերի: Այսպէս էր և Սևանը, ուր ս. Լուսաւորիչը կործանեց կոյց մեհանները և նրանց տեղ ս. Յարութիւն անուշով առաջին քրիստոնէական մատուռը հիմնեց:

Հազարացոյց ամբարտաւան արշաւանքի ժա-

մանակը այս մենաստանն էլ նոյնպէս աստատակութեան ենթարկւեց և աւերւեց:

Այդ սրտամաշ մթութեան մէջ կղզու ճրագի առաջ չօքել էր մի մարդ և խորին ջերմեռանդութեամբ աղօթում էր: Աղօթողի համար մի այնպիսի առանձնացած, մոռացւած և ամալի վայր էր հարկաւոր, և նա տասն տարուց աւելի էր, ինչ այդպէս միայնակ կենակցում էր իր Աստուծոյ հետ: Իր շնորհալի վարքը, խօսքը, զիտութիւնը հոգակեցին նրա անունը, և նա անկարելի եղաւ մարդկանց մեծարանքից և յարգանքից ազատել:

Կղզին այդ ժամանակներում գտնւում էր Սիւնեաց իշխանների տէրութեան տակ: Իսկ նրա վրայ ապրողը Մաշտոց երկրորդն էր:

Աղօթողը, Մաշտոցը, վերջապէս գլուխը բարձրացրեց, ապաւն աչքերով նայեց իր շուրջը՝ շրջակայքում լսւում էր աղմուկ և խռովութիւն. նրա ականջներին հասնում էին ստէպ-ստէպ ոտքերի խուլ տրոփիւններ, խառնածայն աղաղակներ: Նուր սարսեց, ալ փորձեց բարձրանալ պատուհանին ու դուրս նայել: Գեղամայ ծովակի կապուտակ հայելին չէր երևում. մութը ամուր կերպով զրկել էր նրան: Աղմուկը հետզհետէ սաստկանում էր: Մաշտոցը մնաց զարմացած և անզգայ մրմնջաց.

— Աստուած իմ, այս ի՞նչ շփոթութիւն է... Առաքինի մարդը լռեց: Բայց անընդհատ կրկնող աղմուկը դարձեալ խօսեցրեց նրան.

— Աստուած իմ, միթէ մեր ամբարտաւան և լիբր թշնամին, խուժաղուժ հազարացին, վերստին

ուզում է կղզին մանել. էլ ի՞նչ լնդեցիր, անաստուած զազան...

Մաշտոցը լռեց: Նրա ամբողջ մարմնով մի ցուրտ սարսուռ անցաւ, և անդորր դէմքի վրայ նշմարեցին անորոշ ցնցումներ. նա խորին վրդովմունքի մէջ ընկաւ և մի փոքր լուլիւնից յետոյ, դարձեալ մրմնջաց.

— Անիրաւ թշնամի, դու աւերեցիր իմ հայրենի եկեղեցիները, դու կործանեցիր իմ հայրենի վանքերը ու ջանքեր լարեցիր քո իսլամական արափանքով լի կրօնը տարածել իմ տարաբաղդ հայրենիքում: Դու գաւաճանեցիր հայոց այդ ու հաջիւն և ոտնատակ արիւր այդ աւանդական սրբութիւնները. դու դաւանան կրակով և արիւնով ներկեցիր հայաստանի քար ու թուփը և այդպէս ողնացրիր ու խապաւ բնաջինջ արիւր նրան՝ իմ հայրենի երկիրը, և դու միայն անէծքի ես արժանի... Այո, անիծում են քեզ հազարաւոր մայրեր, անիծում են քեզ հազարաւոր ամուսիններ, թքում, հայհոյում են քեզ հազարաւոր քոյրեր, եղբայրներ և թոթովախօս մանուկներ, որ քո արիւնարբու սրով զրկւեցան իրանց սիրելիներից: Եւ քանի որ քո թողած աղետարշ հեռքերը կը տեւեն հայաստանի հողի վրայ, քեզ կա՛նիծէ այդ տարաբաղդ աշխարհի ապագայ սերունդը և լի դառնութեամբ կը լիշէ քո նոյժեալ անունը... Նրա վշտալի ծայրը լռեց: Եւ անցեալի եղբրական պատկերները ցնորքների նման եկան ու անցան նրա գլխով: Ատելութիւնը, անզուսպ վրէժխնդրութիւնը մտքերի, յոյզերի տարտարոսը նետե-

յին նրան... զիշերւայ այդ տագնապալի պահուն
Գեղամայ ծովակի արեւմտեան ափերին ընկած ճա-
նապարհով, կղզուց ոչ հեռու, եթէ կարելի լինէր
նշմարել, դանւում էր մի սաւար տապախումբ, որի
առաջից մի փառաւոր պատգարակ էր ընթանում,
ուր բազմել էր մի զեղեցկատեսիլ, մի չնաշխարհիկ
զեղեցկուհի, որը զիշերւայ այդ ժամին զիցուհու
տալաւորութիւն էր զործում նաչողի վրայ, ասես
ծովային չաւերժահարս էր, որը այդ մթութեան
մէջ, հեռու անհամեստ հայեացքից, զիշերային զբո-
սանք էր կատարում, նրա հետ դանւում էին և նրա
նաժիշտները, որոնք ամեն վայրչեան անբաժան էին
իրանց տիրուհուց: Պատգարակի ջորիները համա-
չափ և հանդարտ քայլերով մօտենում էին ծովակի
այն ափին, որի մօտին դանւում է կղզին:

Վերջապէս, նրանք հասան կղզու մօտի ափին
և վայր եկան իրանց նժուգներէց: Մի քանի րոպէ-
ից յետոյ, այնտեղ կանգնեցին մի շքեղազարդ վրան,
որի տակը մտաւ պատգարակում եղած զեղեցկու-
հին իր մի նաժիշտով: Մնացածները պատասպար-
ւեցին իրանց համար պատրաստած առանձին-ա-
ռանձին վրաններում: Պատգարակում եղած զե-
ղեցկուհին իշխանաց-իշխանի Աշոտի դուստր Մա-
րեմն էր և Սիւնեաց Վասակ-Գաբուռի կինը, որը
մի քանի ժամանակ էր, ինչ տմուսնացել էր: Սա-
կայն ամուսնու, Վասակի, պարբերաբար կրկնող
հիւանդութիւնը վառել էր նրա մէջ իր բնածին
բրիստոնէական ջերմ հաւատը, և նա ծովակի ե-
ղերքները զարգարում էր նորաշէն վանքերով և եկե-

ղեցիներով, որով դէթ նախախնամութիւնը խղճար
իր վրայ և թեթեւութիւն, առողջութիւն պարգե-
ւէր իր սիրելի ամուսնուն, որը նոյնպէս թախան-
ձել էր իր կնոջը կառուցանել իր երկրում 40-ի
չափ վանքեր, մենաստաններ և եկեղեցիներ...

Եւ այսպէս, Սիւնեաց իշխանուհին շրջում էր
ծովակի եղերքներին և եկեղեցիներ կառուցանում:
Լսելով Մաշտոցի համբաւը և Սեանայ միայնու-
թիւնը, նա եկել էր դրանց այցելելու և այնտեղ
էլ եկեղեցիներ հիմնելու:

Նրա հետ էր և Երեմեակը, նրա սիրելի նա-
ժիշտը:

Իսկոյն և եթ Մարեմը մի քանի իշխաններ
ուղարկեց Մաշտոցի հետ բանակեցելու:

Մինչ Մաշտոցը տխուր մտածութիւնների մէջ
խորասուզւած տանջւում էր, նրան մօտեցաւ այն
նաւակը, ուր դանւում էին բանակցող իշխանները:

Մաշտոցը դուրս ելաւ իր խցից և նաւակի
մօտ, ափը իջաւ: Պատշաճաւոր ընդունելութիւնից
յետոյ, նրանք բոլորը եկան Մաշտոցի հետ նրա
խուցը, ուր սկսեց երկար ու բարակ խօսակցու-
թիւն:

— Հայր Մաշտոց, մի՞թէ ապարդիւն կլ լինի
Սիւնեաց տիկնոջ զալը, չէ՞ որ նա բուռն փափաղ
ունի ծեղ և ծեր ապաստարանը այցելելու և թեր-
ւս այստեղ էլ վանքեր հիմնելու, — նկատեց եկող
իշխաններից տւելի աւագագոյնը:

— Իշխան, ես հակառակ չեմ Սիւնեաց տիրու-
հու այստեղ ժամանելուն, սակայն այն, ինչ տւան-

դաբար գոյութիւն է ունեցել մեր կրօնական սովորութիւնների մէջ, այն, ցաւում եմ, որ խախտել անկարող եմ: Մեր կրօնական աւանդապահութիւնը պահանջում է, որ կին երբէք չը պիտի մուտք գործէ այն վայրերը, որոնք նշանակւորանոց են եղել և համարւում են,— վրաբերեց Մաշտոցը:

— Մի՞թէ, հայր սուրբ, բացառութիւններ երբէք չը պիտի լինեն մեր այդ նախնաւանդ սովորութիւնների մէջ: Սիւնեաց տիրուհին իր կրթութեամբ ուշադրաւ տեղ կարող է բռնել մեր կրօնաւորների մէջ, բացի այդ նրա կառուցած տասնեակ վանքերը ու մենաստանները պարզ ապացոյց են կազմում նրա պարկեշտ հոգու մասին:

— Սիւնեաց տիրուհու առաքինութիւնների մասին ես վաղուց աներկբայ եմ, սակայն բացառութիւններ մտցնել մեր կրօնական առօրեայ կեանքի մէջ՝ անկարող եմ:

— Ուրեմն ի՞նչ է մնում մեզ անել: Սիրտս զգում էր, որ ապարդիւն յոյսեր էր տաժում Սիւնեաց տիրուհին դէպի իր փաշտոյած աշտմեան ծրարագիրը: Եւ, գծրադրաբար, իրագործւում են այդ երկմտութեանս վախերը:

— Իշխան, ես ի՞նչ կարող եմ անել, երբ այդպէս են մեր կրօնական պարագաները: Բայց, եթէ Սիւնեաց տիրուհին ցանկանում է եկեղեցիներ կառուցանել իմ այս մենավայրում, նա զարձեալ կարող է այդ անել: Նա թող հոգատարութիւն ունենայ դէպի այդ նորակառուց սրբավայրերը, հոգայ

նրանց նիւթական ծախսերը, բայց միայն մուտք գործել անձամբ՝ անկարելի է:

— Հայր սուրբ, ես ձեր այդ ցանկութիւնը այս րոպէիս կը մեկնեմ և կը յայտնեմ նրան: Բայց տեսնել այս մենավայրը նա փափագում է իր հոգու էութեամբ:

— Յայտնեցէք, ես լիալոյս եմ, որ այդ առաքինասէր տիկինը չի վշտանայ, որ ես հակառակ մեր կրօնական սովորութիւնների անկարող եմ նրան ընդունել այս իմ մենավայրում: Եկող իշխանները իսկոյն վերստին անգամ անգամ և յայտնեցին Սիւնեաց տիրուհուն Մաշտոցի կամքը:

Ո՛չ մի բան չէր կարող այնքան դառն ազդել թշւառ կնոջ սրտի վրայ, որքան Մաշտոցի մերժումը՝ մուտք գործել նրա մենավայրը:

Յուսահատութեամբ թշւառ կինը առանձնացաւ իր վրանում, հեռացրեց այնտեղից և Երանեակին և սկսեց յորդահոս արտասուքների հետ լալ, սգալ և ջերմեռանդ աղօթել, որ Ամենաբարձրեալը գութ, ողորմութիւն գցէ Մաշտոցի սրտում, որ նա խղճալ իրան և ընդունէ իր մենավայրում: Նրա շքախումբը վաղուց, շատ վաղուց Մորփէոսի աշխարհում ծանր-ծանր խռովացնում էր, մինչդեռ այդ ժամին յուսահատ և հոգետանջ կինը ծընկալօք խուլ արտասուքների հետ հոգեշունչ աղօթքներ էր մըմնջում և ողբում իր զրութիւնը: Մինչ Սիւնեաց տիրուհին այդպէս ջերմեռանդ աղօթում էր, Մաշտոցը խոր քնի մէջ էր ընկղմւած. սակայն նրա արտակարգ ցնցոյ մները, զէմքի ստէպ-ստէպ

այսպէս և անընդհատ կրկնող ջղածգական շար-
ժումները պարզ ապացուցանում էին, որ նա
գտնւում է անուրջների աշխարհում և հոգեկան ա-
լէկոծութիւնների մէջ է: Թէ ի՞նչ էր նրան տան-
ջում, ի՞նչ էր նրան ենթարկել հոգեկան այգալիսի
երերումների և աղէկաւոր փութորիկների գիրկը,
դժւարին է դուշակել: Միայն նրա հոգեաւանջ կրճբից
լսող խուլ հառաչանքները, աղէխարշ հեծկլտանքը
որոշակի ասում էին, որ նա տառապում է տնայա-
կուր մէջ և մաքառում է՝ այնտեղ փրկել իր կեանքը:
Վերջապէս, նրա բորբոքած կերպարանքը դուռ-
թափւեց և մեռելալին տեսք ստացաւ, որից չետոյ
լսեց Մաշտոցի սրտամորմոք բայականչութիւնը,
«Աստուած իմ և Տէր, Օրհնեալ է կամք քո...»

Եւ այսպէս, այսպէս և նա վեր ցատկեց քնած
տեղից: Արշալոյսը նոր էր շառագունել: Վաղոր-
դեան հովասուն զեփիւռը յուշիկ շնդշնդալով շո-
յում էր ծովակի արծաթափայլ երեսը, ասես սի-
րալիւր մրմնջում էր նրան՝ վեր, վեր, առաւօտ է...

Սակայն ծովակը չէր լսում նրա սրտառուչ
կոչը և տակաւին անշարժ մրտափում էր, իսկ մնջիկ
զեփիւռը չէր դադարում իր կոչը կրկնելուց:

Զարթնելուց չետոյ, Մաշտոցը նոյն բոպէին
տեղեկութիւն տւեց Սիւնեաց տիկնոջը, որ նա
փութա իր մենավայրը: Սիւնեաց տիրուհին, որը
այդ գիշերը երբէք չէր փակել իր աչքերը, անհուն
ուրախութեամբ լցւած՝ իր շքախմբով կատարեց
այդ սուրբ մարդու կամքը:

Մաշտոցը ընդառաջ դուրս եկաւ և սիրալիւր

ընդունելութիւն ցոյց տւեց նրան. ապա առաջնոր-
դեց նրան նրա համար պատրաստած առանձին
բնակարանը:

— Սուրբ է, Սիւնեաց տիրուհի, ձեր գալուս-
տը այս մենավայրը և աստուածահաճոյ մի այցե-
լութիւն է այդ, որին նւաստս անկարող եղայ հա-
կառակել:

— Հայր սուրբ, ես մի անարժան կին եմ,
անարժան ձեր տեսութեան, անարժան և ձեր սրբ-
բալայրերին: Սակայն ամուսնուս հիւանդութիւնը
ինձ այստեղ է բերել ձեր օրհնութիւնը հալցելու:

— Թող Սիւնեաց առաքինասէր տիկինը ա-
պահով լինի, այս գիշերը Ամենաբարձրեայի հրեշ-
տակը ինձ մի այնպիսի տաղնապալի դրութեան մէջ
էր դրել իմ մերժման առիթով, և Տիրոջը հա-
ճելի է եղել ձեր այստեղ դալը, այդ պատճառով
ես անկարող եղայ պնդել իմ որոշմանս մէջ:

— Աստուած, քաւեա՛ զիս զմեղաւորս...

— Տիրուհի, Ամենաբարձրեայը հրամայել է
ինձ ձեզ յայտնելու, որ դուք կարող էք ձեր դի-
տաւորութիւնը ի կատար ածելու և այս մենա-
վայրում, այն է՝ այստեղ ևս կարող էք կառուցանել
երկու եկեղեցիներ՝ մէկը յանուն ժբ. Առաքելոց,
իսկ միւսը՝ յանուն ս. Աստուածածնի:

— Թող օրհնեալ լինի Տիրոջ կամքը: Ես ար-
դէն հրամայել էի, որոշ քանակութեամբ պատրաս-
տութիւնների ձեռք զարկել, միայն սպասում էի
ձեր համաձայնութեանը: Երեկ, երբ ձեր մերժումը
ստացայ, ցաւեցի հոգոյս ամենայն էութեամբ և

ամբողջ գիշերը անփակ աչքերով ողբում էի իմ անարժանաւորութիւնը:

— Բարեգութ Աստուածը լսեց ձեր աղօթքի ձայնը, ես այս գիշերը զգացի այդ անընչախն աւսութիւններիս ժամանակը:

— Շուտով ես, նւաստս, կը կատարեմ Նրա բարձրեալ կամքը՝ այդ սրբավայրերը շուտով կը կառուցեն:

— Թող Տէրը օրհնէ քեզ և քո համայն գերդաստանը:

XVIII.

Խորին թախծութեամբ լցւած՝ լուռ հեծում էր հիւանդի մահնում Սիւնեաց տէրը՝ Վասակ-Գաբուր:

Սոսկալի հիւանդութիւնը օր ըստօրէ քայքայում էր նրա մարմինը: Նա իրան մխիթարում էր, որ մասամբ իր սրտի բաղձանքը կատարել է, և Բագրատունեաց Գեղանի Մարեմը իր ամուսինն է. սակայն այն օրից ռթբան ցաւալի դէպքեր պատահեցան, ռթբան դժբաղդ իրողութիւններ կատարեցան: Հայաստանի տարաբաղդ հողը ամենուրեք ներկեց իր հարազատների արիւնով. հայրենիքի անձնագոհ զաւակները ընկան կռիւի դաշտում: Բայց ինքը իր անակնկալ հիւանդութեամբ կորցրեց այդ երանելի ժամանակը և անմասն մնաց այդ կռիւներից, ուր այնքան փառք, այնքան անուն ստացան նրա ընկերները: Բայց անողոր ճակատագիրը այդ օրից անվճռականութեան մէջ տանջում էր իրան՝

նչ թող էր տալիս կազդուրւած մարմնով, առողջ հոգով ոտքի ելնելու, շարունակելու իր առօրեայ կենցաղը, ոչ զրկում այդ տաղտկալի կեանքից: Եւ այդպէս, իւրաքանչիւր ժամ, իւրաքանչիւր րոպէ սանտկանում էին նրա վշտերը և աւելիևս խոր խոցեր բացանում նրա վիրաւոր սրտում: Նրա հալրենասէր հոգին հիւանդութեան մահճի ճիրաններումն էլ դարձեալ սոսկալի պատերազմի մէջ էր: Մի խուլ, ներքին կռիւ լռելեան կատարւում էր նրա սրտում: Եւ այդ կռիւը աւելիևս զարհուրելի էր, քան իր դժբաղդ հայրենիքի լեռներում որոտացող լեռների շառաչիւնը: Նրա հեռանկատ հոգին զգում էր, որ իր աներ Սշոտի խելացի կառավարութիւնը առանց վարձատրութեան չի մնալու, նա գիտէր, որ նրան սիրում են թէ՛ ամիրապետը, թէ՛ յունաց կայսրը և թէ՛ հայաստանի իշխանները. նա գիտէր, որ այդ ամենը ապարդիւն անցնելու չէ. նա գիտէր, որ շնորհիւ այդպիսի տոկուն կառավարութեան հայաստանը շուտով պիտի պսակւի մի առանձին փառքով իր սիրելի Սշոտի հետ. նա գիտէր, նա զգում էր այդ ամենը և իր հոգու ամբողջ թափով ցաւում էր, որ անողոր ճակատագիրը զուցէ չարժանացնէ իրան այդ օրւայ տեսութեանը և խոր զերեզման պատրաստէ իր համար: Նա գիտէր իր հիւանդութեան մահաշունչ հետեւները: Այդ պատճառով ինքն իրան չարատե մաքառման կռւի մէջ էր: Եւ այդ հիւանդը իր սրտի խռովութեան տապնոյների մէջ՝ միշտ հայոց աշխարհի մասին էր խօսում և միշտ նրա մասին տանջւում: Հիւանդ

իշխանից անբաժան իր հաւատարիմ սպասաւորների մէջ դռնուում էր մէկը, որը իր մատաղ հոգու ամբողջ հուսմամբ սիրում էր իր տիրուհու նաժիշտներից ամենաքնքշույն Երանեակին և օր ու գիշեր տանջուում էր նրա սիրով: Սակայն մինչև այդ օր նա լռութեամբ տանում էր իր սրտում այդ ծանր հարւածը:

Ո՛չ հայր ուներ և ոչ մայր, և յայտնի չէր, թէ որտեղից էր նա Սիւնեաց տէրերի ապարանքը սպասաւորութեան մտել: Այդ օրը նա դռնուում էր յուղւած կրքերի ալեկոծութեան մէջ, որը նրան տենդային շփոթութիւնների մէջ էր դրել: Այդ օրը նա վճռել էր մի յանդուգն քայլ, որը պիտի իրագործէր մի քանի րոպէից յետոյ:

Սիւնեաց տիրուհին, Մարեմը, տեսնելով իր ամուսնու դէպի լաւ ընթանալը և հաւատացած լինելով, որ նա մի քանի օրից յետոյ կատարեալ կազդուրւելու է, յանձնեց նրան իւրայինների խնամատարութիւնը և ուղղւորւեց դէպի Սեանայ մենաստանը: Այդ օրից այդ ճարպիկ սպասաւորը աւելիևս զբաւեց իւր հիւանդ իշխանի ուշադրութիւնը, որ իջել էր իր տիրական բարձունքներից, և տիրոջ ու սպասաւորի մէջ մի առանձին մտերմութիւն էր առաջ եկել: Եւ այժմ աշխատում էր օգուտ քաղել իր տարած յաղթանակից: Նա, ամեն արդելառիթ պատանէշները փշրելով իր ջերմ սիրոյ առաջ, մտաւ իշխանի մօտ: Հիւանդը շուռ եկաւ դէպի նրան և երկար առանց շարժւելու դիտում էր նրան: Տեսնելով իշխանի մաշւած և գունաթափ

դէմքը, որը ո՛չինչ բարեաջող ապագայ չէր գուշակում, նրա ցաւերը աւելի ևս սաստկացան: Իշխանի սրտամորմոք դրութիւնը որքան դառն էր, այնքան առաւել հաստատեց նրա մէջ այն բաղձանքով լի խորհուրդը, որը վաղուց ծնւել էր իր սրտում: Տակաւին ուշ չէր նա համարում: Այդ պատճառով նա մօտեցաւ իր տիրոջը և ամուր գրկեց նրա ոտները ու սկսեց ջերմ համբոյրներով ծածկել նրան: Հիւանդը ցնցւեց և հազիւ կարողացաւ շնչալ:

— Ի՞նչ է պատահել, Խորէն:

— Տէր իմ, խղճա՛ ինձ, զթա՛, որ ծառայ համարձակւում է խանգարելու իր տիրոջ հանգիստը և հոգու անդորրութիւնը: Ես այլևս անկարող եմ տանել: Վշտերի, արցունքների շեմարան է դարձել իմ եղկելի անձը. փրկել ինձ միայն դուք կարող էք:

Վաստկը լուռ նայում էր նրան և չր գիտէր թէ՛ ինչ պատասխանէ: Մի փոքր լռութիւնից յետոյ, վերջապէս, նրա շրթունքներն շարժւեցին, և նա դողդոջ ձայնով հարցրեց.

— Խորէն, մի՛ վրաաիր, ի՞նչ է պատահել, պատմիր ինձ, ես տակաւին լսելու և ըմբռնելու կարողութիւն ունեմ:

— Տէր իմ, օր ու գիշեր իմ հանգիստը վրդովում է մեր տիրուհու նաժիշտներից աւագը՝ Երանեակը. նրա սէրը հեռացրել է աչքերիցս գիշերային նինջը: Ես անկարող եմ չը մտածել, չը տանջւել, խելացնոր չը լինել նրա անունը լսելիս:

Իշխանը փորձեց ժպտալու. սակայն նրա մեռելային դէմքը չարտայայտեց այդ:

— Տէր իմ, հաւատարիմ ծառայդ ամեն տեղից յոյսը կտրած և, վստահ լինելով ձեր մեծահոգութեան վրայ, վճռել է ձեզ դիմելու, որ դուք բուժէք նրա վերքերը: Եթէ ոչ, կեանքը ինձ համար ոչ մի նշանակութիւն ունենալու չէ:

— Խորէն, այդ դժւարին չէ:

— Ո՛չ, տէր իմ, դժւարին է և աւելի ևս դարհուրելի՝ մեր տիրուհին իմ մասին չէ մտածում, նա ուրիշ փեսայացւի աչքի առաջ ունի Երանեակի համար: Երբ իւրաքանչիւր անգամ յիշում եմ այդ, սիրտս տակն ու վրայ է լինում, և ես փորձում եմ վերջ տալ իմ այս բազմաաւանջ կեանքին:

— Ո՛վ է այդ բազդաւորը, որի մասին հոգացողութիւն ունի քո տիրուհին:

— Կարէնն է, Զազեցու սպասաւորը:

— Սրժանի է...

— Սրժանի է, տէր իմ, բայց ես հաւատացած եմ, որ Երանեակը երբէք իր սիրտը չէ տուել այդ կոշտ ու կոպիտ լեռնեցուն: Տէր իմ, ների՛ր ծառայիդ համարձակութեանը. մենք իւրաքանչիւր օր, գրթէ իւրաքանչիւր ժամ աւանում էինք միմեանց, և ես Երանեակի հայեացքներէց շատ բան եմ զուշակել...

— Գուշակել ես, որ նա քեզ սիրում է, չէ՞...

— Այո՛, տէր իմ:

— Բարի, այն ժամանակ ես կը փորձեմ խօսել տիրուհուդ հետ. նա շուտով վերադառնալու է: Բայց այժմ հանդիստ եղի՛ր. եթէ այդպէս է Երանեակին ոչ ոք չէ կարող քեզանից խլել:

Խորէնը արտասուքների հետ դրոշմեց նրա ոտքերին բաղմաթիւ սրտառուչ համբոյրներ: Բուռն վառ սէրը անսահմ կրքեր էր բացել թշուա սպասաւորի կրծքում, մանաւանդ, երբ նա լսել էր, որ Կարէնը նոյնպէս անտարբեր չէ դէպի Երանեակը:

Մինչ Խորէնը գտնուում էր այս դրութեան մէջ, այնտեղ Դուինում, հայոց վեհաբանի շքեղազարդ սրահում, անդադար անց ու դարձ էր տնում Կարէնը: Նա նոյնպէս գտնուում էր մրրկայոյզ դրութեան մէջ, և նրա ալէկոծած ներքին աշխարհը ծփում էր խռոված ալիքների ահագնազդրող տարալի տակ: Նա նոյնպէս լսել էր Խորէնի զգացմունքների մասին և այժմ տենդային տազնապով բռնկւած՝ վճռել էր նոյնպէս դիմել Զազեցուն՝ նրա օղնութիւնը և միջնորդութիւնը խնդրել:

Վերջապէս, սիրոյ բոցակէզ հուրը խորտակեց ամօթխածութեան և կրքերի պատնէշները, և նա առանց աշ և ահեակ զիտելու, բաց արեց Զազեցու ննջարանի դուռը, ուր այդ ժամին առանձնացած նա հանգստանում էր:

Կաթողիկոսը դեռ չէր լաւ ուշքի եկել, թէ ո՞վ է մոռողը, երբ նա խելակորոյս դադանի նման իրա ոտքերը ընկաւ և յորդահոս սրցունքների հետ կրկնեց միևնոյն խնդիրը, որը կրկնել էր Խորէնը իր տիրոջը Երանեակի վերաբերեալ: Զազեցին չը զարմացաւ. նա զիտէր, նա ճաշակել էր ճակատադրի այդ դառն բաժակը և զիտէր նրա ահուելի խորութիւնը: Նա մի սրաթուիչ արագութեամբ սաւառնեց դէպի իր անցեալը, դէպի իր երիտասարդ

հասակը, ուր ճակատագիրը իր քաղցրաշունչ վայելքներով աչքան կարճատև ժպիտներ էր տւել նրան, որից յետոյ նա իր մռայլ կերպարանքն էր երևան հանել, երբ նրա աննման Սանդուխտը զերեզման էր իջել: Այժմ նա ըմբռնում էր թշւառ Կարէնի գրութիւնը. այդ պատճառով արհամարական ձիւնչ չասաց նրան, այլ խոստացաւ իր միջամտութիւնը: Եւ այսպէս, խոստումների զգացմունքների տակ երջանիկ էին իրանց համարում երկու միանման սիրահարներ:

Մէկը՝ Խորէնն էր,

Միւսը՝ Կարէնը:

XIX.

Աշոտի իշխանապետութեան ժամանակ վրաց աչն զլիսաւոր իշխանները, որոնք միմեանց ազգական էին և Բագրատունեաց ցեղիցն էին սերւում, ճանաչում էին Աշոտի իշխանապետութիւնը, ինչպէս Սիւնեաց և Վասպուրականի տէրերը: Վրաց այդպիսի իշխաններից՝ Քարթլի Կուրապաղասան-Գուգարաց տէրը, Սամցխէի *) և Արտանուշայ իշխաններն էին: Սրանք, երբ Հայաստանում ոստիկան չէր լինում, իրանց երկիրների հարկերը Աշոտին էին յանձնում: Ստէպ-ստէպ սրանց և Եգերաց **) թագաւորի մէջ խռովութիւններ էին տեղի ունենում,

*) Ախալցխայի

**) Ափխազաց

որովհետեւ Եգերաց թագաւորը յարատե ջանքեր էր գործում տիրելու զրանց երկրները:

Երբ Ահմատ ոստիկանին հալածեց, Աշոտը իր խելացի և խսհուն կառավարութեամբ սկսեց նրա թողած խառնակութիւնները կարգի բերել և նրա կուսակիցներին զսպել: Այս ժամանակներում Տրփխիսին տիրում էր Կապուղ անունով մի իշխան, որին պատմիչները համարում են մեր Աշոտի ազգական: Ահմատը իր ոստիկան եղած ժամանակը փորձում էր յափշտակելու Կապուղից նրա երկիրը. սակայն երկարատե չեղաւ նրա իշխանութիւնը՝ ինքը հալածեց, այդ պատճառով և անկարող եղաւ իրադործելու իր վաղեմի տենչանքները: Դժբաղդաբար, երբ Ահմատը ալլես չը կար, Կապուղը յանդուգն ստահակութեամբ սկսեց ինքնիշխանաբար վարել իր երկրի ղեկը և հակառակել ոչ միայն վրաց, այլև մեր իշխանաց-իշխանին: Երկուր Աշոտը փորձեց համոզելու նրան հնազանդութեամբ իշխելու իր երկրի վրայ և ապարդիւն արիւնների պատճառ չը դառնալ. սակայն զլուխ կորցրած Կապուղը երբէք ուշադրութիւն չը դարձրեց նրա առաջարկութիւնների վրայ:

Վերջապէս, Աշոտի համբերութեան բաժակը լցեց, և նա Վճռեց զէնքի ուժով խելքի բերելու այդ յանդուգն իշխանին: Ինչպէս միշտ, նոյնպէս և այս նւազ հեռատես Աշոտը զաղտնի զաշն կապեց իր հորաբրոջ ամուսնու՝ Գորոմայ իշխանի հետ, խոստանալով Կապուղի երկիրը սրան յանձնելու: Եւ այսպէս, ապահովելով իր զէնքի յաջողութիւնը,

խելացի իշխանը պատերազմի ելաւ Կապուղի գէմ: Երկու կողմիցն էլ զօրքերը խմբւեցին ճակատ առ ճակատ Կուր գետի ափերին, և արիւնահեղ կռիւր սկսւեց: Հայոց զնւերը բաժանւած էին երեք մասերի. առաջին թւի վրայ իշխում էր ինքն իշխանաց-իշխանը, երկրորդի վրայ Գորոմայ եղբօր որդի Գաւիթը, իսկ երրորդի վրայ, որը համեմատաբար փոքրամասնութիւն էր կազմում՝ Աշոտի ազգակա-նը, որին օգնում էր Կարէնը, որի ճարպիկութիւն-ների մասին աներկբայ էր Աշոտը, և որը նման պա-րագաներում թախանծում էր իրան էլ վերցնել հետները, և Աշոտը սկսած Ահմատ ոստիկանի թղթատարին կալանաւորելու օրից սկսած մի առան-ձին ուշք էր դարձնում այդ քաջարի երիտասարդի վրայ և միշտ էլ յարգում էր նրա թախանծանքը:

Մինչ արիւնը հեղեղի նման հոսում էր և ներ-կում Կուր գետի ջրերի երեսը, երկու կողմի զըն-դերն էլ կատաղի կերպով շարունակում էին իրանց երկսայրի սրերի հարւածներով գետին տապալել իրանց հակառակորդներին, որոնք յուզիչ հառա-չանքներ արձակելով, թաւալում էին իրանց արեան մէջ և իրանց սիրելիների անունը վերջին անգամ մրմնջալով՝ փակում էին իրանց աչքերը յաւիտե-նականութեան քնով: Տեսարանը ցնցող տպաւո-րութիւն էր գործում: Այստեղ աղէխարչ հեծեմանը-ների մէջ գալարւում էր վիրաւոր զինւորը և մահ-ւան տապնապալի տենդով բռնկւած՝ մի ապշեցու-ցիչ ազահուլթեամբ լիզում էր իր սեփական արիւ-նը, որով աշխատում էր մեղմել իրան խեղդող ծա-

րաւը: Այնտեղ՝ միւսը սողում էր դէպի արիւն-փրփուր դառած Կուր գետը, որը իր զովաշունչ ալիքներով քերում էր իր հարազատ ափերը և դէ-պի իրան գրաւում վիրաւոր զինւորին. բայց ա-ւանդ, նա ազահաբար ընկնում էր նրա ափերին և ծծում նրա վճիռ ջուրը և այլևս չէր բարձրանում՝ ընկնում էր նրա ջրերի գրկում և, անէծք ու նոսր կարկալով իր անողոր ճակատագրին՝ խորասուզւում նրա անդունդը և այնտեղ իրան համար գերեզման գտնում: Իսկ գետը կծիկ-կծիկ յորձանք էր տալիս և խելդում իր անվերջ շառաչների մէջ մահւան ճի-րաններում հեծող անբաղդ զինւորի վերջին օրհա-սական ճիչը և այդպէս առաջ ընթանում: Մի ու-րիշ տեղ հազարաւոր կենդանիների խառնիճազանձ ծայները ահ ու սոսկում էին տարածում մերձակայ լեռնալանջերում, ուր անդրադարձ ելեէջներով ար-ձագանք էին առնում նրանք և զրդագնում ամ-բողջ այդ մթնոլորտը: Այնտեղ, հեռւում, վիրաւոր զինւորն է գալարւում իրանից վազող արեան մէջ, ամուր ձեռքով զրկելով իր սուրը և իր նժոյգի սանձը, իսկ թշուառ կենդանին չէ էլ փորձում հե-ռանալու իր ափրոջ աղեկտուր սուղ ու շիւանից, այլ տխուր կանգնած՝ լսում է նրա իւրաքանչիւր մրմունջը և իր դեղանի գլխով շոյում վիրաւորւածի ձեռքերը, վերքերը, ասեւ մնչիկ շնչիւնով կրկնում է. «Մի՛ յուսահատուիր, այսպէս պիտի անէին քո հարազատները. նրանց փոխարէն ես եմ ողբում քո վաղաժամ մահը...»

Այս բոլորը տեսնում էր հայրենասէր իշխա-

նաց-իշխանը և տխուր յոյզերի գիրկը ընկնում խորին ալէկոծութեամբ լցւած: Յանկարծ նրան շրջապատեցին մի քանի հսկաներ, որոնց միջից Կապլուզը կատաղութեամբ բորբոքւած՝ մերկացրած սուրը ձեռին՝ դէպի նրան վաղելով՝ բացականչեց.

— Աշոտ, հնազանդութիւն էիր պահանջում, ահա՛ ա՛յն... Այս ասելով, սուրը անդրադարձ շողերով վայր իջաւ: Սակայն այդ իսկ վայրկեանին մի ուրորուն պարան իր նեղ օղակով նրա պարանոցը ընկաւ, և հսկայի բազումները մի առանձնակի թափով գետին զլորեցին ստահակ Կապլուզին:

Աշոտը աչքերը բարձրացրեց և ի՞նչ... իրանց ոչ հեռու բարկութեան հուրը աչքերին՝ փրփրոտած կորիւնի նման խեղդում էր իր զոհին Կարէնը:

— Կարէն, Կարէն, ուշքի ե՛կ, մի՛ սպանիր,— արտասուքը աչքերին՝ յուզւած ձայնով կրկնեց Աշոտը, երկու ձեռքով զրկելով Կարէնին և համբուրելով նրա ճակատը:

Կարէնը ուշքի եկաւ և սթափւեց:

— Դէ՛հ, շուտ կաշկանդի՛ր այդ նզովեալի ձեռքերը և ոտքերը. ա՛յն էլ բաւական է դրան. դա մեր զերին կը լինի,— նկատեց նորից իշխանը:

Կարէնը պատկառալից փութկոտութեամբ իսկոյն կատարեց իշխանապետի հրամանը: Տեսնելով իրանց զխառուրի կալանաւորները, Կապլուզի զօրքը փախուստ տւեց, և այդպէս վերջացաւ այդ պատերազմը: Յանկանալով աւելիևս զրուել յունաց Վասիլ կայսեր սիրտը, որը մեր իշխանապետին յաճախ «սիրելի որդի» էր անւանում և յարգանք ար-

տայայտում, Աշոտը կալանաւորւած Կապլուզին յունաց երկիրը առաքեց: Իսկ նրա երկիրը յանձնեց Գորոմայ եղբոր որդի Դաւթին, որի փոխարէն ստացաւ նրանից նրա Աշոցք դաւառը, որը անմիջապէս սահմանակից էր իր բնիկ Շիրակ դաւառին: Այսպէս, մի քանի անգամ պէտք եղաւ մեր իշխանապետին անցնել վրաց աշխարհը և դադարացնել աչտեղի խռովութիւնները, որոնք պարբերաբար կրկնւում էին աչտեղի Վերջին անգամ, երբ Աշոտը վերադառնում էր վիրահայ Տաշրաց դաւառից, անցաւ Գեղամայ ծովակի աչն ծալքը, ուր գտնւում էր Սեանայ կղզին, որի դէմ-յանդիման՝ Բանակատեղ կոչւած տեղը, բանակ դրեց: Այստեղ հայրենասէր իշխանը փափաւեց տեսնել մեծանձն և հաջակաւոր Մաշտոցին: Յարմար առիթ էր այս երկու մեծանշան անձանց տեսակցութիւնը, որը ինքնրստինքեան ներկայացաւ՝ ճանաչացնելու ազդի այդ երկու հօր ներկայացուցիչներին:

Աշոտը ցանկանում էր տեսնել այդ սրբակրօն և զիտնական միայնակեացին, որի մօտ ասպնջակաւութիւն էր գտել իր Մարեմը: Իսկ Մաշտոցը, որ լսել էր Աշոտի մեծահռչակ զործերի՝ նրա քաջութեան, արդարութեան, հայրենասիրութեան և խելացիութեան համբաւը, աւելիևս բաղձանք էր յայտնում զրկելու այդ իշխանին և համբուրելու նրան ոչ թ և կարողութիւն պարգեւող աչն խաչը, որը ընծայ էր ուղարկւած Վասիլ կայսրից նրան և որը նա միշտ իր հետն էր պահում: Երբ Մաշտոցը տեսաւ իշխանաց-իշխանի զօրաբանակը, փու-

Թաց այցելելու նրան: Նա դուրս եկաւ կղզուց և դիմաւորեց իշխանապետին Բանակատեղի մօտքերը, ուր հանգստանում էին հացոց զօրքերը: Սրտառուչ էր ազգի այդ երկու զօրեղ սիւնների տեսակցութիւնը:

— Որդիական տենչալից ողջոյնս ձեզ, հայր սուրբ, վաղեմի կարօտս այսօր լցւում է ձեր տեսութեամբ,— նկատեց Աշոտը, որը անկեղծութեամբ համբուրեց Մաշտոցի յուսափալկ երեսը և աչքը:

— Ողջոյն հացոց պաշտպան հրեշտակին, ողջոյն տառապեալ ազգիս անձնւոր դաւակին,— արտասուք աչքերին, զօղոյն ձայնով պատասխանեց Մաշտոցը, խոնարհելով և երկրպագելով Աշոտի բազումները և կուրծքի զարդ կազմող սքանչելազոյն խաչը, որը առաւ և դրեց աչքերին և համբուրելուց չէր չազննում:

Վսեմամիտ իշխանը, տեսնելով սուրբի սրտառուչ փափաղը դէպի այդ խաչը, չը ցանկացաւ այլևս զրկել նրան այդ նւիրական սրբութիւնից և պարզեց նրան այդ կայսերատուր, ոսկեկապ և մարգարտաղարդ խաչը:

— Ձեզ եմ պարզեում, հայր սուրբ, այդ սքանչելագործ խաչը, որ առաւելեւս սրտառուչ աղօթէք թէ՛ իմ և թէ՛ իմ տառապեալ հայրենիքի համար: Ո՛չ մի բան չէր կարող անշատել ինձ այդ աստուածային պարզեցից, սակայն, երբ այդ խաչով աւելիեւս ոյժ և կարողութիւն, պիտի ստանան ձեր աղօթքները Տիեզերքի անհղթն Աթոռի առաջ, որը միայն կարող է իր բարեխնամ աչով պաշտպանել

իմ տարաբաղդ հայրենիքը իր առօրեայ արհաւիրքներից և անսպասելի վտանգներից, այդ պատճառով էլ ես անկարող եմ չը զրկել այդ կենարար սրբութիւնից և այն ձեզ միայն պարզեել ի յարատեւութիւն և ի պայծառութիւն զժբաղդ իմ հայրենիքի:

— Թո՛ղ օրհնեալ լինի քո սերունդը, տէր իշխանապետ, համայն ազգերի մէջ և թո՛ղ նրանից ծագէ Հայաստանի արեգակը: Այո՛, թո՛ղ ծագի Բագրատունեաց պայծառ արեւը Հայաստանի հօրիզոնում: Փառք և զոհութիւն Տիեզերքի անհղթն Աթոռին, որ պարզեց ինձ, անարժանիս, երջանիկներից ամենաերջանիկ լինելու վիճակը: Մեռած հողիս վերստին այս երանաւէտ պարզեւով ոյժ և կարողութիւն է ստանում. մահացած կեանքս այս փրկարար խաչով կարող թախչներ է գործում, և ես կապրեմ, կապրեմ ու կաղօթեմ սիրելի հայրենեացս և քեզ համար, զթառաւ իշխանապետ:

Որպէս մի մարմնացած առաքիւնութիւն կանգնած էր Աշոտը և լռութեամբ լսում էր այդ սրբաւոր մարդի հողեղուն խօսքերը. իսկ հեռւից մենաստանի անծայն առանձնութիւնը առաւելեւ հետաքրքիր էր դարձնում նրա անձնաւորութիւնը: Իշխանապետը անդադար նայում էր դէպի մենաստանի կողմը, ուր ասիերի պղտոր լեռնազոյն ալիքներ վազում էին դէպի կղզու երեսը, մի առանձին թափով զարնում նրա ապառաժ դէմքին, ջարդ ու փշուր լինում, խորտակում, ապա յուսահատ

ճշում, դժոխային ազդակներ արծակում և վերստին իրանց հարազատ շրերի ծոցը խորասուզում:

— Հայր սուրբ, ես կո՛ղէի աւելիեօ բարւոքել ձեր կացութիւնը: Ես կո՛ղէի այս հինաւուրց մենաստանը վերստին իր նախկին շուք ու զարդի մէջ դնել: Այո՛, ես կո՛ղեմ, որ այս կղզին դիտութեան լոյս մատակարարէ իմ թշուառ աղգայիններին համար: Իզուր չէր մեր Սասունաժարնոր հայրապետը՝ ս. Լուսաւորիչը, քրիստոնէութեան լոյսի սեղան կանգնեցնում այս լռութեան, այս առանձնութեան մէջ, որոնք համապատասխան են, որ այդ կղզին դիտութեան կայան լինելու դերը իր վրայ վերցնի: Այո՛, պէտք է վայելուչ, պատշաճ կացութեան մէջ դնել այդ վաղեմի դիտութեան կայանը: Եթէ ոչ վաղը, միւս օրը իսպառ կը ջնջւի, կանհետանայ ձեր գոյութիւնը այս սրբավայրերից, և կղզին վերստին իր անչալտութեան մէջը կընկնի:

— Օրհնում եմ, իշխանապետ, ձեր քաջարի դիտաւորութիւնը: Թո՛ղ Ամենակարող Տէրը ոյժ և կարողութիւն պարզէ ձեր բազուկներին: Թո՛ղ նա իր լուսաւոր աչքերով առաջնորդէ ձեզ դէպի այն բարձրագոյն բարին, որի հիմնական գծերից զուրկ չէ հայաստանի պահապան հրեշտակի՝ ձեր սիրտը:

Այո՛, որ ինքնակալը, որ իշխանը ունի անջքան հեղ և քաղցր վարձուք, կատարեալ համբերութիւն, մեծանձնութիւն և խոնարհութիւն. որ անհատը ունի անջքան շլացուցիչ քաղաքավարութիւն, անշահասիրութիւն, հեղութիւն, աննենդ սիրտ և ուղղութիւն: Այդ առաքինութիւնները մղում են ձեզ

դէպի մարդ կոչման կատարելութեանը և մերձեցնում են ձեզ այն անարատ աստիճաններին, որոնք ներշնչում են հասարակ մահկանացուներին նմանել Սրարչին իրանց այդ յատկութիւններով: Եւ ձեր այդչափ անրիժ և անարատ յատկութիւնների պատեհով, վկայում է իմ տառապեալ սիրտը, հայաստանը պիտի պսակւի իր վաղեմի թագ ու պսակով:

— Որպէսզի ես լիովին կարողանամ, սրբաւրօն հայր, իրազօրձել իմ փաշտպան ծրագիրները և նիւթապէս ապահովել կղզու դրութիւնը, ես բնծայում եմ այդ մենաստանին հետեւեալ կալւածքներ, որոնք կրում են այս անունները՝ Յամաքաբերդ¹⁾ Գոմածոր, Բերդք և Ուռեաց-ապի գիւղերը, որոնց տարեկան եկամուտով պիտի դպրոց հիմնել կղզում և կրթել մեր մատաղ սերունդը, և այդպէս բազմացնել լուսամիտ մարդկանց թիւը թէ՛ կղզում և թէ՛ հայաստանի հեռաւոր հողի վրայ: Այո՛, այդ կղզին ես ուզում եմ այն կեդրոնը դարձնել, որտեղից պիտի սփռւի իմ տարաբաղղ աշխարհում դիտութեան և լոյսի ճառագայթները և բազմացնել լրջհայեաց և բանիմաց միաբանների թիւը: Այո՛, զրանից չեմօջ հաւատացած եմ, որ կղզին ծառայած կը լինի իր կոչմանը:

— Իշխանապետ, դովում եմ և օրհնում ձեր հայրենասիրութիւնը, այո՛, դժբաղդ չէ հայաստա-

1) 2րդ 2ըն.

նր, որ ունի ձեր նման անձնագոհ զաւակներ. թող օրհնւի ձեր կամքը:

— Այդ տակաւին բաւական չէ, սուրբ հայր, որպէսզի թէ՛ միաբանները և թէ՛ դպրոցի մատաղահաս մանկտիբը նիւթական կարիքի ամենաթոյլ նշոյլ անգամ չը դգան, ես այդ մենաստանին պարզեւում եմ այդ կղզու շրջակայքում բռնող ձկների մի մասը, որը մինչև այսօր արքունական տուրք էր համարւում. բացի այդ՝ պարզեւում եմ և այն արքունական այգիները, որոնք գտնւում են Երեւանի և Գառնիի կողմերը: Իսկ ձեզ յանձնում եմ հիմնելու և կարգի բերելու ու դեկավարելու այդ դպրոցը թէ՛ այժմ, թէ՛ ապագայում: Փութացէ՛ք ՚ի կատար ածելու իմ այս բաղձանքը:

— Տէր իշխանապետ, ձեր այդ բոլոր բաղձանքները ամենաճշտիւ կը իրագործի:

— Իսկ այժմ, հայր սուրբ, ինչ ցանկալի է անձամբ անցնելու կղզին դիտելու այն սրբավայրերը, որոնց կառուցել է իմ Մարեմը: Թերևս լինեն այնպիսի կարիքներ, որոնց դոհացումն կարողանամ ինքս լցուցանել:

— Թող օրհնւած լինի ձեր ոտնամուտը այդ մենաստանում:

Շուտով պատրաստւեցան մի քանի նաւակներ, ուր բազմեցին Աշոտը և Մաշտոցը և մի քանի իշխաններ և անցան կղզին: Սրանց հետեւում էր իշխանների շքախումբը: Ճանապարհին Աշոտը խօսակցում էր Մաշտոցի հետ և հաւատարմացնում նրան, որ երբ մենաստանը ունէ կարիք կ'ունենայ,

խալոյն և եթ տեղեկութիւն տրւի իրան: Մաշտոցը խոստանում էր:

XX.

Գիշերից բաւականին անցել էր: Գեղամայ ծովակը երկչոտ փսփսոցով անդադար ողողում էր իր չեղցեղուկ ափերը: Գարնանային յորդութիւնների ժամանակ ծովակը զտնւում է մի տեսակ ալէկոծութիւնների մէջ, և ահարկու խռովութիւնը աղմկալի է դարձնում նրա ամբողջ էութիւնը: Նա յողւում է, և փրփրատէզ ալիքները չարագուշակ բուռի նման անվերջ ծփում են ու անվերջ զարնւում իրանց ափերին և իւրաքանչիւր անգամ լսելի են դարձնում իրանց հոգու հառաչանքը և ծանրագին տնքոցը, որոնք գիշերային խաւարի հետ մի ահաբեկող սարսուռ են տարածում ամենուրեք և պարբերաբար կրկնում. — վա՛յ-վա՛յ, վա՛յ-վա՛յ...

Սակայն այս գիշեր այդպէս չէր: Այս գիշեր նա գիշերային հանգիստ էր վայելում: Ծովակը խաղաղ էր: Նա կծկւել-կուծ էր եկել և թողնելով իր աւազուտ ափերը, բռնկւել էր գիշերային նինչով: Գիշերւայ այդ պահուն Սեանայ մենաստանում մետաղեայ բարձր աշտանակի վրայ անդադար պլպլում էր արծաթեայ ճրագը և սփռում իր շուրջը մթնաշող լոյսի ճանաչներ, որոնք հազիւ տեսանելի էին դարձնում այն միջավայրը, ուր վառւում էր ճրագը: Ճրագը գտնւում էր մի անշուք և պարզ խուցի մէջ, որի վերի մասում, մի փայտեայ մահճա-

կալի վրայ, երևում էր մի կանաչի կերպարանք: Այդ կինը մտախոհ էր: Նա զտնւում էր իր գիշերային զգեստի մէջ, որը ինքնուրոյն պարզութեամբ մի առանձին զրաւչութիւն և վայելչութիւն էր ընծայում նրա դեղանի իրանին: Նա պատրաստւում էր սնկողին մտնելու և գիշերային հանգիստ վայելելու: Գլուխը հերարծակ էր, առանց ո՛ւրէ պատշաճաւոր զարգարանքի. հոլանի բազուկները նոյնպէս զօւրկ էին պնդանքներից, որը աւելի քան համապատասխան էր նրա մռայլւած դէմքին: Թախծալի էր այդ կինը. նրա խռովատես կերպարանքը առաւելեւս ալէկոծում էր և ալլալլում, երբ նա ստէպ-ստէպ կարգում էր մի թուղթ: Այդ թուղթը ասում էր նրան, որ նրա ամուսինը զոնրւում է անյուսալի դրութեան մէջ, և նրա հիւանդութիւնը սուր կերպարանք է ստացել, որ անհրաժեշտ է իր ներկայութիւնը:

Այդ կինը Մարեմն էր, Սիւնեաց տիրուհին: Նա եկել էր այդ մենաստանը, որ իր ձեռքով սկսէ ժբ. Սաաբելոց և ս. Սատուածածնի սրբավայրերի հիմնարկութիւնը, ապա մեկնէ դէպի իր հիւանդ ամուսինը: Սակայն այժմ պէտք էր փութալ դէպի տառապող ամուսինը: Այդ պատճառով նա կորզադրել էր, որ վաղ առաւօտեան սկսւի այդ եկեղեցիների հիմնարկութիւնը, որից չնայ ինքը պիտի աճապարէր դէպի Սիւնեաց կողմերը իր ամուսնու մօտ: Ոչ հեռու կանգնած, Երանեակը սպասում էր իր տիրուհու պառկելուն, որ ինքն էլ հեռանալ հանգստանալու:

Մինչ սրանք այս դրութեան մէջ էին զանրւում, կղզուց ոչ հեռու երևում էր մի թեթև նաւակ, որի վրայ գիշերային այդ մթութեան մէջ նշմարւում էր մի հատիկ մարդ, որը ամենայն զգուշութեամբ մերձենում էր կղզուն: Միայնակ թիափարում էր, միայնակ զեկափարում և, երբ յոգնածութիւնը ուժասպառ էր անում նրան, նա կանգնում էր, մի կողմ նետում թիերը և զեկը և իր սքանչելի ծայնով երգում, փոքր ինչ խանգարում տիրող մեռելային լռութիւնը, ապա, երբ թեթևութիւն էին զգում նրա վաստակաբեկ անդամները, նա նորից վերցնում էր թիերը և առաջ ընթանում: Որքան մօտենում էր կղզուն, այնքան աւելի մի ներքին անշէջ հուր բորբոքւում էր նրա կրծքում և առաւելեւս ոյժ և կարողութիւն պարգևում նրա բազուկներին: Այդ երկնային հուրը իր բոցակէզ կայծերով երբեմն այնպիսի սուր բռնկումներ էր առաջ բերում նրա կրծքում, որ նա մոռանում էր, թէ ո՛ւր է գտնւում և ինչ է գործում: Եւ այսպէս շարունակում էր տակաւ առտակաւ մերձենալ կղզուն, որի վրայի վառ ծրագը մի փայլուն աստղի նման առաջնորդում էր այդ ստահակ լուղորդին:

Մարեմը պառկեց քնելու: Ուղիղ այդ ժամին Երանեակը լսեց ծովալի միջից մի քաղցրաչիւն երգ, որի սքանչելի ձայնը ցնցեց նրա ամբողջ էութիւնը: Մի ցուրտ սարսուռ անցաւ նրա երակներով, երեքեց նրա մարմինը: Այդ դիւթիչ և լիահնչիւն ծայնը չը սարսափացրեց նրան՝ նա վազուց էր ընտելացե-

նրա բարձրագոյ և գողարիկ ելեւէջներին. նրա իւրաքանչիւր շեշտերը վաղուց էին ծանօթ նրան: Եւ այդ ծայնը հետզհետէ մերժենում էր կղզուէն: Խորամանկ աղջիկը դուրս եկաւ զգուշութեամբ իր տիրուհու մօտից և զիշերացին շրջիկ ողու նման առաջ ընթացաւ դէպի այդ ծայնը, որը անդադար կրկնում էր.

Հայոց աշխարհի գողարիկ ջրբերում,
Լուռ ամայութեան ամենի երկրում,
Անշարժ կանգնած էր կղզին սրբասուն,
Տարաբաղդ հողի ահեղ մենաստուն:

Եւ կղզու անշուք քարեայ խցիկում,
Դարաւոր կուռքի մեհեանն էր պարտկում,
Հայոց սև հողին հոօր թւերով
Անվերջ խնամում ու պահում սիրով:

Բիւր դարեր անցան այսպէս ահաւոր,
Այդ հողը ծլեց-ձաղկեց բեղմնաւոր.
Երգ ու մեղեդի, թրմբկահար պարեր,
Թնդում էին կղզու խնկավառ սարեր:

Այսպէս պիտ անէր կղզի-մենաստան,
Թէ չը որոտար համայն Հայաստան
Գրիգորի ձայնը՝ ծայն Լուսաւորչի,
Քրիստոնէական սիրոյ՝ այն ահեղ կոչի:

Եւ այդ ջինջ սիրոյ մուրճի հարւածով
Խորատակեց մեհեան և նետեց վիհ ծով.

Եւ այս է սուրբ վան, անունը Սեան,
Եւ այս պիտ լինի իմ հօր օթեան:

Այսպէս աւանդեց Պարթևի որդին,
Հայոց աշխարհին՝ իր հետևորդին,
Այսպէս էլ մնաց Սեան մենաստան
Նոր լոյսի պաշտպան և ջերմ ապաստան:

Իսկ այժմ այդ սուրբ վառ մենաստանում
Յաւերժահարսունք են զըւարճանում,
Զըւարճանում և կերտում նոր վայրեր,
Հայոց այդ հողին տալիս նոր փայլեր:

Այգտեղ է իմ կեանքն, հողին ու արև,
Որին ես պիտ տամ ըղծալի բարև,
Կամ շուտ պիտ նետեմ անդունդը ծովի,
Թէ չեմ տեսնելու եղնիկն այն ծովի:

Դէհ, զարթիր, զարթիր, ժամ է զարթնելու.
Քո այդ ցուրտ նինջով վերքս է բարդելու.
Ա՛խ, Ինչպէս վերքը իմ թշուաւ երկրի,
Խոր խոցեր կապած, ո՛հ, էլ չէ բերկրի:

Ա՛խ, իմ սուրբ Սեան, աշխարհ Հայաստան,
Սիրոյ սուրբ օրրան, վշտի ապաստան.
Դէհ, բո սև կապանք, եղնիկիս նինջը,
Խախտի՛ր մի թափով, թող տիրէ ջինջը...

Ձայնը լուեց:

Ձանցաւ շատ ժամանակ, երբ նաւակը կանգնեց
կղզի այն ափին, ուր սպասում էր նրան

Երանեակը: Մի փոքր ևս, և ահա նաւակից դուրս եկաւ մի հզօր կապմաժքով երիտասարդ և իր հոգու ահեղ թափով զրկեց նրա վայելչագեղ իրանը: Գրկախառնութիւնը նախանձելի էր: Խորին մթու-թեան մէջ ոչինչ չէր լսուում, բացի այդ սիրահար զոյգի մեղմ և հանդարտ փսփոսոցը: Վերջապէս, Երանեակը շուտ ուշքի եկաւ և հազիւ լսելի ծայ-նով շշնջաց:

— Կարէն, 'ի սէր Աստուծոյ, այստեղ մեզ տեսնողներ կը լինեն:

Գիշերային այդ ստահակ նաւաւարը և վառ սիրույ երգիչը Կարէնն էր, որ այդ վերջերը շատ երկար էր բացակայում վեհարանից, որովհետեւ Ձա-գեցին օր ու գիշեր զբաղւած էր գրականութեամբ, նա գրում էր զանազան ճառեր և ուշքի անդամ չէր առնում, թէ ինչ է կատարւում վեհարանում և չէր հետաքրքրւում իւրայինների առօրեայ կեն-ցաղով: Կարէնին էլ այդ էր հարկաւոր: Եւ այդ-պիսի ժամանակներում նա յանախ երևում էր այն վայրերում, ուր գտնւում էր Երանեակը իր տիրո-հու հետ: Այսպէս էր և այս անգամ:

— Ո՛չինչ, իմ աննման Երանեակ, ես լիաջօս եմ, որ ոչոր չէ կարող մեզ տեսնել: Գիշերւայ այս պահուն ո՞վ է իր զլխից ձեռք վերցրել: Ինչ էլ որ պատահելու լինի, երգւում եմ քո այդ գեղեցիկ աչքերով՝ ինձ չէ կարող սարսեցնել: Ես միայն տանջ-ւում եմ, թէ մի գուցէ այդ անիրաւ Խորէնը խոր-տակէ ամեն խոչընդոտներ և ինձ աւելի դժւար

կոցութեան մէջ դնէ: Այդ դէպքումն էլ ես զիտեմ իմ անելիքը:

— Ի՞նչ կ'անես:

— Ի՞նչ.— եկեղեցումն էլ, նրա անկողումն էլ լինես, կը յարձակւեմ ու քեզ կ'առնեմ կը թռչեմ: Եթէ նոյնիսկ դա պահանջէ իմ մահը:

— Ի՞նչէր ես խօսում, Կարէն:

— Ես տակաւին խելացնոր չեմ եղեր:

— Մեզ դեռ չը պատահած դժբաղդութիւն-ների ներքոյ, Կարէն, անպիսի սոսկալի բաներ ես մտածում, որ ես մի ցուրտ սարսուռ եմ զգում մարմնովս: Ի՞նչու ես այնքան շուտ լցւում թախի-ծով և յուսահատութեամբ պղտորում թէ՛ քո և թէ՛ իմ սիրտը: Մեծ է Աստուծոյ զթութիւնը: Նա մեզ միշտ իր հովանի աչքերով կը պահէ ա-մեն տեղ:

— Երանեակ, իմ հոգեակ, դու ամեն դործում այդպէս քաջ ես: Մի՞թէ մեծ բան է այդպիսի զո-հեր տալ քեզ համար: Չէ՞ որ քո հրեշտականման զեղեցկութիւնը զոհեր է պահանջում, և այդ զոհե-րից առաջինը ի՞նչու չը պիտի ես լինեմ: Ես, որ ամեն ժամ, ամէն րոպէ հալւում եմ, մաշւում քո միակ անունը լսելիս, և ես առաջինը կ'անեմ այդ քայլը, եթէ երբ և իցէ իմ անողոք ճակատագիրը երես դարձնէ ինձանից և քեզ այն անիրաւ Խորէնի գիրկը դնէ:

Դժբաղդ սիրահարը խօսում էր իր հոգու բո-լոր անկեղծութեամբ: Զոհաբերութեան այդ վսեմ

զաղափարը կազմւել էր նրա մէջ ընդհանուր մարդասիրական զգացմունքից:

Նա դիտէր զոհւել ընկերի, եղբօր, քրոջ, ծանօթի և անծանօթի փրկութեան համար. իսկ որչափ առաւել իր հոգու շերտ անկեղծութեամբ պաշտածի համար...

— Ես, Կարէն, ոչ մի զոհաբերութիւն չեմ խնդրում քեզանից, և ծանր է այդ ինձ համար:

— Իսկ ինձ համար ոչ: Ես նախ կաշխատեմ օրինաւոր կերպով իմ սրտի խորին բաղձանքը կատարելու և արդէն զրա համար մի քանի բալլ գործել եմ. ես դիմել եմ մեր վեհափառին՝ իր միջնորդութիւնը չը խնայելու: Տարաբաղդաբար, նա էլ այս վերջերս յանախ հիւանդութիւններէ և նեխարակութեամբ: Ինչ և իցէ, սա խոստացել է միջնորդել:

Թշառ երիտասարդը չը դիտէր, որ այդպիսի խոստում տւած է և իր ախոյեանին: Նա չը դիտէր, որ Վասակը արդէն յայտնել է Մարեմին Խորէնի հետ ունեցած խօսակցութիւնը:

— Մի՞թէ, Կարէն, դու այդքան յանդգնութիւն ես ունեցել կաթողիկոսի անդորրութիւնը վրդովելու: Դա անախորժ բան է:

— Ինձ համար ոչ. մի բան անախորժ չէ, երբ նա ծառայում է այլոց երջանկութեան համար, որից ես էլ անմասն չեմ: Բո մտնուկ սրտում թաղւած այն կայծը, որը յանկարծ է բոցավառւում, երևի տակաւին սուր. կերպով չէ բորբոքւել, եթէ ոչ դու այդպէս չէիր դատի:

Երանեակը ժպտաց: Գիշերային այդ սպառ-

նայից տեսակցութիւնը և Կարէնի հրաբուրդը սերը զրել էին նրան մի տեսակ հոգեղարճ յափշտակութեան մէջ և նա խօսում էր ամօթխածութեամբ լքւած:

— Վաղը թերևս իմ տիրուհին մեկնէ այստեղից. նրա ամուսնու հիւանդութիւնը վտանգաւոր կերպարանք է ստացել: Այսօր նա տեղեկութիւն ստացաւ այս մասին և անհանգիստ է: Երբ նա հեռանայ այստեղից, ի՞նչպէս կարող ես դու յայտնւել Սիւնեաց աշխարհում և ինձ փրկել:

— Ի՞նչպէս, — ես վաղը, երբ քո տիրուհին մեկնէ այստեղից, կանցնեմ Դուին և, եթէ կաթողիկոսի հիւանդութիւնը ստատկացած լինի, այլևս այնտեղ անկարող կը լինեմ մնալ, այլ կը հետեւեմ ամենուրեք քեզ և քո զժբաղդութեան ճգնաժամին կայծակի արագութեամբ փրկութեան ձեռք կը կարկառեմ քեզ. եղի՛ր միամիտ: Այժմ վեհաբանում մնալը ինձ համար ձեռնատու չէ: Երբ փոխւեն հանդամանքները և արտակարգ կերպարանք ստանան, այն ժամանակ կը փոխւէ և իմ ծրագիրը:

— Այդ լաւ ես մտածել:

— Ես թերևս փորձեմ մեր վսեմամիտ իշխանապետին էլ դիմելու: Դու հօ գիտե՞ս թէ ռքան է նա ինձ սիրում:

— Ես քեզ խորհուրդ տալ անկարող եմ: Միայն իմ հաճութեամբ ձեռքս Խորէնին տալ նոյնպէս անկարելի բան է:

— Այդ ես քեզանից լաւ գիտեմ:

Յանկարծ լսեցին առաւօտեան կոչնակի ձայ-
ները: Երջանիկ սիրահարները սթափւեցին և մի
մի փոխադարձ չերձ համբոյրներով աւեցին միմեանց
հրաժեշտի ողջոյնը և անյայտացան տակաւին
տիրող խաւարի մէջ: Մէկը վերադարձաւ դէպի իր
բնակարանը, իսկ միւսը՝ յետ ցատկեց իր նաւակը
և հետզհետէ հեռացաւ կղզու ավերից:

Առաւօտեան ժամերգութեան ժամանակն էր:
Արեւելքը շառաղունւած էր, և փոքր թանձր խա-
ւարը վերանում էր երկրի երեսից: Կղզում դեռ
ոչ ոք չէր ելել. միայն մի մարդ էր դարձնել և
խորին ջերմեռանդութեամբ աղօթում էր. դա
Մաշտոցն էր:

XXI.

Ութերորդ դարում, երբ հաղարացոց խուժա-
ղութ բանակը կործանում էր, տակն ու վրայ անում
Հայաստանը, Վանայ ծովակի հիւսիսային կողմերը՝
մինչև Ամկու երկիրը մի կողմից, իսկ միւս կող-
մից՝ դէպի արեւմուտք՝ մինչև մեր Հարք գաւառը՝
գտնւում էին արաբական Քայս, կամ Քայսիկ ա-
նունով մի ցեղի տիրապետութեան տակ: Ժամա-
նակով այդ երկիրը բաժանուեցաւ երկու գլխա-
ւոր մասերի, արեւելեան և արեւմտեան: Արեւե-
լեան մասում գտնւում էին՝ Խլաթ, Արճէշ, Բերկ-
րի՝ հանդերձ Ամիւկ բերդով և իրանց անունով
երեք գաւառներ, իսկ արեւմտեան մասում կային
նոյնպէս երեք գաւառներ՝ Կորի, Հարք և Ապա-

հունիք: Այս վերջին գաւառի արեւմտեան սահման-
ներում գտնւում էր մեր քաղաքներից թերեւս ու-
մենահինը, որը կառուցել է Հայկ նահապետի Մա-
նաւաղ որդին, այդ իսկ պատճառով այդ քաղաքը
անւանւում է Մանաւաղակերտ, կամ Մանաղկերտ:
Մեր պատմութեան ժամանակներում այս քաղա-
քում ապրում էր Արլաբաս Քայսիկ ամիրան, որը
կոչւում էր Ապահունեաց կամ Մանաղկերտի տէր:
Սա Խլաթայ և միւս իշխաններից աւելի զօրա-
ւոր էր, այնպէս որ հարեան հայ իշխաններն
անգամ պատկառում էին սրանից: Սա նոյնպէս
գտնւում էր մեր իշխանաց-իշխանի տիրապետութեան
տակ և, ինչպէս միւս՝ թէ՛ հայ և թէ՛ ալլաղզի իշխան-
ները, հարկ էր տալիս մեր իշխանապետ Աշո-
տին: Այս ցեղը վերին աստիճանի զօռող և չան-
դուզն էր և իրան համարում էր սերւած Աբրա-
համի Իսմայիլ դաւակից: Այս ցեղը տւել էր իր
ազգին և գիտնական տաղեր, որոնց մէջ աչքի էր
ընկնում Իպն-Քայս: Թէև այս ցեղը վճարում էր
Աշոտին հարկ, սակայն այդ բանը այնքան էլ դուր
չէր գալիս նրա իշխան Արլաբասին: Բայց երես
առերես հախառակել մեր իշխանապետին և թօ-
թափել այդ ծանր լուծը, նա չէր համարձակու-
մ: Խորամանկ Եմիմիկը և Ահմատը չը կարողա-
նալով խորտակել իշխանապետի ոյժը, այժմ ըս-
կսեցին խարդախ միջոցներով բարեկամական յարա-
բերութեան մէջ մտնել Արլաբասի հետ և համոզել,
որ թօթափէ Աշոտի լուծը և զոգարէ նրան
հարկ տալուց: Անիրաւ Արլաբասը ոտքի ելաւ Ա-

շոտի գէմ: Այս բանին աւելի նպաստեցին և հայ աղղի մի քանի ամբարտաւան իշխաններ, որոնք խելքահան արեցին նրան, ուռեցնելով և փքացնելով Սբլաբասին իբրև անյաղթ զօրապետի և իշխանի:

Քաջարի Աշոտը այս անգամ էլ խոհական ընթացք ցանկացաւ տալ գործին և մի քանի անգամ զգուշացրեց ամբարտաւան իշխանին, որ նա խելքի դալ և վայր դնէ իր զէնքերը: Սակայն գոռոզ իշխանը միշտ էլ անսասան մնաց իր դադանաբարոյ համոզմունքի մէջ: Անճարացած՝ իշխանապետը վճռեց զէնքով լուծել այդ հարցը և զէնքով խելքի բերել ապստամբ իշխանին:

Հայոց զօրքերը, իրանց գլուխ ունենալով Աշոտին, յաղթական փառքով մտան Վանայ ծովակի հիւսիսային կողմերը և սարսափահար արին այդ տեղի բնակիչներին:

Տեսնելով երկրի այդպիսի աղետալի և իր անել գրութիւնը և ոյժ չունենալով զէնքով գիմագրութիւն ցոյց տալ հայոց, այդ երկրի՝ Խլաթայ և Բերկրու տէրը՝ Ապլինթը աճապարեց իր հպատակութիւնը ցոյց տալ իշխանապետին և վերստին հաստատուեց իր իշխանութեան մէջ: Սակայն այդպէս չր վարեցաւ Ապահունեաց տէր, Սբլաբասը. սա գոռոզութեամբ լցւած՝ ամբացաւ Մանազկերտի բերդում: Աշոտը իր խելացի տակտիկայով սկսեց նւաճել նրա անտէրունչ մնացած միւս երկիրները. իսկ երբ իրան ապահովեց այդ կողմերից, եկաւ և պաշարեց Մանազկերտի բերդը, բե-

րելով իր հեա այն զերիններին, որոնց վեցրել էր այն նւաճած երկիրներից և որոնց մէջ գտնուում էին Սբլաբասի մերձաւոր ազգականները և նրանց կանայք և աղջկերքը: Մի քանի շաբաթ ևս, և բերդը գլխովին անձնատուր պիտի լինէր:

Բայց այդ ժամանակներում քաղաքական հօրիզոնում կուտակեցին նոր ամպեր, որոնք իրանց վրայ զարծրեցին հայրենասէր իշխանապետի արծրւատես հայեացքը, և նա վճռեց փութացնել իր քաջերը զէպի այդ նոր մռայլւած հօրիզոնը, ուր շնորհիւ իր անհանգիստ փեսային անընդհատ փրութեամբ էր խռովութիւն: Այդ փեսան նրա միւս գրտեր Սօփիի ամուսինն էր, որը վաղաժամ ալրիանալով, ամուսնացել էր իշխանապետի այդ դստեր հետ: Դա Սրժրունեաց իշխան Դերենիկն էր, Վասպուրականի տէրը, որը այժմ բանտարկւած էր Վասպուրականի Սեան բերդում և որին աչալուրջ հսկում էր նրա քրոջ որդին, Հասանիկը, որը և բանտարկել էր իր քեռուն: Մինչ Մանազկերտի բերդը մօտ էր իր անկման, և օրէ ցօր սպասում էին նրա անձնատուր լինելուն, մի զիշեր հայոց բանակը մտաւ մի անվեհեր սուրհանդակ, որը մի քանի օր առաջ ճանապարհ էր ընկել Դուինից: Սրան իսկույն առաջնորդեցին իշխանապետի մօտ Գիշեր էր: Աշոտը տակաւին չէր պառկել և մտայնօղ գրութեան մէջ ընկղմւած՝ ծանր խոհերի գիւղն էր ընկել թէ՛ ինչ վախճան կուսնայ բերդի պաշարումը:

Սուրհանդակը լռութեամբ մտաւ իշխանապետի մօտ և խորին երկրպագութիւն արեց նրան:

Իշխանապետը գլուխ բարձրացրեց և ի՞նչ— իր առաջը կանգնած էր Կարէնը:

— Կարէն, քո այս պահու ալջելութիւնը, երդում եմ, ոչ մի մխիթարական բան չի խոստանում ինձ: Ասա, ասա, տեսնեմ, ի՞նչ է պատահել: Զէ որ դու այս վերջերս յանախակի չէիր երևում ինձ. ո՛ւր էիր:

— Տէր իշխանապետ, վրդովելու աչքան բան չըկայ, հանդիսաւ եղէք: Այս վերջերս ես հեռացել եմ վեհարանից, բայց երբ կարիք եղաւ ձեզ տեղեկութիւն հաղորդելու, փութացի իմ ծառայութիւնը մատուցանելու թէ՛ ձեզ՝ իմ տիրոջը, և թէ՛ կաթողիկոսին: Ինձ կաթողիկոսն է ուղարկել:

— Ի՞նչ տեղեկութիւն. դու այդ չասացիր ինձ: Ի՞նչու է քեզ կաթողիկոսն ուղարկել: Ասա.

— Տէր իմ, Դերենիկ իշխանի և Տարօնի տէր Աշոտ Կուրապաղատի *) մէջ այս վերջերս տարածայնութիւն էր ծագել: Եւ Դերենիկը խարդախութեամբ բռնեց իր ախոյեանին, Աշոտ կուրապաղատին, և Սեան բերդում բանտարկեց, կարգելով սրա վրայ հսկող իր քրոջ՝ որդի Նասանակին: Այդ բաւական չէ, նա Կուրապաղատի երկիրը յանձնեց նրա եղբայր Դաւիթ-Արքայիկին, իր քրոջ ամուսնուն, իսկ Ահմատը իր դրութեամբ հաստատեալս իշխանութիւնը...

*) Պատրիկ Բագրատի որդին

— Այս ի՞նչեր եմ լսում. ի՞նչ է ցանկանում այդ ըմբոստ Սրժբունին:

— Այդ տակաւին բոլորը չէ, տէր իշխանապետ, Կուրապաղատը բանտից յայտնեց կաթողիկոսին իր աղետալի դրութիւնը: Կաթողիկոսը փութաց Դերենիկի մօտ անձամբ նրան աղերսելու, որ արձակէ իր սիրելիին բանտից: Սակայն Դերենիկը անընկճելի մնաց, և կաթողիկոսը տրամուլթեամբ վերադարձաւ Դուին և ուզում էր ձեզ տեղեկութիւն տալ: Ահա այդ դերը ես ստանձնեցի...— Կեցցես դու, ազնիւ Կարէն:

— Տէր իշխանապետ, ես տակաւին չեմ վերջացրել: Բանտարկւած Կուրապաղատը ճարր կարճած՝ սկսեց զրաւել իր հսկողի՝ պատանի Նասանիկի սիրտը, և հեշտութեամբ խաբեց այդ անփորձ պատանուն՝ իբր թէ Դերենիկը զիտաւորութիւն ունի և իրան՝ Նասանիկին էլ բանտարկելու: Այդ պատճառով անփորձ պատանին հիւանդ է ձեռնում և, երբ իր բեռին՝ Դերենիկը, սրան ալջելութեան է զալիս, իր զինւած դաւանակներով վրայ է հարձակում և բռնում նրան և բանտարկում Սեան բերդում, արձակելով այստեղից Աշոտ Կուրապաղատին:

— Աստուած իմ, և այսպէս անվախճան շփոթութիւն այդ շրջակայքում և ում նախածնունդութեամբ... Իշխանապետը լռեց: Տրամուլթեան ամպերը հետզհետէ ծածկեցին նրա զւարթ դէմքը, որը մռայլեց և լցւեց լի զայրոյթով: Նա իրան յատուկ փութկոտութեամբ և ճարտարութեամբ

սկսեց ծրագիրներ կազմել՝ փրկելու իր անհանդիստ փեսային և թեթևացնելու իր դստեր վիճակը։ Նա պատուիրեց՝ ոչ ոքի չը հաղորդել այդ լուրը, որ պաշարւած Աբլաբասը ոչինչ չիմանայ, եթէ ոչ, ալլևս չի մտածի անձնատուր լինելու մասին։ Ապա վճռեց վաղ առաւօտեան բանակելու թեան մէջ մտրնել Աբլաբասի հետ և, ինչպէս և լինի, հասնել իր նպատակին, այն է՝ համոզել նրան՝ անձնատուր լինել, որից չետոյ ճանապարհ ընկնել դէպի Սեան բերդը Դերենիկին փրկելու, վերցնելով իր հետ կաթովիկոսին, որ երկուսով կարողանան առանց զէնքի խելքի բերելու պատանի հասանիկին։

Եւ այսպէս, վաղ առաւօտեան սկսեցին բանակցութիւններ Աշոտի և Աբլաբասի մէջ։ Վերջինս մօտեցաւ բերդի պարսպին, իսկ Աշոտը բաղմեց պարսպի ստորոտում մի թեթև բազմոյի վրայ, որտեղից կարող էին լսել միմեանց ձայները։

Առաջինը խօսեց Աշոտը, որը իր ազգու ծայնով տպաւորութիւն էր գործում Աբլաբասի վրայ։

— Ողջոյն Ապահունեաց տիրոջ, — խօսեց Աշոտը։

— Ողջոյն հայոց իշխանաց-իշխանին, — պատասխանեց Աբլաբասը։

— Ապահունեաց տէր, մենք գիտենք թէ՛ ինչ ենք գործում, մեզ երկուսիս էլ յայտնի է այս անողոք պատերազմների հետեանքը. դիտենք, որ պիտի ջլատուեն թէ՛ մեր և թէ՛ ձեր ուժերը, որոնք կարող են երկրի դժւար պարագաներում ձեռք-ձեռքի տալ և ընդհանուր ուժով թշնամու առաջ կանգ-

նել։ Այո՛, այդ բոլորը մենք գիտենք, բայց դարձեալ անտարբեր սառնարիւնութեամբ շարունակում ենք այս զգւելի պատերազմը։ Ես ընտրում եմ երկու չարեաց փոքրագոյնը. քանի որ մեր յարաբերութիւնները այնքան սուր կերպարանք չեն ստացել, ես վճռում եմ վերջ տալ այս պատերազմին։ Ձեզ, քաջ յայտնի է, որ չրկան բերդեր, չրկան ամրոցներ, որոնք չընկնեն երկարատե պաշարումից չետոյ։ Իմանալով բերդերի այդ ընդհանուր օրէնքը, ես դարձեալ չեմ կամենում շարունակել այս պաշարումը։

— Տէր իշխանապետ, ձեր վսեմամիտ հողին ես վաղուց գիտեմ. սակայն երկնչում եմ, որ անձնատուր լինելուց չետոյ, մեզ շրջապատողները կարողանան տրամադրել ձեզ՝ զրկել ինձ իմ իշխանութիւնից։ Ես դրա համար երկմիտ եմ, ուստի և պիտի շարունակեմ ամբողջալ այս բերդում, որը իմ վերջին յօյսս է։ Ես ինձ յանձնում եմ ճակատագրիս։

— Ապահունեաց տէր, դուք, կրկնում եմ, ի՞նչու էք յօյսադրւում, որ պաշարումով կը կարողանաք փրկել ձեր գոյութիւնը. ընդհակառակը, դուք դրանով առաւելեւ կը զրգռէք թէ՛ իմ և թէ՛ մերայինների զայրոյթը դէպի ձեզ, որից չետոյ ամեն բան դժւարին կը լինի։ Ճակատագրին երբէք, երբէք մի՛ ընծայէք հաւատի ամենաթույլ նշոյլ անգամ. խաբուսիկ է նրա գոյութիւնը. յաճախ նա սուգ ու շիւան է սփռում իր շուրջը փոխանակ ուրախութեան, որին ակնապիշ և լիայոյս սպա-

սուժ էք աստուծոյի և ճակատագրի յոյսով: Ես չեմ կարող չը վրդովւել, որ դուք տարակուսութեան մէջ էք թէ՛ իմ շրջապատողները իմ վրայ ազդելու կարողութիւն կունենան, և ես ձեզ ձեր նախկին շուք ու զարդի և իշխանական փառքի մէջ չը պիտի պահեմ: Այդ ինձ դարձացնում է:

— Տէր իշխանապետ, կշտամբում էք ինձ, որ ես իզուր յոյսեր չը դնեմ ճակատագրի վրայ: Բայց չէ՞ որ խեղդւողն անդամ ձեռք է մեկնում յարդի, տաշեղի ամենաչնչին կտորին, ջանալով գէթ նրանով փրկել իր գոյութիւնը, իր կեանքը:

— Ապահուեաց ահա, չեմ կարող չը ժպտալ՝ խեղդւողը այդ ժամին կիսախեղադար դրութեան մէջ է լինում և նա յաճախ ոչ թէ տաշեղների կտորների, այլ և չրի երեսի փրփուրների էլ է ձեռք մեկնում, որի մէջ ինքը խեղդւում է: Այդ բաւական չէ՛ նա նոյնիսկ այդ օրհասական վայրկեանին իր աշ ձեռքով ամուր բռնում է և իր ձախ ձեռքը, յուսալով նրանից փրկութիւն գտնել: Բայց մի՞թէ դուք էլ այդ խելակորոյս դրութեան մէջն էք գտնւում: Փառք Աստուծոյ, դուք այժմ կարող էք և՛ խօսել և՛ կշռել և՛ դատել և՛ որոշ եղրակացութեան դա: Կարող էք յոյսը խաւարից որոշել և ամեն բանին իր արժէքը տալ: Ես կրկնում եմ, որ դուք դարձեալ տէր կը մնաք ձեր երկրին, միայն պիտի վճարէք ձեր վրայ ծանրացած հարկերը, ինչպէս անտրտունն այդ անում էիք իւրաքանչիւր տարի: Դուք իզուր էք լսում Եմիմի-կին, Ահմատին և այլ մեր երկրի զգւելի թշնա-

միներին, որոնք ցանկանում են ձեզ էլ իրանց վիճակի մէջ դնել: Ես ինչ կրկնում եմ ձեզ, նոյնը կը վաւերացուցանեմ և իմ ստորագրութեամբ և դաշինք կը կապեմ ձեզ հետ:

— Տէր իշխանապետ, Եմիմիկը, Ահմատը և ուրիշները չեն կարողացել ազդել իմ վրայ...

— Ուրեմն այդ բոլորում է լոկ ձեր սեփական համոզմունքից, բարի. այդ դէպքում ես կը վարւեմ ձեզ հետ այնպէս, ինչպէս պիտի վարւէի մի տարակալ մարդու հետ: Ես այս բոլորիս կը հրամայեմ այստեղ բերել ձեր հարազատներին, որոնք գերի են քնկել իմ ձեռքը և որոնց ես մինչև այսօր պահում և բնաժուժ էի փառքով և պատուով: Ես այդ գերիներին կը հրամայեմ ձեր աչքի առաջ խեղդամահ անել, որից յետոյ դուք խելքի կը դաք, բայց չէք կարող փրկել ձեր գոյութիւնը և կեանքը, և կը մեռնէք զրանց մահով, որոնց մահւան պատճառն էք դառնում այժմ:

Աշոտը այս ասելուց յետոյ դարձաւ դէպի իր թիկնապահները և հրամայեց բերել իր մօտ գերի բռնւած Արաբասի հարազատներին: Աշոտի այս վարմունքը բերդում ընդհանուր իրարանցում առաջ բերեց և խորին հիասթափութիւն և ապաշաւանք զարթեցրեց Արաբասի մէջ, որը սկսեց տատանւել ներքին խուլ մաքառման տակ, ուր մռայլ ալէկոծութիւնը ամեն ժամ, ամեն բոլոր նորանոր փոթորիկներ էր երեւան հանում նրա դէմ, որից յետոյ նա պարզ տեսնում էր, թէ ինչ է լինելու իր ապագան, եթէ

հայոց իշխանաց-իշխանք իրագործէ իր բռնությունները և խեղդամահ անէ իր հարազատներին:

Մինչ սա գտնուած էր այսպիսի տարակուսութեան մէջ, նրա ականջին զարնեցին գերիների յուսահատ ծիչն ու աղաղակը, սուգ ու շիւանք, լաց ու հառաչանք, որոնք արծազանք առած՝ թնդացրին այդ ամբողջ մթնոլորտը և կարեկցութիւն զարթնեցրին թէ՛ բերդում և թէ՛ բերդից դուրս եղողների վրայ: Վերջապէս, նրանցից աւելի հասակաւոր մի կին, գլուխը բարձրացրեց, դէպի Աբլաբասը նայեց և մի աղերսալի ձայնով նկատեց.

— Աբլաբաս, բաւական է յամառութեամբ շոյես քո վայրագ կրքերը. լսիր ինձ, անմահ ատուածներին է յայտնի մարդկանց ճակատագիրը և նրանց գալոցն ու ապագան. քեզ յանձնիր այդ մութ ճակատագրին և անձնատուր եղիր ու փրկիր թէ՛ քեզ և թէ՛ մեզ: Հայոց իշխանապետի սիրալիր վարձուները մեզ հետ պարզ առհաւատաւէալ է նրա մեծահոգութեանը: Մարդկանց երջանկութիւնը և դժբաղդութիւնը գտնուած են միևնոյն սանդուխտների վրայ և այնտեղ են ելեւէջ անում նրանք: Մի՛ յուսալատուիր, այլ փութա՛ կատարել իշխանապետի պահանջը. այդ կրկնում ենք մենք բոլորը գերիներս մեր անաէրուչ մանկահասակ զաւակների շրթունքներով:

Ապա նա դառնալով դէպի հայոց իշխանապետը, նկատեց.

— Տէր իշխանապետ, քո մեծահոգութիւնը,

քո սիրալիր վարձուները դէպի մեզ և հայրական լի խնամքը միշտ անմոռաց կը մնան մեր սրտում, և քո այդպիսի արդարադատութիւնը, մեծահոգութիւնը խղճահարութիւնը դէպի ընկածը, անարգաւածը, թելադրում են ինձ կարծել, որ երկինքը առաւելևս բաղդաւորութեամբ կը պսակէ քեզ յերջանկութիւն և ի փառս հայոց ազգի: Այո՛, հողիս վկայում է, որ ձեր ազնութիւնը պիտի վարձատրւի երկնքից: Այս անակնկալ խօսակցութիւնները և գերիների ներկայութիւնը այնպիսի ազդեցութիւն տպաւորութիւն գործեցին Աբլաբասի սրտի վրայ, որ նա բացականչեց վերեւից.

— Տէր իշխանապետ, որպէս հաճոյ է քեզ, այնպէս էլ արա՛: Մենք ամէնքս քո ձեռքումն ենք և քեզ ենք պատկանում: Միայն դու կարող ես մեզ կեանք շնորհել: Այո, ձեր կեանքը և մահը քո ձեռքումն է:

Աշտոր խղճահարեց և հրամայեց դաշնագիր պատրաստել, որին և ինքը ստորագրեց, խոստանալով Աբլաբասին դարձեալ իր նախկին իշխանութեան մէջ պահել, միայն թէ նա ըստ նախնի սովորութեան՝ պիտի վճարէ իր վրայ ծանրացած հարկերը և ճանաչէ հայոց իշխանապետի գերիշխանութիւնը: Ապա արձակելով գերիներին, նա տեսնեց Աբլաբասի հետ և, առնելով հարկերը, փութաց դէպի Սեանայ բերդը Դերենիկին փրկելու:

Շուտով նրան միացաւ և հայոց կաթողիկոսը, որ երկուսով ազդել կարողանան Հասանիկի վրայ:

Ուր եկեալ և մեծի հայրապետին Գեորգայ՝ առեալ տարաւ զնա հանդերձ մեծամեծօր չեկեղեցին և անդ օրհեաց զնա և էօծ թագաւոր հայոց յամի տեառն 885: Չայս լըւեալ կայսեր Վլադի՝ ուրախ եղև ոյժ և ինքն ևս առաքեաց նմա թագ պատական և զարդ մեծագին՝ համարելով զնա արժանի այնմ պատուոյ և ետ նմա զամենայն անւանս պատուոյ իշխանութեան, որ ի թագաւորութեան յունաց և զորդի սիրելի զնա անւանեաց...

Չամչեան

XXXII.

Կացեալ Չաքարիա կաթողիկոսի ի հաշրապետութեան ամս 21 և ամիսս իրր 8 ի Դուին քաղաքի, վախճանեցաւ ի 876 թըւականի և չաջորդեաց ի տեղի նորա ի նմին քաղաքի հաւանութեամբ Աշոտոյ՝ տէր Գեորգ երկրորդ ի Գառնոյ ի չունւարի 13 աչր՝ զգաստ և զւարթ՝ անեալ ի տան կաթողիկոսարանի...

Յայսպիսեաց աստի չորդորամիտ լըալ նախարարացն հայոց և կաթողիկոսին իսկ, խորհուրդ արարին ի մէջ իւրեանց՝ թագաւորացուցանել զԱշոտ ի վերայ ազգին: Եւ ապա ի ձեռն ոստիկանին Յիսէի որդւոյ Շեխեայ ծանուցին ամիրապետին զկամս իւրեանց և բազում թախանձանօք աղաչեցին զնա՝ կատարել զխնդիր իւրեանց...

Չայս խնդիր նախարարացն չօժարութեամբ ընկալաւ ամիրապետն, զի և ինքն լւեալ զիմաստութենէ և զլաւութենէ Աշոտոյ, կամէր մեծացուցանել զնա, ամին իրի վաղվաղակի առաքեաց առ նա թագարքայական, ընդ նմին և զալլ թագաւորական զգեստս և զարդս, զէնս և զերկւարս, ևս և զպարզէս մեծամեծս: Չոր առեալ երեք ոստիկանն Յիսէ ի քաղաքն Անի՝ որ և ի Շիրակ գաւառի, և եղեալ զթագն ի գլուխ Աշոտոյ՝ զարդարեաց զնա թագաւորական զարդու չապարանս նորին:

Մի զեղածիծաղ և ուրախ օր էր: Գեղարքունեաց աշխարհի մառախլապատ երկինքը մի քանի շաբաթ էր, ինչ իր չինչ կապուտակ երեսը ազատ ու համարձակ բաց էր արել և անթարթ աչքերով զւարճանում էր այդ աշխարհի բազմազան քաղցրաժպիտ տեսարաններով: Այստեղ-այնտեղ կեանքը մի արտասովոր շարժման մէջ էր և ամենուրեք եռ էր գալիս իր խռովալուրդ պատկերներով: Այս ու այն լեռնալանջերի կատարներին, խոր մթին ծորերի միջին և սուր-սուր բարձրաւանդակների գաթթներին գեղեցիկ փառահեղութեամբ երևան էին եկել բազմաթիւ վանքեր ու սրբափայտեր: Սիւննաց տիկինը, Մարեմը, տակաւին չէր գոհացում տւել իր քրիստոնէական ջերմ զգացմունքներին և անդադար ջատագովութեամբ շարունակում էր իր շինարարական կառուցումները: Այդ վանքերից իւրաքանչիւրում օրէ ցօր ծագկում էր հայոց դպրութիւնը, և առանձին-առանձին միաբանական խմբեր էին հաստատուում, որոնց վրայ առանձնակի

խնամք, սէր և հոգատարութիւն ունէր Մարեմը՝ նա մայրական զթառաւորութեամբ յաւերժ յառած էր պահում իր չքնաղ հայեացքը զէպի աչք մենաստանները և ոչինչ չէր զլանում նրանց բարւոքման և զարգացման համար:

Այդպիսի մենաստաններից առաւել ուշադրաւ էր Մաքինեաց սրբավայրը, որը աչք օր մի արտակարգ շարժման և իրարանցման մէջ էր: Թուում էր՝ վանքը ժամանել է մի բարձր հիւր, որ աչքպիսի խառնաշփոթութիւն էր առաջ բերել աչք խաղաղ մթնոլորտում: Ամեն անգամ, երբ աչքանոց ժամանում էին հայոց հայրապետները, հայազգի իշխանները և Սիւնեաց երկրի տէրերը, խեղճ միաբանների օրը աննախանձելի էր զառնում: Պէտք էր, որքան հնաւոր է, վաչել և պատշաճաւոր ընդունելութիւն ցոյց տալ իրանց բարձր հիւրերին: Այդպէս էին Մաքինեաց սրբավայրի վարդապետները: Եւ աչք օրը իզուր չէին նրանք խառնաշփոթութեան մէջ ընկել, նրանց ձօտ հիւր էր Սիւնեաց տիկինը, Մարեմը, իր հիւանդ ամուսնու հետ, որին ըստ երևոյթին, ուխտի էին բերել:

Վանքի սենեակներից ամենաշքեղները պատրաստւած էին Սիւնեաց իշխան-ամուսինների համար, որոնք ըստ երևոյթին պիտի մի քանի օր հանգիստ վայելէին վանքում: Աչք սենեակներից մէկում մի փարթամ մահճակալի վրայ օրւայ աչք պահուն պառկած էր Վասակ-Գարուռը: Նրանից անբաժան էր աչք վերջերը Մարեմը:

Հիւանդ Վասակը, մերթ բաց էր անում իր

զրեթէ մարւած և խորընկած աչքերը ու ինչ որ ասում տիկնոջ, մերթ անփութ կերպով փակում և երկաթ-երկաթ անշարժ լռում: Վերջապէս, նա դարձեալ բաց արեց աչքերը և, դառնալով դէպի Մարեմը, հարցրեց.

— Մարեմ, զի՞տես, որ այսուհետեւ, եթէ մեռնեմ, այլևս ոչ մի ցաւ, ոչ մի տանջանք չի անհանդստացնի ինձ դերեզմանում:

— Ես քեզ չեմ հասկանում, Վասակ:

— Ի՞նչպէս. աչքպիսի միտսիրտ և միաբերան դործունէութիւն, եթէ չեմ սխալւում, ս. Տրդատի օրերից մինչև այսօր մեր տարաբաղդ պատմութեան մէջ տեղի չէ ունեցել: Եթէ չը լինէր աչք համեքաշխ դործունէութեան ընթացքը, որով շարժւեցին մեր ազգի մեծամեծները, նախարարները, իշխանները և կաթողիկոսը, դժւարին թէ՛ բո հայրը կարողանայ պսակել թաղաւորական թաղով՝ ի փառս և ի մխիթարութիւն մեր տանջւած հայրենիքի: Մի՞թէ աչք պակաս բան ես համարում, որ չես հասկանում ինձ, ես ճիշտ եմ ասում, որ այսուհետեւ ինձ հոգեւոր տառապանք չունեմ: Ես ամենաերջանիկն եմ մարդկանցից, որ կարողացայ տեսնել տանջւած Հայաստանի թաղն ու պսակը:

— Այս, Հայաստանի անթիւ ու անհամար զաւակների անմեղ արիւնք, վերջապէս, կարողացաւ բաց անել Տիեզերքի Աթոռակալի զոյւա՜ աշանջները, և նա լսեց նրանց լաց ու հառաչանքը, սուղ ու շիւանք և տանջւած օրհասական ճրմունջները: Սակայն աչք բանում մենք և մեր հայրենիքը մա-

սամբ պարտական ենք իմ հօր խելացի կառավարութեանը:

— Իհարկ է, քո հայրը իր խոհուն քաղաքականութեամբ կարողացաւ մի կրժքի մէջ խմբել մեր հայրենիքի հեռաւոր անկիւններում ցան ու ցրիւ եղած սրտերը և մի ներդաշնակ բարախմունք առաջացրել: Իր այգպիսի գործունէութեան շնորհիւ չէ՞ր միթէ, որ Վասիլ կայսրն էլ ցանկութիւն յայտնեց տեսնել նրա հետ, խօսել նրա հետ և բերկրել նրանով, չէ՞ որ սքանչելի էր այդ դէպքում քո հօր խելացի քաղաքավարութիւնը, հանճարեղ էր նրա իւրաքանչիւր քայլը. ռալիսի հանդարտութեամբ նա նորոգեց մեր հայրենիքում խանդարւած բաղձադան կարգերը, ռալիսի հեռատեսութեամբ նա մացրեց մեր թշւառ երկրում արքայական տարազի վայելչութիւնը, թէ՛ զարդի, թէ՛ պաշտօնական դասակարգի, թէ՛ իշխանական աստիճանների, թէ՛ դատաւորական ատենանների, թէ՛ դինւորական մարդերի, թէ՛ զրսի և թէ՛ ներսի հանդէսների վերաբերեալ իր որոշ ժամանակամիջոցով: Ո՛հ, նա մեր համայն երկիրը լցրեց բարութեամբ և անգործ ու դատարկ վայրեր չթողեց, որ առատ և անբաւ պտուղ չբուսնայ: Եւ որ ամենազլխաւերն է և ոչ յատուկ մարդկային կեանքի բնթացքին, նա բնաւ այնպիսի բան չարեց, որ հաճոյ չը լինէր բոլորի աչքին՝ թէ օտարների և թէ ազգայինների: Եւ վերջապէս, նա տւեց ճայաստանին թագ և պսակ, որոնք առաջին անգամ զրկեցին նրա զլխին և ճակատին: Ո՛րպիսի խելացիութեամբ

թեամբ նա շահեց օտար ինքնակալների սրտերը, որ նրանք զանազան պարզեւներով հանդերձ՝ թագաւորական թագ ուղարկեցին նրան: Ո՞վ կը սպասէր, որ ամիրապետը թագաւորական թագ ուղարկէ մեզ: Ո՞վ կը սպասէր, որ Վասիլ կայսրը կը հետեւէ ամիրապետի օրինակին: Սակայն, վերին նախախնամութեան կամքով դրանք տեղի են ունեցել: Փճոք և պատիւ մեր սիրեցեալ թագաւորին:

— Ա՛փսոս, հազար ափսոս, որ իմ հօր սիրեցեալ հայրապետը չը տեսաւ այդ: Ո՛րքան բուռն տենչանքներ ունէր դրա վերաբերեալ տարաբաղդ ջաղեցին. սակայն անողոք ճակատագիրը տարաւ նրան դէպի սև գերեզմանը, և նա չը կարողացաւ իր աչքերով տեսնել Բագրատունեաց անդրանիկ զահակալին, իր սիրելի Աշոտին, և իր ձեռքերով օծել նրան թագաւոր: Ուղիղ տասն տարուց աւելի է անցել այն երջանիկ օրից, երբ Անիիում եղած ժամանակ, նա ուրախ-ուրախ կրկնեց, — բաղձանք ունեմ սրտումս, սերեցեալ իշխան, այն է՝ երանի այն օրին, որ էս քեզ պսակւած կը տեսնեմ ճայաստանի թագովն ու պսակովր... Եկաւ սրբանման հայրապետի տենչանաց օրը, բայց նրա բաղձանքը լիովին չը կատարւեց, և դժբաղդ կաթողիկոսը չը տեսաւ այդ օրը:

— Մարեմ, զիտես ի՞նչ կայ, այսօր վանահայրը պատմեց, որ լուրեր են պտուտում, թէ թագաւորը մտադիր է գնալ Կ.-Պօլիս և տեսնել կայսեր հետ: Չը զիտեմ, որքան ճիշտ է այդ:

— Նա վաղուց է ուղում Կ.-Պօլիս գնալ: Ե-

րեւի մի բան կայ, էթէ ոչ, նա աշտպիսի ճանապարհորդութիւն ապարդիւն յանձն չէր առնել:

— Վասիլ կայսրը վախճանել է, երեւի դնում է նրա որդի և նորրնաիր Լեոն կայսեր մխիթարէլու, որին իմաստնասէր էլ են կոչում:

— Միայն մխիթարելու համար դժւար թէ աշտպիսի բան լինի:

— Կը լինեն իհարկ է՝ և քաղաքական հարցեր:

— Անշուշտ:

— Տեսնես ամիրապետը՝ Մովթամիտ-Պիլալը, ինչպէս կը վերաբերւի գէպի այդ ճանապարհորդութիւնը:

— Մի՞թէ կարող է նախանձել:

— Գուցէ:

— Ձէ՞ որ 17 տարուց աւելի է, ինչ տեսել և ճանաչել է մեր թագաւորի քաղաքականութիւնը. չէ՞ որ նա տեսել է նրա հաւատարմութիւնը. չէ՞ որ նա գիտէ, թէ ի՞նչպէս նա սանձահարում էր ամիրապետից ապստամբած նրա կրօնակիցներին: Ել ի՞նչու պիտի վատ կարծիք անէ:

— Ո՞վ գիտէ, դրանց դաւանանք չը կայ:

— Ո՛չ, մեր թագաւորը, փառք Աստուծոյ, այժմ էլ՝ ինչպէս իր երիտասարդ եղած ժամանակ, ոչ իր թագի վրայ է ուշադրութիւն դարձնում և ոչ իր ձերութեան վրայ և իր սպարապետութեան ժամանակի նման անդադար անաչառ զործունէութեան մէջ է, կարգի և խաղաղութեան բեւելով խռովիւններին և զրգռեալներին և իբրեւ երիտասարդ նահատակ տմեն մի վտանգի մէջ ա-

ռաջին քալը ինքն է գործում և միշտ էլ չաղթող է դառնում:

— Այդ ես գիտեմ և հաւատացած եմ, որ միայն մահը կարող կը լինի դաւարեցնել նրա բեղմնաւոր գործունէութեան ընթացքը:

— Եւ թերեւս այդ մահն էլ նրա բարեկարգիչ արշաւանքի ժամանակ տեղի ունենայ:

— Անշուշտ, որովհետեւ նա տմեն ժամ, ամեն րոպէ խնամատար հօր նման ջերմ սիրով տարածում է իր արքայական դաւադանը նրանց վրայ, որոնք հասկանում են խաղաղութեան օգուտը. իսկ նրանք, որոնք տակաւին չարակից են խռովութիւնների և բռնութիւնների, նա նրանց այդ դաւադանի հետ զէնք էլ է ցոյց տալիս, սպառնալով, որ տակաւին ընդունակ է իր քաջակորով ձեռքով գէնք կրելու:

— Եւ զարմանալու էլ չէ, որ մի օր նա աշտպիսի արշաւանքների ժամանակ, որոնք անդադար տեղի են ունենում, կնքէ իր մահկանացուն:

— Վասակ, թողնենք այդ մեր Խորէնը, ինչպէս ես նկատում եմ, ջերմ մտերմութիւն է հաստատել քեզ հետ:

— Զարմանալու մի բան չը կայ, Մարեմ, խեղճ աղան բանի տարի է հլու հնազանդութեամբ ծառայում է մեզ և ամենուրեք ցոյց է տւել իր անձնազոհ հաւատարմութիւնը գէպի մեզ. պարզ բան է, որ աշտպիսիներին պիտի սիրել:

— Ո՛չ, այդ փոփոխութիւնը ինձ զարմացնում է. որքան ես նկատում եմ, այդ փոփոխու-

Թիւնը տեղի է ունեցել իմ բացակայութեան ժամանակ:

— Նա, հա՛ լաւ լիշեցի. ես մոռացութեան եմ տւել թշուառ տղայի խնդիրը:

— Ի՞նչ խնդիր:

— Շատ խոշոր խնդիր, որ կեանքի և մահու նշանակութիւն ունի նրա համար:

— Ի՞նչ է:

— Նա իր բոլոր զգացմունքներով պաշտելու չափ սիրում է մեր Երանեակին. նա անցեալներում արտասւտաթոր աչքերով դիմել է ինձ և Թախանձել, որ ես խղճամ նրա վրայ և կատարեմ նրա բաղձանքը:

— Եւ դու ի՞նչ ես տւել:

— Այո՛, տւել եմ և երդւել՝ իրանց փափագած նպատակին հասցնելու: Ես պիտի պսակել տամ նրանց, կամ եթէ մեռնեմ, սուրբ պարտականութիւն եմ դնում քեզ վրայ կատարել այդ տղայի խնդիրը և Երանեակի ձեռքը նրան տալ: Այդ ես կտակում եմ այժմեանից, և դու պիտի կատարես այդ կտակը:

— Իսկ Երանեակի համաձայնութեան մասին ի՞նչ կասես:

— Խորէն պնդում էր, որ նա էլ աչք ունի իր վրայ:

— Դժլար թէ, ես տարակուսութեան մէջ եմ, որ այդ աղջիկը նողկանքի դառնութեամբ ատում է Խորէնին: Ես զեռ Շիրակ եղած ժամանակս զիտեմ, որ նա հրճանքով էր խօսում Կարէնի մա-

սին: Այո՛, ես տարակուս ունեմ, որ նա Կարէնի հետ է կապել իր սիրտը նրա ամբողջ զօրութեամբ:

— Այժմ հօ, փա՛ռք Աստուծոյ, Կարէնը այլ-ևս խոչընդոտ չէ կարող լինել նրա այդ ճանապարհի վրայ: Չէ՞ որ նա այս քանի ժամանակ է, անյայտացել է, թէ ո՛ւր է, յայտնի չէ: Ասում են, ինչ որ խմբերի գլուխ անցած, միշտ անհանգիստ զբոլ-թեան մէջ է պահում թէ՛ մեր զրօրի և թէ՛ ներսի թշնամուն:

— Բայց կարող է յանկարծ յայտնւել, և այն ժամանակ...

— Այն ժամանակ Խորէնը պսակւած կը լինի:

— Եւ կարծում ես թէ՛ նա այն տեսակ պտուղներին է, որ անվրդով ձեռք վերցնէ նրանից, հա՛: Որքան թույլ կերպով ականջովս է ընկել. նա դիմել է այդ հարցի առիթով և Ձաղեցուն ու նրա միջնորդութիւնը Թախանձել. սակայն զժբաղդ կաթողիկոսի մահը արգելք դարձաւ, և Ձաղեցին չը կարողացաւ իրազօրժել նրան տւած խոստումը:

— Միթէ՞:

— Այո՛, նա դիմել է Ձաղեցուն, մտադիր է դիմել Թադաւորին, հօ գիտես, որքան է սիրում նրան հայրս:

— Ինչպէս և լինի Երանեակը աւելի երջանիկ կը լինի Խորէնի հետ:

— Ես չեմ պնդում:

— Ես այս քանի օրս կամ պիտի նշանեմ, կամ պսակեմ նրանց:

— Ես անմասն եմ:

— Դու կարող ես:

Այսպէս խօսում էին Սիւնեաց տէրերը, որոնք Շիրակից վերադառնալով, այժմ հանդստանում էին այդ մենաստանում: Շիրակ նրանք զնացել էին ներկայ լինելու Թագաւորի օծման, ուր մի քանի ամիս մնալուց յետոյ, այժմ վերադառնում էին իրանց հայրենիք: Մի քանի օրից յետոյ նրանք Ճանապարհ ընկան դէպի Սիւնեաց աշխարհը, ուր Վասակը կատարեց իր խոստումը՝ հիւանդութեան տագնապի ժամանակ, երբ ամենքը ընդհատեցին սպասում էին նրա մահւան, նա յանկարծ կանչեց իր մօտը Խորէնին և Երանեակին և առանց սովորական հարց ու փորձի հրամայեց իր տան քահանային նշանել նրանց: Եւ այսպէս հիւանդ իշխանը հիւանդութեան դառն փոթորիկների ժամանակ ինքնաբերաբար լուծեց այդ մահ ու կեանքի խնդիրը: Նշանւած զոյգերից և ոչ մէկը չը համարձակեց այդպիսի տագնապալի պահուն մի բռնանգամ արտասանել և Թերեւս վիրաւորել իշխանի սիրտը: Այսպէս նրանք սիրում էին իրանց մերձ իման իշխանին, որ երբ վճռում էր իրանց ճակատագիրը, իրանք անկարող էին տէր հանդիսանալ իրանց սեփական ճակատագրին, որը մեր արդի հանդամունքներումն էլ միթէ կախւած չէ լիովին իրանց տէրերից:

Սակայն, ընթերցող, մենք ծանօթ ենք այդ զոյգի սրտերի հետ և քաջ զիտենք, թէ տուժողը նրանցից որն է:

Այդ նշանադրութեամբ ճակատագիրը իր փաշլուն հարւածով բանում էր Խորէնի համար նրա երազած փաշլքների ու երջանկութիւնների պուր-իսկ թէ ի՞նչ էր բացւում Երանեակի համար, այդ թողնում ենք պատելու սիրահար սրտերին. Թերեւս նրանք միմիայն իր հասկանան Երանեակի վերքերի խորութիւնը:

XXIII.

Եւ այսպէս ապա զպիտառոցեալ պէտս
արտաբնոցս (ստացւածս) 'ի մաքրութիւն
նորոգման ներքին մարդոյն անտեսաբար
կեսանցուցանելու Յետ որոյ բարւոք ծերու-
թեամբ ըստ բուսոյ բարեզգեաց բարուց՝
հանգեալ 'ի Գրիստոս...

ՅԱԼԶ. ԿԱՆ.

Յետ զամենայն ինչ ըստ Աստուծոյ հաս-
տատելոյ՝ փոխի 'ի կարգ սուրբ թագա-
ւորաց...

ՍԱՏ. ԱՆԵՑԻ

Աշոտի թագաւորելուց անցել էր մօտաւորա-
պէս հինգ տարի: Մութը նոր էր սկսում իր սև
շղարշը հետզհետէ տարածել երկրի վրայ, մէկ-մէկ
հոգատար մօր նման իր թևերի տակ առնելով Գե-
ղարքունեաց աշխարհի սար ու ձորը, զաշտ ու
մարգագետինը: Լռութիւնը սակաւ առսակաւ աի-
րապետող էր դառնում ասե՛ն տեղ: Միայն սաէպ-
սաէպ Գեղամայ ծովակն էր խուլ հառաչանքներ
արձակում և անվերջ ալեկոծւում ու ծփում:

Այդ ժամին ծովակի արևելեան լեռների բար-
ձունքների կատարներին երևեցաւ մի բոցավառ և
հրաշէկ գունդ, որը ճիգ էր գործ դնում ազատե-
լու այն սև-սև թուղպերի զրկից, որոնք խանդոտ
սիրահարի նման ասես դարանակալ եղած նրա
ճանապարհին ծգտում էին հանապաղ իրանց զրկում
պահել այդ երկնային գունդը և այդպէս յազուրդ
տալ իրանց կարօտագին տենչանքներին: Ասկայն
այդ հրեղէն գունդը իր հոգու անեղ թափով ամե-
նուրեք դուրս էր պրծնում նրանց զրկից և
վերստին շարունակում իր ճանապարհը. բայց դար-
ձեալ թուղպերի նոր շերտեր էին յայտնւում և
կտրում նրա ուղին, որից յետոյ նա կորչում էր
նրանց զրկում և երկաւ-երկաւ երևան չէր հանում
իր լուսափայլ երեսը: Այսպէս յարատե պիտի շա-
րունակէր այդ տենդային մաքառումը և գոյու-
թեան կատաղի կռիւը, եթէ այդ ժամին ծովակի
լայնարծակ մակերևոյթի վրայից չը փչէր այդ աշ-
խարհին յատուկ հովասուն բամին, որը բարկու-
թեան բողով լցւած, մի ակնթարթում ցան ու
ցրիւ արեց թուղպերի լեռնանման շերտերը, որից
յետոյ այդ հրեղէն գունդը իր սովորական կերպա-
րանքն ստացաւ և լուսնի ճեպրնթաց քայլերով և
փառահեղ տեսքով շարունակեց իր ընթացքը: Երբ
լուսինը բաց արեց իր մշտափայլ երեսը և հետզհետէ
ցոլաց կապոյտ երկնակամարի վրայով, արձակելով
աչստեղ-աչտեղ իր աղօտ լոյսը, ծովակը համբուր-
ւել սկսեց նրա հետ: Ուղիղ լուսնի տակ ծովակը
իր երեսը այնպէս էր ուրախ ու զւարթ բաց ա-

րել և նրա ընթացքին նայում ու զւարճանում, որ թւում էր թէ վաղճւց, շատ վաղճւց նա բացակայ է եղել այդ աշխարհից և այժմ եկել է նորանոր խարրիկներով: Սակայն լուսինը չունէր նոր խարրիկներ տարաբաղդ ծովակի համար. նա իր սովորական ընթացքն էր կատարում:

Ուղիղ այդ պահուն Մաքինեաց վանքի դէմ-յանդիման ծովակի երեսին երեւում էր մի նաւակ: Նրա մէջ հաղիւ նշմարւում էին քսանի մօտ զին-ւած մարդիկ, որոնք մի չը տեսնւած անհամբերու-թեամբ լցւած՝ աճապարում էին ավիր դուրս գալ: Նրանք այնպէս էին յուզւած, որ մի բառ անգամ չէին արտասանում, այլ ձգտում էին ինչպէս և լինի ավիր դուրս գալ:

Մինչ սրանք այսպիսի տագնապալից դրու-թեան մէջ էին, Մաքինեաց սրբավայրում արեւմը-տեան բլրակի վրայ զբօսնում էին երկու ջահիլ ա-բեղաներ և զրոյց անում միմեանց հետ:

— Գի՞տես, Ղևոնդ, ի՞նչու Սիւնեաց տիրուհին երեկ այնպէս աճապարում էր Շիրակ հասնել ժամ առաջ:

— Ի՞նչ կար, Բիւզանդ:

— Լսւում է, որ թագաւորը ստատիկ հիւան-դացել է: Երբ Կ.-Պօլսից, ուր այցելութեան էր գնացել Լևոն կայսեր, վերադարձել է և Շիրակի դա-ւառի Քարսպառ ապառաժ կոչւած տեղն հասել, շատ սոսկալի դրութեան մէջ է ընկել և հրամայել է իր մօտ կանչել թէ՛ կաթողիկոսին և թէ՛ իր հա-րադատներին: Այդ պատճառով էլ նրա այրիացեալ

գուստը՝ Մարեմը, երեկ այնպէս ծանր թախծու-թեամբ լցւած՝ աճապարում էր Շիրակ հասնել:

— Մի՞թէ. իսկ կաթողիկոսին ինչո՞ւ պիտի կանչած լինի:

— Կանչել է հաղորդելու և կտակներ անելու:

— Ի՞նչ կտակներ:

— Կտակել է, որ իր սեփական գանձերի կէսը բաժանել աղքատներին, տնանկներին, եկեղեցիներին, վանքերին. նաև հիւանդանոցներ և աղքատանոցներ կառուցանելու նպատակով. բացի այդ մի խոշոր գու-մար էլ յանձնել է կաթողիկոսին՝ իրան համար պատարագ մատուցանելու և իր հոգու փրկութեան համար աղօթելու:

Մի՞թէ հիւանդութիւնը այնքան սաստիկ է, որ առողջանալու յոյսը պէտք է կտրել:

— Երեւի սաստիկ է եղել:

— Էլ ռոտեղից մենք նրա նման թագաւոր կունենանք:

— Գուցէ չի վախճանւում:

— Աստուած քո ծայնը լսէ:

Մինչ սրանք այսպիսի խօսակցութեան մէջ էին, նրանց մօտեցաւ մի ուրիշ վարդապետ, որը՝ աւանդելով սրանց, նկատեց.

— Ի՞նչու ընդհատեցիք ձեր խօսակցութիւնը. մի՞թէ գաղտնիք է. չէ՞ որ միաբանակից եղբայրները միմեանցից չը պիտի գաղտնիքներ ունենան:

— Ո՛չ, հայր ճմայեակ, գաղտնիքներ չունենք. մենք խօսում էինք Սիւնեաց տիկնոջ, մեր արքայա-

դստեր Մարեմի զալստեան և թագաւորի հիւանդութեան մասին,—նկատեց արեղաներից մէկը:

— Էլ ի՞նչ հիւանդութիւն, ասա՛ մահւան մասին, պատասխանեց հայր չմայեակը:

— Մի՞թէ:

— Այո՛, հայր Բիւզանդ: Այսօր սուրհանդակ կար. նա հաղորդեց, որ թագաւորը վախճանւել է, և պիտի մեծ յուզարկաւորութեամբ նրա մարմինը փոխադրեն թագաւորանիստ Բագարան քաղաքը: Այդ պատճառով հրամայւած է, որ մեր տարաբաղդ հայրենիքի հեռաւոր վանքերը փութան ուղարկել իրանց ներկայացուցիչներին: Ասում են, կաթողիկոսը կարգադրել է, որ բոլոր նախարարները, զօրքի սուար մասը, բազմաթիւ եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, սարկաւազներ, կղերիկոսներ, կրօնաւորներ և ժողովրդի բազմութիւն մասնակցեն այդ յուզարկաւորութեանը և զազաղի հետ դան մինչև Բագարան: Բացի թագաւորի երեք որդիներից՝ Գաւթից, Սահակից և Շապուհից, որոնք այժմ ներկայ են, հաղորդւած է և նրա աւագ որդուն՝ Սմբատին, որը այժմ Գուգարաց կողմերն է գտնուում իր զօրքերով այնտեղ ծագող խռովութիւնները զաղարեցնելու. հաղորդւած է և սպարապետ Աբասին, որը Վանանդայ խռովութիւնների պատճառով նոյնպէս բացակայում է. սակայն զժլար թէ նրանք կարողանան հասնել թաղմանը:

— Աւաղ,—միտրերան կրկնեցին երկու արեղաները,—իսկ մեր վանքից ո՞վ է գնալու:

— Մեր վանքից վաղ առաւօտեան մեկնելու է վանահայրը:

— Թագաւորի մահւան տոխթով ես այնքան չեմ տրտմում, այլ մի բան ինձ անհանգստացնում է, որ վերստին մեր թշառ հայրենիքում կը ծագեն ներքին խռովութիւնները և եղբայրասպան կռիւները,—նկատեց Ղեոնդ արեղան:

— Ի՞նչ խռովութիւններ կարող են ծագել,—հարցրեց հայր չմայեակը:

— Ո՞րքան ես ճանաչում եմ մեր սպարապետին, զժլար թէ նա թոյլ տայ Սմբատին թագաւորելու: Օ՛, Աբասին ես լաւ եմ ճանաչում:

— Աբասը ծեր է. զժլար թէ վնուէ այդպիսի բան անելու,—նկատեց Բիւզանդ արեղան:

— Ի՞նչու է ծեր. նա բաւականին փոքր է իր եղբորից, որը այժմ 71 տարեկան հասակումն է վախճանւում: Այժմ 889 թւականն է. եթէ մենք իմանանք քանի տարի է Աբասը թագաւորից փոքր, հեշտ կը լինի որոշել, թէ ո՞ր թւականին է ծնւել Աբասը,—վրայ բերեց Ղեոնդը:

— Այդ հեշտ է որոշել՝ վանահայրը այդ գիտէ. զնանք հարցնելու,—ասաց չմայեակը:

Այս ասելով նրանք երեքն էլ ուղղեցին իրանց քայլերը դէպի վանահօր խուցը: Մինչդեռ այդ ժամին, նրանցից ոչ հեռու, ուր տեղի ունէր այդ խօսակցութիւնը, ծածկւած էր մի մարդ, որը բառ առ բառ լսում էր նրանց խօսակցութիւնը: Վերջապէս, նա էլ հեռացաւ դէպի վանքի գիւղը, որը այնքան էլ հեռու չէր այդ տեղից: Մտնելով գիւ-

ղը, նա երկար խօսակցութիւն ունեցաւ գիւղի քահանայի հետ: Եւ այդ խօսակցութեան բուն նպատակը այն եղաւ, որ նա, չը գիտեմ ինչով, տրամադրեց քահանային՝ հէնց այդ գիշերը պսակել իրան:

Դա Խորէնն էր, որը Երանեակի հետ մինչև այդ մենաստանը ուղեկցում էր իրանց տիրուհուն: Սակայն այդ տեղ Մարեմը, ենթադրելով, որ իր հօր հիւանդութիւնը կարող է երկարել, այդ պատճառով նա իր սպասաւորների և սպասաւորուհիների մի մասը թողել էր վանքում, իր հետ առնելով միայն մի քանի հոգու: Այդ մնացեալների թւի մէջ էին Խորէնը և Երանեակը: Լսելով վարդապետների խօսակցութիւնը, Խորէնը մնացել էր տարակուսած, որ թաղաւորի մահւան պատճառով իրանց տիրուհին կարող է ուշանալ, և այդ ժամանակներում թերևս անակրկալ կերպով յայտնւէ Կարէնը. որը հեշտութեամբ կը փշրէ իր երջանկութիւնը, առեանդելով Երանեակին, որը օր ու գիշեր աղի արտասուք թափելով, սպասում էր նրա հանապարհը: Իսկ այժմ գնալով գիւղի քահանայի մօտ, նա նրան համոզեց՝ հէնց այդ գիշեր պսակել իրանց: Քահանան իր աշակցութիւնը խոստացաւ և փութաց եկեղեցին: Իսկ Խորէնը վերադարձաւ վանքը և, իր ընկերների օգնութեամբ Երանեակին էլ իրանց հետ առնելով, դուրս եկան իբր զբօսելու:

Այդ ժամին ծովակի վրայ գտնուող նաւակը, երկար քափ ու քրտինք թափելով, վերջապէս, կա-

րողացաւ ափը դուրս գալ: Այստեղ նրա վրայ գտնուող նաւաստիները կապեցին նաւակը ծովեղերքին թաղւած ցցերից, իսկ իրանք անցան դէպի մերձակայ ձորակը, ուր նրանց համար պատրաստի սպասում էին մի քանի թամբած նժուղներ: Թմբապետը բազմեց իրան նժուղի վրայ և ուղղւորւեց դէպի Մաքինեաց վանքը: Նրա ընկերները հետևում էին նրան: Ճանապարհին իրանց մարդկանց միջոցով Մարեմի շքախմբից տեղեկանալով, որ Երանեակը նրանց մէջ չէ, այլ գտնւում է այդ մենաստանում, Խորէնի հետ, նա իր խմբով փութացել էր ժամ առաջ օգնութեան հասնել նրան:

Մինչ այս, մինչ այն՝ Խորէնը իր ընկերների և Երանեակի հետ սկսեցին փոքր մերձենալ գիւղի եկեղեցուն: Երանեակը տակաւին ոչինչ չէր կասկածում: Երբ նրանք մօտեցան եկեղեցուն, և Երանեակը կամենում էր անցկենալ նրա մօտով, Խորէնը առաջարկեց նրան մտնել եկեղեցին:

— Ի՞նչ հարկ կայ գիշերւայ այս պահուն եկեղեցի մտնել:

— Այդ ես կամենում եմ:

— Քո կամքը ինձ համար տակաւին այնքան պարտ ու պատշաճ չարգութիւն չունի:

— Ինչպէս, չէ՞ որ մենք նշանադրւած ենք:

— Բայց ոչ պտակւած:

— Ես ցանկանում եմ, որ մեր պսակը հէնց այս գիշերը կատարւի, որի համար և առաջարկում եմ քեզ դէպի եկեղեցին ընթանալ:

— Այդ իմ հաճութեամբ երբէք չի կարող

տեղի ունենալ, ինչպէս իմ հաճութեամբ չէ եղել և մեր նշանադրութիւնը:

— Բայց դուք նշանադրւած էք և այժմ ընդունայնախօսութիւն է մեր այդ տատանելիք:

— Իմ նշանադրութեամբ ես միայն կամեցայ իմ հիւանդ և մերձ ի մահ իշխանին չը վիրաւորել, և մի խոհուն անհատ այդպէս պիտի վարւէր, ինչպէս ես վարւեցի: Լաւ ըմբռնեցէ՛ք, որ ես չեմ նշանւել ձեզ հետ ամուսնանալու դիտաւորութեամբ, այլ մի տկար մարդի ինքնասիրութիւնը չը ալէկոծելու գիտակցութեամբ, և վերջապէս, ո՞վ է եղել այդ ժամին իմ կամք հարցնողը: Ես մարդասիրական բուռն զգացմունքի տակն եմ միայն այդ անունը վերցրել ինձ վրայ, իսկ այժմ ես ինձ բոլորովին ազատ եմ ճանաչում:

— Ես ձեզ կրկին առաջարկում եմ հետևել ինձ զէպի եկեղեցին:

— Ո՛չ եղբէք:

— Եթէ դուք շարունակէք այդպէս չամառ հակառակութիւն ցոյց տալ ինձ, ես ստիպւած կը լինեմ բռնութեամբ ձեզ եկեղեցի քարշ տալ:

— Մի՛ համարձակէք:

— Խելքի եկէ՛ք:

— Այդ մեր գործը չէ. եթէ իմ հանգուցեալ իշխանը հիւանդութեան տաքնապի մէջ չը լինէր, նա երբէք այն քայլը չէր գործի: Ես այդ լաւ էի ըմբռնում. այժմ էլ լաւ եմ ըմբռնում իմ գերը՝ ես կամենում եմ, որ այն իշխանը հանգիստ

լինի իր գերեզմանում: Ես երբէք ձեր առաջարկութեամբ խելքի չեմ կարող գալ, որը դուք գտնում էք ձեզ հետ եկեղեցի մտնելում:

— Բաւական է:

— Եթէ այդ զգում էք, հեռացէք և ինձ ճանապարհ տւէք:

— Ես ձեզ խելքի կը բերեմ.— այս ասելով նա թշուառ աղջկայ վրայ վազեց և, բռնելով նրա երկաշն գիտակներից, սկսեց քարշ տալ զէպի եկեղեցին, ուր ուրախութեամբ լցւած սպասում էին նրան ընկերները:

Անպաշտպան զոհը մի սուր ձիւ արծակեց և թուլացած վար ընկաւ նրա զրկում:

Յանկարծ փողոցում լսեցին ձիանների ոտքերի տրոփիւններ, և մի խումբ մարդիկ շրջապատեցին Խորէնին: Տեսնելով, որ վտանգը ահաւոր է, նա վազրի ճարպիկութեամբ փողոցի պատերի սարւերների օգնութեամբ կամեցաւ իր զոհի հետ փախուստ տալ: Սակայն այդ ժամին որոտաց խմբապետի ահարկու ձայնը:

— Թողէ՛ք այդ տարաբաղդ զոհին. ես ձեր ամբարտաւան կեանքը ձեզ եմ բաշխում:

Խորէնը մի սուր ցնցում զգաց իր երակներում, նա ճանաչեց այդ ձայնը և արագացրեց իր քայլերը:

— Կրկնում եմ, վալը դրեցէք,— այդ անպաշտպան աղջկան,— որոտաց երկրորդ անգամ խմբի զլխաւորի ահեղ ձայնը, որից թուլացած զոհի

ամբողջ էութիւնը փշաքաղւեց. մի ցուրտ սարսուռ, մի դիւթիչ դող անցաւ դժբաղդ աղջկայ մարմնով, և նա մի քանի շղածգական շարժումներ գործելուց չետոյ հազիւ կարողացաւ իր աչքերը բաց անել և ճշալ:

— Կարէն... նա վերստին թուլացաւ:

Սիրած արարածի աղէկատուր ճիչը երեւեց Կարէնի սիրտը, և նա շանթահար եղածի նման մի կատաղի շարժումով դուրս բերեց իր սուրբ: Հօր բաղունների ուժեղ հարւածը գետին սապալեց Խորէնին: Ապա Կարէնը թուլացաւ, գոհր իր գիրկը առած՝ իր խմբի հետ դէպի նաւակը արշաւեց: Մի երկու ժամից չետոյ նրանք բոլորը միասին նստեցին նաւակը և լողացին դէպի Սեանայ մենաստանը, ուր մտադիր էր Կարէնը սպակւել:

Մինչ սրանք թիավարում էին, ծովակը սկսեց տատանւել, որը հետզհետէ սաստկանում էր: Վերջապէս, ընդհանուր ալէկոծութիւնը մի արտակարգ խառնաշփոթութեան մէջ զրեց բոլոր նաւաստիներին, բացի Կարէնից, որը գրկած իր սիրելիի գեղանի գլուխը, ո՛չ մի բանի վրայ ուշադրութիւն չէր դարձնում: Իսկ քամին քանի գնում, այնքան առաւել զարհուրելի կերպարանք էր ստանում և իր դիւային ոռնոցով մի անաբեկող երկիւղ էր սփռում իր շուրջը: Կատաղած ալիքները հուժկու թափով և ինքնուրոյն զորգոցով զարնւում էին նաւակին, որը թեթեւ տաշեղի նման թռչում, երկինքն էր բարձրանում, ապա մի յուսահատ ոստիւնով դէպի ջրերի սիրտը, անդունդը խորասղ-

ւում: Եւ ամեն անգամ, երբ կրկնում էր այս դժոխային գործողութիւնը, Կարէնը ամուր կերպով գրկում էր դժբաղդ Երանեակին իր բաղունների մէջ և ծածկում նրա գունաթափ երեսը անթիւ ու անհամար համբոյններով: Սակայն փոթորիկը չէր դադարում և ըստէ առ ըստէ սոսկալի կերպարանք էր առնում: Իսկ փրփրադէզ կոհակները անվերջ խաղացնում էին նաւակին, մերթ երկինք նետելով նրան, մերթ ծովի խռոված վիհը, որից չետոյ ահ ու դողով պաշարւած նաւաստիները մի յուսահատ ճիչ էին արձակում:

Միայն Կարէնն էր, որը ցնծում էր անսահման երջանկութեամբ լցւած և ուշքի չէր առնում թէ՛ ինչ է կատարւում իր շուրջը:

Վեջապէս, ուշքի եկաւ և Երանեակը և, տեսնելով թէ՛ ուր է գտնւում, երկու ձեռքով ամուր փաթաթւեց իր սիրելիի պարանոցով:

Այդ ըստէին մերձակայ լեռնանման ահռելի մի ալիք որոտաց մի զարհուրելի ձայնով, և նաւակը դէպի երկինքը թռաւ, ապա նոյնպիսի ոստիւնով ցատկեց դէպի ջրերի խորխորատը և չաւիտեան կորաւ նրա ցուրտ և փրփրադէզ կոհակներում: Միթէ այդպէս չէ չարատե կեանքը:

Մի ժամ երջանկութիւն, այն էլ շրջապատւած խռովալույզ կեանքի անարկու ալէկոծութեամբ և փոթորիկներով: Այո, ուր կայ երջանկութիւն, այնտեղ է և կեանքի տագնապալից փոթորիկը:

Մի քանի օրից չետոյ Գեղամայ ծովակի ան-

հիւրընկալ ջրերը դուրս էին նետել մի քանի զի-
ականեր, որոնց մէջ ցնցող տպաւորութիւն էին գոր-
ծում երկուսը, որոնք մի սրտառուչ ձեռով ամուր
փաթաթւած էին միմեանց պարանոցով:

Դրանք Կարէնի և Երանեակի զիականերն էին:



ՆԿԱՏԻՍԺ ՍԽԱՆՆԵՐԸ

էջ	ներքեւից	վերեւից	տող	սխալ	ուղիղ
1	„	„	1	ցնցում	ցնծում
6	„	„	14	յատուկ	յատակը
11	„	„	8	սփռւեան	սփռւեն
20	„	„	13	նա	նրա
40	„	„	8	արւած է	կտրւած է
43	„	„	11	չարատաւոր է	չարատաւորէ
63	„	„	12	անյատ	անյայտ
96	„	„	11	պատկարելի	պատկառելի
132	„	„	5	հերճերոցը	հենճերոցը
133	„	„	5	աշխարհը	աշխարհ,
139	„	„	10	նես	ներս
142	„	„	10	Աղուանեց	Աղուանից
143	„	„	14	սկեց	սկսեց
151	„	„	2	չափ է. ձե է	չափէ. ձե է
162	„	„	2	ոստոյնով	ոստիւնով
164	„	„	12	սիրւած	սերւած

125

THE
LIBRARY
OF THE
MUSEUM
OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AND
ANATOMY
OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AND
ANATOMY

THE
LIBRARY
OF THE
MUSEUM
OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AND
ANATOMY
OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AND
ANATOMY

100

ՀՀ Ազգային գրադարան



NL 0341380

34083

891.99

W. 27